

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВАЛЬКО Тетяна Ігорівна

УДК 376-053.6-056.313:[159.954:316.362(043.3)]

ДИСЕРТАЦІЯ
ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО СІМ'Ю У ПІДЛІТКІВ З
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

016 Спеціальна освіта

01 Освіта/Педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
Т.І.Валько Т.І.ВАЛЬКО

Науковий керівник: МИРОНОВА Світлана Петрівна доктор педагогічних наук, професор; проректор з наукової роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

АНОТАЦІЯ

Валько Т.І. Формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 01 Освіта/Педагогіка за спеціальністю 016 Спеціальна освіта. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, МОН України, Кам'янець-Подільський, 2023.

Дисертаційне дослідження присвячене проблемі формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. Проаналізовано стан розробленості проблеми у загальній та спеціальній психолого-педагогічній літературі, зокрема: окреслено сутність поняття «уявлення про сім'ю»; обґрунтовано структуру уявлень про сім'ю підлітків з інтелектуальними порушеннями, визначено критерії, показники та рівні її сформованості; розроблено, апробовано та підтверджено ефективність диференційованої програми, спрямованої на формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями; доведено ефективність використання програми формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями з метою підготовки їх до самостійного сімейного життя.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці методики емпіричного дослідження уявлень про сім'ю підлітків з інтелектуальними порушеннями; розробці та апробації диференційованої програми, спрямованої на формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями; можливості використання матеріалів дисертаційного дослідження вихователями, корекційними педагогами, спеціальними психологами в межах виховної та корекційно-розвиткової роботи у спеціальних закладах освіти, на курсах підвищення кваліфікації педагогічних працівників, а також з метою подальших наукових досліджень.

У дисертації висвітлено результати аналізу наукових підходів до визначення сутності поняття «уявлення про сім'ю», її структури та показників та рівнів сформованості. Встановлено, що більшість науковців визначають

уявлення про сім'ю як компонент соціальної свідомості, що містить узагальнений комплекс уявно відтворених образів, які відображають загальні ознаки майбутньої сім'ї, потенційних дружини або чоловіка та їх дітей, характер взаємовідносин між ними, особливості організації сімейного побуту тощо. Означені уявлення формуються під впливом різних чинників, зокрема: батьківська родина (її склад, особливості взаємин між її членами, рівень благополуччя); характер досвіду отриманого у ній; рівень ідентифікації сім'ї батьків із власною майбутньою сім'єю; статево-рольова ідентифікація; особливості перебігу підліткового віку, знання про сімейне життя отримані у закладі освіти та із інших джерел інформації (літератури, соціальних мереж, фільмів тощо).

Визначено, що у контексті свідомого формування уявлень про майбутню сім'ю найбільш сприятливим є підлітковий вік, важливим новоутворенням якого є усвідомлення значення своєї статевої приналежності. Під впливом сприятливих мікросоціальних умов підлітковий вік характеризується виникненням орієнтації на майбутнє та побудовою нових планів, пов'язаних із дорослішанням та самотійним життям, в якому створення власної сім'ї займає важливе місце. Водночас в цілому уявлення підлітків з легким ступенем інтелектуального порушення є фрагментарними та недиференційованими в цілому. Уявлення цієї категорії учнів про самотійне сімейне життя науковці характеризують як спрощені, неповні, інфантильні, поверхневі та недостатні для самотійного створення благополучної родини та виховання дітей.

У дисертації представлено методика вивчення рівня сформованості у підлітків з інтелектуальними порушеннями уявлень про сім'ю; обґрунтовано підходи вимірювання їх рівня сформованості; виокремлено критерії та показники якості вивчення актуальних знань про сімейно-шлюбні стосунки й уявлень про власну майбутню сім'ю. Додатково здійснювалось дослідження особливостей досвіду сімейної реалізації дорослих випускників спеціальних закладів.

За результатами констатувального дослідження підтверджено, що випускники спеціальних закладів освіти свою реалізацію у сімейному житті вважають не менш важливою за інші аспекти дорослого життя. Більшість колишніх вихованців закладів спеціальної освіти назвали себе невідповідними до створення родини та народження дітей. Тим не менш, вони мріють та систематично намагаються реалізуватись у ролі сім'янина. Встановлено, що прогалини у системі уявлень про сімейні стосунки негативно впливають на створення власної сім'ї дорослими особами з інтелектуальними порушеннями.

Експериментально зафіксовано, що в силу інтелектуального порушення уявлення підлітків про сімейне життя є спрощеними, примітивними, поверхневими, некритичними та стигматизованими. Учні мало знають про сімейні стосунки та передумови створення власної родини; не вміють вирішувати сімейні конфлікти; стереотипно сприймають розподіл сімейних обов'язків; переживають негативні емоції та наслідують деструктивні приклади сімейного життя. Водночас експериментально доведено, що на уявлення підлітків з інтелектуальними порушеннями про сім'ю впливає і тип закладу в якому вони навчаються. Так, рівень інтелекту здебільшого обумовлює здатність до довільного оперування образами, глибину та обсяг уявлень про сімейне життя, рівень аналізу та критичного сприймання досвіду виховання у батьківській родині. Тоді як тип закладу визначає обсяг взаємодії з родиною. Встановлено, що приклад батьківської родини має важливий вплив на формування у підлітків з інтелектуальними порушеннями уявлень про сімейно-шлюбні відносини, обов'язки чоловіка та дружини, організацію господарсько-побутової сфери. Результати констатувального експерименту вказують на те, що ситуація виховання у частині сімей, в яких зростають учні з інтелектуальними порушеннями, є педагогічно складною. Проте і у благополучних родинах батьки не приділяють питанням формування уявлень про майбутню сім'ю належного значення передусім через стигматизацію проблеми.

Вивчення стану роботи з підготовки учнів до майбутнього сімейного життя у практиці сучасного закладу спеціальної освіти та особливостей виховання майбутнього сім'янина в батьківських родинах засвідчило відсутність цілісної та послідовної системи заходів, спрямованих на формування і корекцію у підлітків з інтелектуальними порушеннями уявлень про майбутню сім'ю, вказало на необхідність підвищення рівня компетентності психолого-педагогічних працівників з цього питання.

У процесі формувального експерименту розроблено педагогічне забезпечення формування уявлень про сім'ю підлітків, які навчаються в різних типах закладів із реалізацією визначених умов впровадження. Педагогічне забезпечення містило програму для учнів, батьків та педагогів; методи та умови роботи. Узагальнено та описано завдання для роботи за програмою, визначено структуру занять, спрямованих на формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. Обґрунтовано ефективність рольової гри як інтерактивного методу педагогічної роботи, що оптимально поєднує як теоретичні, так і практичні види діяльності підлітків з інтелектуальними порушеннями, спрямовані на формування у них уявлень про самостійне сімейне життя. Розроблено та впроваджено у освітній процес рольові ігри, описано методику їх проведення та організації. Доведено, що однією з умов реалізації програми формування уявлень про сім'ю є тісна співпраця учнів, батьків та фахівців закладу спеціальної освіти.

Було визначено, що тематика рольових ігор для різних категорій підлітків з інтелектуальними порушеннями має бути однаковою, бо аспекти сімейного життя є єдиними у нашому суспільстві. Проте відрізнитись мають рівень допомоги, сценарії розвитку гри та педагогічні завдання оскільки уявлення однієї категорії підлітків ускладнено відсутністю сім'ї або наявністю негативного досвіду дитячо-батьківських взаємин.

Експериментальне впровадження програми формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями засвідчило її ефективність, зокрема було зафіксовано позитивну динаміку зростання рівнів уявлень про

сім'ю в учнів, які увійшли до експериментальної групи по усіх компонентах структури. Що стосується респондентів з контрольної групи, то зафіксовані зміни мають вигляд ледь помітної позитивної тенденції та може свідчити, що ці зміни є результатом навчально-виховної роботи, набуття життєвого досвіду без проведення цілеспрямованої роботи з формування уявлень про сім'ю.

Після участі у програмі формувального дослідження більшість підлітків, що увійшли до формувальної групи продемонстрували достатній та високий рівень уявлень про сім'ю. Респонденти з цієї групи правильно аналізували та цілісно описували сімейні ситуації представлені на малюнках, підбираючи назву, що точно відповідає сюжету. Давали повне і вичерпне визначення поняттям «сім'я», «кохання», «шлюб», «сімейний бюджет», «конфлікт» тощо. Підлітки в змозі критично проаналізувати власний досвід міжособистісних стосунків з протилежною статтю. Учні розуміли і пояснювали мотиви та наслідки створення родини, народження дітей та розлучення. Респонденти детально розповідали про розподіл побутових обов'язків між подружжям, раціональне використання сімейних доходів, вирішення конфліктів у родині тощо. Учні оволоділи базовими уявленнями про інтимні аспекти сімейного життя, зуміли уявити себе у ролі майбутнього сім'янина, матері/батька. Набули позитивного та свідомого ставлення до сімейного життя.

На підставі кількісного і якісного аналізу результатів до та після проведення формувального експерименту підтверджено припущення про необхідність здійснення диференційованого корекційно-виховного впливу на уявлення про сімейне життя підлітків з урахуванням не лише їх рівня інтелектуального розвитку але і типу закладу в якому вони навчаються.

Ключові слова: уявлення про сім'ю, підлітки, інтелектуальні порушення, тип закладу освіти, спеціальний заклад, сім'я, сімейне виховання, сімейне життя.

SUMMARY

Valko T.I. Formation of perceptions about family in adolescents with intellectual disabilities. – Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Thesis for a Doctor of Philosophy Degree, the field of study 01 Education/Pedagogy, specialty 016 Special education. – Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kamianets-Podilskyi, 2023.

The dissertation research is devoted to the problem of formation of perceptions about family in adolescents with intellectual disabilities. The state of development of the problem in general and special psychological-pedagogical literature has been analyzed, specifically: the essence of the concept of 'perceptions about family' has been outlined; the structure of perceptions about family in adolescents with intellectual disabilities has been justified, criteria, indicators, and levels of its formation have been defined; a differentiated program aimed at forming perceptions about family in adolescents with intellectual disabilities has been developed, tested, and confirmed for its effectiveness; the effectiveness of using the program for forming perceptions about family in adolescents with intellectual disabilities for preparing them for independent family life has been proven.

The practical significance of the obtained results lies in the development of a methodology for empirical research of perceptions about family in adolescents with intellectual disabilities; the development and testing of a differentiated program aimed at forming perceptions about family in adolescents with intellectual disabilities; the possibilities of using the materials of the dissertation research by educators, special education teachers, special psychologists within the framework of educational and correctional-developmental work in special education institutions, in professional development courses for educational practitioners, as well as for further scientific research.

The dissertation research presents the results of the analysis of scientific approaches to defining the essence of the concept 'perceptions about family,' its structure, indicators, and levels of formation. It has been established that the majority of researchers define perceptions about family as a component of social consciousness that encompasses a generalized complex of imaginatively reproduced images reflecting the general characteristics of the future family, potential spouses or

partners, and their children, as well as the nature of their relationships, and the features of family life organization, among others. These perceptions are formed under the influence of various factors, including the parental family (its composition, the characteristics of relationships among its members, the level of well-being), the nature of the experiences gained within it, the level of parents' identification with their future family, gender-role identification, the specific course of adolescence, knowledge about family life obtained in educational institutions and from other sources of information (literature, social media, movies, etc.).

It has been determined that in the context of conscious formation of perceptions about the future family, adolescence is the most favorable period, with the awareness of the significance of one's own gender belonging being an important emerging aspect. Under the influence of favorable microsocial conditions, adolescence is characterized by the emergence of future orientation and the development of new plans related to maturity and independent life, in which the creation of one's own family occupies an important place. At the same time, in general, the perceptions of adolescents with mild intellectual disabilities are fragmentary and undifferentiated. Researchers characterize the perceptions of this group of students regarding independent family life as simplified, incomplete, infantile, superficial, and insufficient for independently creating a well-functioning family and raising children.

The dissertation presents a methodology for studying the level of formation of perceptions about family in adolescents with intellectual disabilities. Approaches to measuring the level of their formation are justified, and criteria and indicators for studying the quality of knowledge about marital and family relationships and perceptions about one's own future family are identified. Additionally, the research examines the peculiarities of the family realization experience among adult graduates of special education institutions.

The results of the descriptive study confirm that graduates of special education institutions consider their family realization to be equally important as other aspects of adult life. The majority of former students of special education institutions stated

that they felt unprepared for starting a family and having children. Nevertheless, they dream and actively strive to fulfill the role of a family member. It has been found that gaps in the system of perceptions about family relationships have a negative impact on the ability of individuals with intellectual disabilities to establish their own families.

It has been experimentally observed that due to intellectual disabilities, the perceptions of adolescents about family life are simplified, primitive, superficial, uncritical, and stigmatized. Students have limited knowledge about family relationships and the prerequisites for establishing their own family; they lack the skills to resolve family conflicts; they exhibit stereotypical perceptions of the division of family responsibilities; they experience negative emotions and mimic destructive examples of family life. At the same time, experimental evidence confirms that the perceptions of adolescents with intellectual disabilities about family are influenced by the type of educational institution they attend. The level of intelligence largely determines the ability to manipulate images, the depth and breadth of perceptions about family life, and the level of analysis and critical perception of parenting experiences in the parental family. On the other hand, the type of institution determines the extent of interaction with the family. It has been established that the parental family model has a significant influence on the formation of perceptions about marital and family relationships, the roles of husband and wife, and the organization of household and domestic spheres in adolescents with intellectual disabilities. The results of the descriptive experiment indicate that the upbringing situation in families where students with intellectual disabilities grow up is pedagogically complex. However, even in well-functioning families, parents do not give due importance to the formation of perceptions about future family primarily due to the stigmatization of the issue.

The study of the state of work on preparing students for future family life in the practice of modern special education institutions and the peculiarities of raising future family members in parental families revealed the lack of a comprehensive and consistent system of measures aimed at forming and correcting perceptions about

future family among adolescents with intellectual disabilities. It indicated the need to enhance the level of competence of psychological and pedagogical staff in this matter.

In the process of formative experimentation, pedagogical support for the formation of perceptions about family in adolescents studying in different types of educational institutions was developed, with the implementation conditions defined. The pedagogical support included a program for students, parents, and educators, as well as methods and work conditions. The tasks for working with the program were summarized and described, the structure of sessions aimed at forming perceptions about family in adolescents with intellectual disabilities was determined. The effectiveness of role-playing games as an interactive method of pedagogical work, which optimally combines theoretical and practical activities of adolescents with intellectual disabilities aimed at forming perceptions about independent family life, was justified. Role-playing games were developed, introduced into the educational process, and a methodology for their conduct and organization was described. It has been proven that one of the conditions for the implementation of the program for forming perceptions about family is close collaboration among students, parents, and professionals in the special education institution.

It has been determined that the thematic content of role-playing games for different categories of adolescents with intellectual disabilities should be the same because aspects of family life are universal in our society. However, they should differ in terms of the level of assistance, game development scenarios, and pedagogical tasks, as perceptions of one category of adolescents are complicated by the absence of a family or the presence of negative experiences in child-parent relationships.

The experimental implementation of the program for forming perceptions about family in adolescents with intellectual disabilities has confirmed its effectiveness. Positive dynamics in the growth of levels of perceptions about family were observed in students who participated in the experimental group across all components of the structure. As for the respondents in the control group, the recorded

changes represent a barely noticeable positive trend, which may indicate that these changes are the result of educational and upbringing work and life experience acquisition without targeted efforts in forming perceptions about family.

After participating in the formative research program, the majority of adolescents in the formative group demonstrated a sufficient and high level of perceptions about family. Respondents from this group accurately analyzed and provided comprehensive descriptions of family situations depicted in the drawings, selecting titles that precisely matched the plot. They provided complete and exhaustive definitions for concepts such as family, love, marriage, family budget, conflict, and so on. Adolescents were able to critically analyze their own experiences in interpersonal relationships with the opposite sex. Students understood and explained the motives and consequences of creating a family, having children, and divorce. Respondents described in detail the division of household responsibilities between spouses, rational use of family income, conflict resolution within the family, and more. Students acquired basic perceptions of intimate aspects of family life and were able to imagine themselves as future family members, mothers, or fathers. They developed a positive and conscious attitude towards family life.

Based on a quantitative and qualitative analysis of the results before and after the formative experiment, the assumption of the need for differentiated corrective and educational influence on perceptions of family life among adolescents was confirmed. This influence should take into account not only their level of intellectual development but also the type of educational institution they attend.

Key words: perceptions about family, adolescents, intellectual disability, educational institution type, special institution, family, family education, family life.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації
*Публікації у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових
 видань України*

1. Валько Т.І. Уявлення про сімейні стосунки як умова створення власної сім'ї особами з інтелектуальними порушеннями. *«Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць / за ред. М.К. Шеремет. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2020. Вип. 16, Том 2. С. 46-56.*

URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/614/579.pdf/>

2. Валько Т.І. Погляди педагогів з формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал / МОН України, Сумський державний педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2020. Вип. 9 (103). С. 11-20.*

URL: <https://www.repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/11221>

3. Валько Т.І. Напрями формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Науковий журнал Хортицької національної академії. (Серія: Педагогіка. Соціальна робота) : наук. журн. / [редкол. : В. В. Нечипоренко (голов. ред.) та ін..]. Запоріжжя : Вид-во комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, 2022. Вип. 1(6). С. 79-86.*

URL: https://www.researchgate.net/publication/365225905_FORMATION_OF_FAMILY_PERCEPTION_IN_ADOLESCENTS_WITH_INTELLECTUAL_DISORDERS_AS_A_PSYCHOLOGICAL_AND_PEDAGOGICAL_PROBLEM

4. Валько Т.І. Рольова гра як засіб формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Науковий журнал «Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи». Вип. 2(8), 2022. С. 21-27.*

URL: <http://ppsh.udpu.edu.ua/article/view/268046>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Валько Т.І. Тренінгові заняття як засіб формування уявлень про сім'ю у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка 2020. Випуск 11. С. 57-58.

URL:file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%86%D0%9A%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8/20200616_190333.pdf

6. Валько Т.І. Роль педагогів у формуванні уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Вип. 19. Т. 1. С. 118-119.

URL:<https://drive.google.com/file/d/1HqSXLvzln72CWFrgZWDdvOuWzprol4IA/view>

7. Валько Т.І. Теоретичні аспекти формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Випуск 12. С. 54-55.

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%86%D0%9A%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B>

[5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B9,%20%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8/Zb-mol-vcenyh-K-PNU-2021.pdf](https://drive.google.com/file/d/135jZnH8Pr96g-OD0ScK8K-HVAbA-Zgd2/view)

8. Валько Т.І. Уявлення про сім'ю дорослих осіб з інтелектуальними порушеннями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Вип. 20. Т. 1. С. 84-85.

URL: <https://drive.google.com/file/d/135jZnH8Pr96g-OD0ScK8K-HVAbA-Zgd2/view>

9. Валько Т.І. Вплив батьків на формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Спеціальна освіта: проблеми та перспективи матеріали XIV-ї Міжнародної науковопрактичної конференції 15-16 квітня 2021 р.* / за ред. О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В., 2021. С. 38-40.

URL:[file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1% %D1%8E%D0%B7%D0%B8 %BD%D0%B0%20%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0".pdf](file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1% %D1%8E%D0%B7%D0%B8 %BD%D0%B0%20%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0)

10. Валько Т.І. Образ майбутньої сім'ї у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 9 листопада 2021 р.* / за ред. Т.О. Докучиної, О.І. Дмитрієвої. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. С. 37-38.

URL:<https://drive.google.com/drive/folders/1BIBTR1gl3kImqa5tbL2qjizc44RWzYP>

11. Валько Т.І. Ставлення до сімейного життя підлітків з інтелектуальними порушеннями, які виховуються в неблагополучних родинах. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів,*

докторантів і аспірантів. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Вип.21. С. 191-192.

URL:<https://drive.google.com/file/d/1MB9V0PrjbVOyPiCSJIGfHBUhLPeKvbЮ/view>

12. Валько Т.І. Чинники вибору майбутнього шлюбного партнера особами з інтелектуальними порушеннями. *Наука, освіта, технології та суспільство: тенденції, виклики, перспективи: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції* (Полтава, 10 червня 2022 р.). Полтава: ЦФЕНД, 2022. С. 6-7.

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%86%D0%9A%D0%900%BA%D0%B8/%D0%97%D0%91%D0%86%D0%A0%D0%9D%D0%98%D0%9A%20%D0%9D%D0%90%20%D0%A1%D0%90%D0%99%D0%A2.pdf>

13. Валько Т.І. Вивчення компетентності педагогів щодо формування уявлень про сім'ю у вихованців спеціального закладу освіти. *III Міжнародна науково-практична конференція «Природнича наука й освіта: сучасний стан і перспективи розвитку»*, (22-23 вересня 2022 р.), збірник тез. Х.: ХНПУ імені Г.С.Сковороди, 2022. С. 114-115.

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%8623%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81.%202022%20%D1%80..pdf>

14. Валько Т.І. Гендерні особливості уявлень про сімейне життя у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка [Електронний ресурс]*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Випуск 14. С.58-59.

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%92%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97/%D0%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B9/Zb-mol-vcenyh-K-PNU-2022-V14.pdf>

15. Валько Т.І. Методичні особливості проведення рольових ігор з формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 9 листопада 2022 р.* / за ред. Т.О. Докучиної, відп.секретар О.І. Дмитрієва. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. С. 29-31.

URL:file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%D1%88%D0%BE%D1%97%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97_2022.pdf

16. Валько Т.І. Формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями на основі творів української художньої літератури. *Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кам'янець-Подільський, 24-25 листопада 2022 р.).* Кам'янець- Подільський, 2022. С.141-142.

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%92%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5>

[%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B9/%D0%A2%D1%80%D1%96%D0%BF%D0%B0%D0%BA%202022.pdf](#)

17. Валько Т.І. Вплив виховання у батьківській родині на формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (23 листопада 2022 року, м. Суми)*. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2022. С. 321-322.

URL:[file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%86%D0%9A%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87/%D0%D0%B1i%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20VI%D0%86%D0%86%20%D0%9Ci%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%20\(23.11.2022\).pdf](file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%86%D0%9A%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87/%D0%D0%B1i%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20VI%D0%86%D0%86%20%D0%9Ci%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%20(23.11.2022).pdf)

18. Валько Т.І. Дошлюбні уявлення про сімейне життя молоді з інтелектуальними порушеннями. *Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Формування життєвої компетентності осіб з особливими освітніми потребами в системі позашкільної, спеціальної та інклюзивної освіти» / За загальною редакцією Ю. Д. Бойчука*. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2023. С. 44-46.

URL:https://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/10567/1/Zbirnik_HNPU_Spets.Osv.pdf

19. Валько Т.І. Ставлення до сімейного життя у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. [Електронний ресурс]*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Вип. 22. С. 302-303.

URL:<https://drive.google.com/file/d/1I0jiuQiDjWTGBBMMe9YW993nj8QwOWio/view>

20. Валько Т.І. Психологічні особливості уявлень про сім'ю у вихованців закладів інтернатного типу з інтелектуальними порушеннями *Інтеграція науки і практики в умовах модернізації спеціальної освіти України: збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 23-24 березня 2023 року / за заг.ред. С.Д.Яковлевої, Н.В.Кабельнікової. Івано-Франківськ, 2023. С.309-312.*

URL:<https://www.kspu.edu/FileDownload.ashx/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0%20%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B2%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%BC-b4ca-b84b81565c68>

21. Валько Т.І. Особливості рольової гри підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір в умовах воєнного часу : збірник тез доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (м. Запоріжжя, 13-14 квітня 2023 р.) / за заг. ред. В.В. Нечипоренко. Запоріжжя : Вид-во Хортицької національної академії, 2023. С. 19-20.*

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%92%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97/%D0%A%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B6%D0%B6%D1%8F.pdf>

22. Валько Т.І. Формування уявлень про сім'ю у дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання. *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат : Матеріали III Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Тернопіль, 23–24 квітня 2023 р.) / Упоряд. З. І. Удич, І. М. Шульга. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 32-34.*

URL:file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%92%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%2024/Tezu_Inklyz_osvita.pdf

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	21
ВСТУП.....	22
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО СІМ'Ю У ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	30
1.1. Уявлення про сім'ю як компонент соціальної свідомості.....	30
1.2. Сутність та структура уявлень про сім'ю у підлітків з нормотиповим розвитком та інтелектуальними порушеннями.....	37
1.3. Чинники формування уявлень про сім'ю та їх вплив на підлітків з інтелектуальними порушеннями.....	54
1.4. Стан розробленості проблеми формування уявлень про сім'ю в підлітків з інтелектуальними порушеннями у різних типах закладів у теорії та практиці спеціальної освіти.....	62
Висновки до першого розділу.....	72
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО СІМ'Ю ПІДЛІТКІВ, ЯКІ НАВЧАЮТЬСЯ В РІЗНИХ ТИПАХ ЗАКЛАДІВ.....	76
2.1. Обґрунтування змісту та методики констатувального етапу дослідження уявлень про сім'ю підлітків, які навчаються в різних типах закладів.....	76
2.2. Результати вивчення сімейної реалізації випускників спеціальних закладів освіти.....	89
2.3. Диференціація уявлень про сім'ю підлітків, які навчаються у різних типах закладів.....	94
2.3.1. Особливості уявлень про сім'ю підлітків з інтелектуальними порушеннями та нормотиповим розвитком.....	94
2.3.2. Особливості уявлень про сім'ю підлітків з інтелектуальними порушеннями, які навчаються у різних типах закладів.....	116
2.4. Дослідження впливу батьків та компетентності педагогів щодо формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями.....	124

Висновки до другого розділу.....	134
РОЗДІЛ 3. ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО СІМ'Ю У ПІДЛІТКІВ, ЯКІ НАВЧАЮТЬСЯ В РІЗНИХ ТИПАХ ЗАКЛАДІВ.....	139
3.1. Обґрунтування проведення формувального експерименту та опис процедури його проведення.....	139
3.2. Оцінка ефективності програми формування уявлень про сім'ю підлітків з інтелектуальними порушеннями.....	158
3.2.1. Результати експериментальної та контрольної груп підлітків з інтелектуальними порушеннями.....	158
3.2.2. Результати співпраці з педагогами та батьками підлітків з інтелектуальними порушеннями.....	177
Висновки до третього розділу.....	184
ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	191
ДОДАТКИ.....	216

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

СЗО – спеціальний заклад освіти

ІІ – інтелектуальне порушення

НТР – нормотиповий розвиток

ЕГ – експериментальна група

КГ – контрольна група

експер. гр. – експериментальна група

контр. гр. – контрольна група

ВСТУП

Актуальність теми. Сім'я є однією з надважливих форм організації життя суспільства, що має фундаментальне значення як для людини так і для соціуму. Вона відіграє безумовно помітну роль у вихованні, становленні та соціалізації особистості, є провідником культурних цінностей та етичних норм поведінки. Інститут сім'ї має високу персональну значущість, бо містить динамічну систему соціальних зв'язків: родинних і шлюбних, правових і господарських, психологічних і культурних. Не викликає сумнівів й те, що зміни, які відбуваються у суспільстві, обумовлюють труднощі та нові тенденції функціонування інституту сім'ї [33]. Зокрема, йдеться про стабільно високе число розлучень; зростання кількості неповних сімей; низький рівень народжуваності та ін. За таких умов необхідним є дослідження сучасної сім'ї та пошук ефективних ресурсів для подолання негативних тенденцій.

На державному рівні реформування концептуальних засад середньої ланки освіти в Україні передбачає сприяння громадянській та сімейній реалізації випускників. Зокрема, формула Нової української школи містить компоненти, які покликані забезпечувати оновлений зміст освіти, що ґрунтується на формуванні компетентностей, потрібних для успішної самореалізації у житті [125, с.7]. Саме тому сучасна школа та психолого-педагогічний персонал закладу покликані підготувати випускників до самостійного сімейного життя та сформувати необхідні для цього уявлення. Однак об'єктивні труднощі у досягненні цієї мети виникають в умовах спеціальних закладів освіти, у яких навчаються діти з особливими освітніми потребами, зокрема з легким ступенем інтелектуального порушення (далі ІІІ). Стійко виражене зниження пізнавальної діяльності обумовлює роль причин, через які в учнів з ІІІ є чимало труднощів під час осмислення базових аспектів сімейного життя, зокрема: конкретність, стереотипність та некритичність мислення негативно позначаються на якості свідомого засвоєння норм подружнього життя, господарсько-побутових взаємостосунків у родині,

забезпечення сім'ї матеріальними благами; бідність словникового запасу заважає обговоренню труднощів та вирішенню сімейних конфліктів; нестійкість та недостатня диференційованість емоцій не дозволяють повноцінно усвідомити інтимні аспекти сімейного життя, причини створення родини та народження дітей; бідність уяви заважає формуванню образу благополучної родини. Несамостійність та підвищена навіюваність призводить до того, що поведінка перебуває у залежності від соціальних обставин, в яких опинились учні з ІІІ.

У контексті свідомого формування уявлень про майбутню сім'ю найбільш сприятливим є підлітковий вік, важливим новоутворенням якого є усвідомлення значення своєї статевої приналежності. Навчання в закладах сегрегаційного типу по різному обмежує взаємодію учнів з ІІІ із власною родиною та можливість наслідувати поведінку батьків. Під впливом сприятливих мікросоціальних умов підлітковий вік характеризується побудовою нових планів, пов'язаних із дорослішанням та самостійним життям, виникненням орієнтації на майбутнє, в якому створення власної сім'ї займає чинне місце. Саме тому актуальним є дослідження уявлень підлітків про сім'ю не лише з урахуванням їх рівня інтелектуального розвитку але і типу закладу, в якому вони навчаються.

Психолого-педагогічні аспекти проблеми формування уявлень про сім'ю молоді з нормотиповим розвитком (далі НТР) представлені у працях І.Даценко [58], Т.Демидової [59], А.Денисенко [60], В.Кравець [97], І.Мачуської [110], І.Шалимової [178], Л.Яворської [184], А.Якименко [185] та ін. В дослідженнях розкрито теоретичні та практичні аспекти підготовки учнівської молоді до створення сім'ї в Україні та за кордоном, психологічної готовності підлітків до подружнього життя, гендерного та морально-етичного виховання в контексті культури міжстатевих стосунків.

Окремі аспекти проблеми підготовки дітей з ІІІ різних вікових категорій до самостійного сімейного життя в контексті їх статево-рольового виховання представлені у наукових дослідженнях Н.Бастун, І.Дмитрієвої [62],

В.Левицького [42; 106], С.Лукомської, М.Матвєєвої, С.Миронової [114; 115], А.Мухіної [121], Л.Шипіциної; морального – М.Буфєтова, О.Вержиховської [38], В.Воронкової, І.Єременка, Г.Савіцької, В.Мачихіної, О.Хохліної [174]; психологічної готовності – М.Бекер, О.Боряк [8], Н.Гончарук [52], А.Іваненко [73], Дж.Свейні; соціалізації – І.Вдовиченко, Ю.Косенко [194], О.Мастюкової, С.Михальської [196], Т.Опалюк [126], І.Татьянчикової [158], Г.Шаумарова та ін. Аналіз робіт засвідчує, що незважаючи на підвищення наукового інтересу до питань сімейного та статевого виховання учнів спеціальних закладів освіти, наукове обґрунтування і пошук педагогічного забезпечення реалізації проблеми формування уявлень про майбутню сім'ю у підлітків з ІІ не втрачає актуальності. Недостатньо вивченим залишається також і післяшкільний етап сімейної реалізації випускників спеціальних закладів освіти. Традиційно першочергову увагу науковці приділяють професійному становленню осіб з ІІ (В.Гладуш, О.Колишкін [89], О.Костянтинів [95], Л.Малинович, Т.Приходько та ін.), хоча для багатьох випускників з легким ступенем ІІ доросле життя пов'язане зі створенням власної сім'ї та народженням дітей. З огляду на це, було обрано тему дисертаційної роботи: **«Формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано згідно з комплексною темою кафедри спеціальної та інклюзивної освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «Психолого-педагогічний супровід дітей з порушеннями психофізичного розвитку у спеціальній та інклюзивній освіті» (державний реєстраційний номер – 0122U000520). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка від 31 жовтня 2019 року (протокол №10) та засіданні міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні від 28 січня 2020 року (протокол №1).

Мета дослідження – дослідити особливості уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями, які навчаються у різних типах закладів,

розробити й апробувати диференційоване педагогічне забезпечення формування у них уявлень про сім'ю.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових джерел із проблеми формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями, на підставі чого визначити сутність та структуру уявлень про сім'ю учнів з нормотиповим розвитком та інтелектуальними порушеннями.

2. Розробити адаптовану до досліджуваного контингенту методику експериментального дослідження та визначити чинники формування уявлень про сім'ю

3. Дослідити особливості уявлень про сім'ю підлітків з інтелектуальними порушеннями, які навчаються у різних типах закладів.

4. Визначити роль батьківського та педагогічного впливу на формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями.

5. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити диференційоване педагогічне забезпечення формування уявлень про сім'ю у підлітків, які навчаються у різних типах закладів.

Об'єкт дослідження – уявлення про сім'ю підлітків з нормотиповим розвитком та інтелектуальними порушеннями.

Предмет дослідження – диференційоване педагогічне забезпечення формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Методологічною та теоретичною основою дослідження стали: положення про спільність основних закономірностей психічного розвитку в умовах нормотипового та порушеного онтогенезу (Б. Ананьєв, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Запорожець, О. Леонтьєв, В. Лубовський, О. Лурія, С. Рубінштейн, В. Синьов, М. Ярмаченко та ін.); концепція соціалізації осіб із психофізичними порушеннями (В. Бондар, І. Єременко, В. Синьов, Є. Синьова, Л. Фомічова, О. Хохліна, А. Шевцов, Д. Шульженко та ін.); теорія вікової періодизації та особливостей розвитку дітей підліткового віку (Д. Ельконін, І. Кон, А. Петровський та ін.); психологічні концепції специфіки розвитку та

формування уявлень у дітей з ІІ, їх вплив на соціальну поведінку (Р. Каффеманас, М. Матвєєва, М. Нудельман, В. Синьов, Ж. Шиф та ін.).

Методи дослідження:

теоретичні: вивчення та аналіз загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури з метою визначення стану розробленості досліджуваної проблеми формування уявлень про майбутню сім'ю у підлітків з ІІ;

емпіричні: аналіз навчальних програм, підручників, планів з виховної роботи; спостереження; бесіда з опорою на малюнки з метою дослідження уявлень про сім'ю підлітків з ІІ; анкетування педагогів з метою оцінки їх компетентності; анкетування батьків для вивчення їх ставлення до перспективи створення учнями з ІІ власної сім'ї у майбутньому; експерименти констатувального та формувального характеру для виділення рівнів формування уявлень про майбутню сім'ю та перевірки результативності розробленої програми;

статистичні: кількісний і якісний аналіз емпіричних відомостей і їх узагальнення; методи математичної статистики (t-критерій Стьюдента).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що

вперше:

- узагальнено чинники, які впливають на формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІ;
- здійснено диференційоване порівняння уявлень про сім'ю у підлітків з ІІ, які навчаються в різних типах закладів;
- розроблено критерії та показники визначення рівнів уявлень про сім'ю у підлітків;
- досліджено стан сімейної реалізації дорослих випускників з ІІ;
- доведено ефективність рольової гри як ефективного засобу формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІ;
- розроблено та експериментально апробовано педагогічне забезпечення формування уявлень про майбутню сім'ю у підлітків з ІІ.

уточнено:

- розуміння сутності поняття «уявлення про майбутню сім'ю» у структурі соціальної свідомості учня;
- сутність та структуру уявлень про сім'ю у підлітків з нормотиповим розвитком та ІІІ;
- методичний інструментарій із вивчення рівня сформованості у підлітків з ІІІ уявлень про майбутню сім'ю.

подальшого розвитку набуло вивчення стану сформованості уявлень про сім'ю підлітків з ІІІ.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці методики дослідження уявлень про сім'ю підлітків з ІІІ; диференційованого педагогічного забезпечення формування уявлень про сім'ю підлітків з ІІІ. Результати наукового дослідження можуть бути використані психолого-педагогічним персоналом закладів спеціальної та інклюзивної освіти, батьками підлітків з ІІІ під час їх підготовки до самостійного сімейного життя, під час підвищення кваліфікації педагогічних працівників та з метою подальших наукових досліджень.

Результати дисертаційної роботи впроваджено у навчально-виховний процес Комунального закладу освіти «Навчально-реабілітаційний центр «Горлиця» Дніпровської обласної ради» (довідка №34 від 13.02.2020р.), Тернопільської спеціальної загальноосвітньої школи Тернопільської міської ради для дітей, які потребують корекції розумового розвитку (довідка №40 від 04.03.2020р.), Обласного закладу освіти «Заліщицького обласного багатoproфільного навчально-реабілітаційного центру» (довідка №39 від 02.03.2020р.), Громадської організації Вінницька міська організація соціального розвитку та становлення окремих мало захищених категорій молоді «Паросток» (довідка №47 від 24.12.2020р.), Комунального закладу «Прибузька спеціальна школа» Вінницької обласної ради (довідка №41 від 12.10.2020р.), Комунального закладу освіти «Таращанський навчально-реабілітаційний центр» Київської обласної ради (довідка №40 від 02.03.2021р.), Комунального закладу «Чернівецька спеціальна загальноосвітня школа №3» Чернівецької

обласної адміністрації (довідка №56 від 05.04.202 р.), Кам'янець-Подільського ліцею «Славутинка» Хмельницької обласної ради (довідка №259 від 22 вересня 2023р.), Кам'янець-Подільського ліцею №1 Кам'янець-Подільської міської ради Хмельницької області (довідка №02-12/144 від 14.09.2023р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження було представлено на 10 Міжнародних науково-практичних конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Спеціальна освіта: проблеми та перспективи» (Кам'янець-Подільський, 2020-2022), Міжнародна науково-практична конференція «Наука, освіта, технології та суспільство: тенденції, виклики, перспективи» (Полтава, 2022), III Міжнародна науково-практична конференція «Природнича наука й освіта: сучасний стан і перспективи розвитку» (Харків, 2022), VIII Міжнародна науково-практична конференція «Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі» (Суми, 2022), VI Міжнародна науково-практична конференція «Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму» (Кам'янець-Подільський, 2022), VII Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічні проблеми вищої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (Суми, 2023), III Міжнародна науково-практична конференція студентів та молодих вчених «Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір» (Запоріжжя, 2023); на 6 Всеукраїнських науково-практичних конференціях: Всеукраїнська науково-практична конференція «Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти» (Кам'янець-Подільський, 2021-2022), IV Всеукраїнська науково-практична конференція (з міжнародною участю) «Від творчого педагога до творчої дитини: гармонія партнерської взаємодії» (Кам'янець-Подільський, 2022), Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування життєвої компетентності осіб з ООП в системі позашкільної спеціальної та інклюзивної освіти» (Харків, 2023),

Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інтеграція науки і практики в умовах модернізації спеціальної освіти України» (Херсон, 2023), III Всеукраїнській міждисциплінарній науково-практичній конференції з міжнародною участю: «Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат» (Тернопіль, 2023); на 7 конференціях ЗВО: звітних наукових конференціях викладачів, докторантів і аспірантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за підсумками науково-дослідної роботи у 2020-2023 рр.; наукових конференціях молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка у 2019-2023 рр.

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційного дослідження представлені у 22 наукових працях, із них: 4 статті опубліковано у наукових фахових виданнях України; 18 публікацій апробаційного характеру.

Структура дисертації: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (201 найменування, з них 15 – іноземною мовою), додатків. Робота містить 15 таблиць, 20 рисунків. Основний зміст дисертації викладено на 190 сторінках, повний обсяг – 219 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО СІМ'Ю У ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

1.1. Уявлення про сім'ю як компонент соціальної свідомості

Сім'я є одним із фундаментальних інститутів, що впливає на формування та розвиток особистості, стабільність державної культури і цінностей. В умовах динамічних змін, що відбуваються у світі, де суспільне життя зазнає постійних трансформацій, роль сім'ї набуває більш визначального значення для підтримки гармонійної соціальної структури. Загальновідомо, що сім'я є предметом дослідження різних наук (соціології, педагогіки, психології, філософії, правознавства, етнографії), тому існує безліч підходів до вивчення цього складного та багатоаспектного феномену.

Т.Дюркало вказує на те, що *«будь-який соціологічний підхід до вивчення сім'ї містить її поділ на малу соціальну групу та автономний соціальний інститут»* [168]. Представники інтеракціонізму (Г.Блумер, Дж.Г.Мід, Т.Шибутані та ін.) акцентують увагу на вивченні сімейних ролей та їх комунікації. В межах цього підходу, сім'я розглядається як мала соціальна група, що переймає конкретні ролі, які утворюються та реалізуються під час сімейної взаємодії. За таких умов, сім'я є закритою системою та має відносно слабкі зв'язки з іншими соціальними інститутами. Водночас, прихильники функціонального підходу (Е.Дюркгейм, Т.Парсонс, Г.Спенсер та ін.) досліджують сім'ю з позиції соціального інституту. Цей підхід орієнтований на пошук всього спільного, що є притаманним різним типам сімей. Представники функціоналізму приділяють велику увагу аналізу історичного досвіду трансформації та переходу соціокультурних функцій сім'ї (освітньої, виховної, релігійної, економіко-виробничої та ін.) до інших соціальних інститутів [171, с. 61].

У соціально-філософському ракурсі сім'я, як соціальне явище, має

істотний вплив на характер усіх процесів суспільного життя, відіграючи при цьому важливу роль як у житті конкретної особистості, так і в житті суспільства. Вона реалізує чимало соціальних функцій, що робить її невід'ємним елементом структури суспільства. Соціальний розвиток обумовлює зміни сутності та змісту основних функцій сім'ї, що детерміновано новими духовними, побутово-економічними реаліями [171, с. 61].

Якщо соціологію цікавить вивчення сім'ї, як соціальної одиниці, яка базується на взаємній моральній відповідальності людей та спільному проживанні, то в правому ракурсі великий інтерес містить юридичний зв'язок осіб. Так, В.Ватрас сформулював визначення поняття «сім'я» з позиції правознавства [33, с.83-91] як *«юридичний зв'язок між фізичними особами, заснований на відносинах родинності, шлюбі, усиновленні та інших підставах, передбачених законом, який передбачає наділення їх особистими майновими та немайновими сімейними правами та обов'язками, спільному проживанні, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності на засадах рівності»*. Відповідно до Сімейного кодексу України [149], сім'я є основним та первинним осередком суспільства, який створюють особи, які пов'язані спільним побутом та проживають разом. Сім'я виникає на підставі шлюбу, кровного споріднення, а також інших не заборонених законом підставах і також тих, що не суперечать морально-етичним засадам суспільства.

З позиції психології, сім'я розглядається як осередок соціальної структури суспільства, який виступає регулятором відносин між людьми. Це складне, з психологічної точки зору, соціальне утворення, кожен член якого є індивідуальністю та неповторною особистістю, і, водночас, частиною цілого – сімейної групи. Сім'я – це мала соціальна група, найважливіша форма організації особистого побуту, заснована на союзі подружжя та родинних зв'язках, тобто відносинах між дружиною і чоловіком, батьками та дітьми, сестрами і братами, іншими родичами, які проживають спільно і мають спільне господарство на основі єдиного сімейного бюджету, які характеризуються почуттями інтимності, любові, прихильності. О.Столярчук вказує на те, що

домінуючі у суспільстві культурні та соціальні норми впливають на еталони уявлень про те, якими потрібно бути сім'янами, батьками відносно дітей, дітьми відносно батьків [155, с. 8-9].

О.Столярчук узагальнено ознаки сім'ї як малої соціальної групи, що відрізняють її від інших соціальних груп, зокрема [155, с. 9]:

- шлюбні або родинні зв'язки між її членами;
- особливі психологічні, етичні та правові відносини;
- максимальний рівень індивідуальних відмінностей членів родини;
- неофіційність сімейних контактів;
- спільність матеріально-побутових взаємин;
- велика емоційна значущість;
- довічна приналежність до родинної групи.

Значення сім'ї може змінюватись залежно від стадії розвитку суспільства. Наприклад, у традиційному суспільстві сім'я розглядається як основна одиниця соціуму, де відбувається передача культурних цінностей між поколіннями. У постіндустріальному суспільстві уявлення про сім'ю видозмінюються у зв'язку з економічними та соціокультурними трансформаціями.

Дослідження устрою та історичного розвитку традиційної української сім'ї приводить до розуміння її вагомого педагогічного потенціалу. Основою української народної педагогіки є традиції сімейного виховання [183]. Рівень сімейності українського населення здавна характеризується як високий. Дослідник родинної педагогіки України М.Стельмахович наголошує, що серед українців утвердився погляд на сім'ю та рід як на святиню, а на виховання дітей – як на важливий обов'язок батьків [152].

Етнопедагогічну сутність традицій сімейного виховання підкреслював В.Сухомлинський – *«головний осередок, де шліфуються найтонші грані людини та розквітає істинна потреба в близькій людині – сім'я», «...щасливе сімейне життя потребує активної співучасті кожного із членів родини у творенні взаємного щастя»*. Однією з надважливих умов підготовки молодого покоління до майбутнього сімейного життя педагог-гуманіст називав характер

стосунків між жінкою і чоловіком та звертав пріоритетну увагу на виховання у дівчат і юнаків готовності стати сім'янинами: *«Я вважаю, що учнів старших класів потрібно готувати до ролі матері і батька. Це безперечно. Не всім бути фізиками і математиками, лікарями і педагогами, але всі будуть батьками. Необхідно ввести спеціальні уроки такої підготовки»* [157]. Л.Юда вказує, на те, що залучення учасників виховного процесу до засвоєння культури народу, забезпечення спадкоємності як необхідної умови продовження етнічної культури є однією з функцій етнопедагогічних традицій, яка співпадає з функціями родини, зокрема: продовження людського роду, виховання дітей, організація побуту і домашнього господарства, передача новим поколінням життєвого досвіду і духовних цінностей, трудових умінь і навичок, підготовка молоді до самостійного сімейного життя [183].

Цінним для нашого дослідження є визначення поняття «сім'я» запропоноване В.Постовим. Науковець узагальнює, що сім'я – це еволюційно та соціально утворена цілісність на основі кровно-родинних, духовно-емоційних та матеріально-економічних зв'язків людей. Сім'я є першоосною, де активізуються індивідуальні особливості кожного із батьків, їхніх дітей, інших членів родини, формується поведінка і відбувається розвиток особистості, реалізуються соціальні потреби, активізується самопізнання та соціалізація її членів. Саме ці фактори істотно впливають на процес виховання особистості дитини, педагогічну культуру батьків, визначають його зміст та основні тенденції [131, с. 105].

Українська дослідниця Т.Шанскова, у результаті аналізу науково-педагогічної літератури, узагальнила, що сім'ю слід розглядати як форму взаємодії людей, що складається з поєднаних шлюбом жінки та чоловіка, їх дітей, а також інших людей, пов'язаних сімейними зв'язками [179]. Сім'я характеризується сукупністю соціальних норм і зразків поведінки, що регламентують взаємостосунки між подружжям, дітьми, батьками та іншими людьми. Сім'я як первинне соціально-педагогічне середовище виховання та розвитку дитини, основна ланка її соціалізації. Оскільки саме сім'я формує

основи становлення особистості як повноцінного члена соціуму через моделі поведінки, правила та соціальні цінності.

Питання підготовки молодого покоління до сімейного життя знайшли відображення у педагогічній спадщині А.Макаренка. Працюючи над концепцією сімейного виховання, педагог описав надвагоме значення характеру взаємин між батьками у процесі виховання майбутнього сім'янина. А.Макаренко наголошував, що становлення досконалого шлюбного партнера полягає *«у вихованні людських чеснот, у доведенні їх до моральної висоти, яка може спонукати індивіда до подальшого вдосконалення»* [109]. На взаємостосунки в родині впливають внутрішні і зовнішні чинники. До внутрішніх чинників, які визначають успішність родинної взаємодії О.Столярчук віднесла: психологічні шлюбні або родинні зв'язки між її членами; індивідуальні відмінності членів родини; особливі етичні і правові відносини; максимальний рівень неофіційності сімейних контактів; підвищена емоційна значущість родинних подій; довічна приналежність до сімейної групи; спільність побуту [155, с. 9]. До зовнішніх чинників належить сукупність духовних та матеріальних умов, характерних для конкретного суспільства (політична стабільність, рівень економічного розвитку, культурні традиції тощо).

Існування такої кількості підходів до визначення сім'ї свідчить про складність та багатогранність цієї категорії. Нижче детально розглянемо поняття «уявлення про сім'ю» як компонента соціальної свідомості.

Дослідження проблеми формування уявлень особистості здійснили Ц.Короленко, Ц.Лінь, Т.Рібо, Г.Фролова, В.Роменець та ін. Науковці розуміють уявлення як *«уміння подумки на основі досвіду та власних знань генерувати нові ідеї, образи, твори»*. Л.Кара вважав, що насправді уявлення нічого принципово нового не утворюють, а лише поєднують незвичним способом раніше сприйняті образи [176, с.19-20].

О.Ткачук визначено, що більша частина уявлень людини – це образи, що виникають шляхом сприймання – первинного почуттєвого відображення

навколишньої дійсності [159, с. 3]. За життя з цих образів поступово формується картина світу кожної людини. Психіці властива образна генеративність, тобто здатність продукувати і видозмінювати образи вигаданих і реальних ситуацій.

І.Дячук характеризує уяву як психічне віддзеркалення реальності в незвичайних поєднаннях, засноване на опрацюванні попереднього життєвого досвіду і полягає в створенні образів об'єктів та ситуацій, які ніколи в реальному житті людиною не сприймалися [63]. Дослідниця узагальнює форми образної активності психіки, зокрема:

- репродукцію – буквально відтворення раніше сприйнятих психікою образів у пам'яті);
- категоризацію (створення узагальнених образів явища);
- перетворення (кардинальні зміни образів під час фантазування);
- творчість (створення нових образів);
- моделювання (реалістичне проектування майбутнього);
- спонтанне генерування (сновидіння, марення).

Д.Карпова, Є.Потапчук [79, с. 18] вказують на те, що функцією уявлень є орієнтація поведінки та емоційних проявів людини. Дослідивши особливості прояву емоцій у різних культурах Р.Харре [173] з'ясував, що зародження різних емоцій і їх особливості залежать від соціальних уявлень, що домінують у певних культурах. Соціальні уявлення допомагають індивіду адаптуватись у соціумі. Це свідчить про те, що соціальні уявлення обумовлюють різноманіття поведінки людини.

Результати досліджень Є.Щербань вказують, що уявлення *«інтегрують у собі раціональне та емоційне начало, пізнавальні процеси з трансформацією і відтворенням їх у пам'яті»* [182]. Науковець виокремлює творчу функцію уявлень (усі етапи творчості – підготовчий, пошуковий і виконавський – здійснюються суто в уяві) та зберігання в емоційно-образному вигляді набутого досвіду (образи утримуються у людській свідомості як трансформована реальність і є основою для утворення нових задумів). Є.Щербань переконує,

що уявлення є необхідним компонентом планування майбутнього життя, тому що можуть бути засобом створення образів, які змінюють дійсність.

М.Терещенко [161, с. 264-265], Р.Федоренко [168] та ін. наголошують, що картина світу людини як інтегральне психологічне утворення унікальна та відмінна від інших картин світу і містить образ себе, свого минулого, теперішнього та майбутнього життя, образ професії, образ майбутньої сім'ї, образ дружини та чоловіка. М.Терещенко не вказує на точне місце образу сім'ї у картині світу індивіда. Але науковець з впевненістю констатує, що образ сім'ї має визначальну роль при підготовці молодого покоління до самостійного сімейного життя, адже саме на цей образ молодь і орієнтується.

У своїх численних публікаціях Т.Буленко характеризує образ сім'ї, як ідеалізоване та стереотипне уявлення про сімейний інститут, яке виникає у свідомості і впливає на уявлення людини про те, якою має бути її родина [10]. Цей образ містить позитивні аспекти (взаєморозуміння, гармонію у стосунках з партнером, підтримку, турботу) та негативні (непорозуміння, конфлікти, соціальні стигми). В цілому образ сім'ї акумулює систему соціальних установок, звичаїв, традицій, які визначають модель функціонування сімейного життя.

К.Г.Юнг, у результаті досліджень, визначив, що формування соціальної свідомості зумовлює розвиток картини світу людини: *«Уявлення людини про світ є образом того, що вона називає світом. Саме цей образ, включно з його індивідуальними особливостями, є орієнтиром людини у своїй адаптації»* [6]. За аналогічним принципом, свідомо або поза межами свідомості утворюються уявлення про майбутнє сімейне життя. К.Г.Юнг наголошував, що на створення образу майбутньої сім'ї впливає досвід виховання у батьківській родині, індивідуальне та колективне несвідоме. На основі вище наведеного узагальнимо, що образ майбутньої сім'ї – це ті уявлення про сімейне життя, які виникають у дитинстві в результаті наслідування досвіду сімейного життя батьків та взаємодії з оточуючим середовищем. Домінантним чинником, що визначає сутність образу майбутньої сім'ї є ідентифікація індивіда з батьками.

У результаті наслідування батьківських патернів поведінки дитина засвоює жіночі та чоловічі гендерні ролі, несвідомо переймає особливості взаємин батьків у своє доросле життя.

У педагогічному контексті уявлення про сім'ю є чинником формування особистості дитини. М.Вовчик-Блакитна наголошує, що суттєвий вплив на соціалізацію та розвиток дитини має характер взаємин у батьківській родині, стиль виховання дитини та моделі поведінки батьків [40]. Тому важливо усвідомлювати та враховувати вплив сім'ї як важливого компонента соціальної свідомості та укріплювати плідну взаємодію закладу освіти з батьками дітей.

З.Кісарчук описує уявлення про сім'ю як *«комплекс ідей, психологічних установок, цінностей, стереотипів сприйняття, що визначають та обумовлюють розуміння сутності сімейного життя та особливостей взаємодії його учасників у соціальній свідомості суспільства»* [81]. Це поняття містить соціально та культурно обумовлені уявлення про ролі батьків, дітей, старших членів сім'ї, а також про традиції, норми та цінності, які пов'язані з функціонуванням та значенням сімейного інституту.

Також З.Кісарчук узагальнено причини, чому уявлення про сім'ю є важливим компонентом соціальної свідомості, а саме [81]:

- Соціальне значення. Сім'я є однією з одиниць суспільства. Уявлення про сім'ю визначають взаємодію між батьками та дітьми, стосунки між членами сім'ї, родинні цінності та традиції.

- Формування особистості. У сім'ї формується характер, цінності, поведінка людини. Уявлення отримані у родині стають основою для подальшої соціальної взаємодії у інших сферах життя.

- Культурна спадщина. Уявлення про сімейне життя містять традиції, звичаї, які передаються з покоління у покоління. Це формує культурну спадщину і обумовлює соціокультурний контекст, в якому існують люди.

- Адаптація. Уявлення про сім'ю визначають ставлення молодої людини до різних варіантів сімейного життя. Це впливає на сприйняття та адаптацію до різних соціальних змін.

– Взаємодія закладу освіти та сім'ї. Уявлення про сімейне життя дитини можуть впливати на особливості співпраці навчального закладу з родиною. Розуміння фахівцями закладу уявлень про сім'ю дітей допомагає створити сприятливу навчальну атмосферу, співпрацювати з батьками та забезпечувати кращий результат навчання.

Т.Медіна дає своє визначення уявлень про сім'ю як *«суб'єктивний спосіб сприймання та розуміння сутності сімейних взаємин та ролі родини у житті людини»* [111]. Це індивідуальний образ або концепція сімейного життя, що формується у свідомості людини на основі її життєвого досвіду і охоплює структуру сім'ї, ролі, цінності, переконання, традиції та звичаї. М.Вовчик-Блакитна визначила фактори, що впливають на зміст уявлень про майбутню сім'ю, зокрема [40]: стать, вік, соціальний статус та спосіб життя (самостійне або проживання спільно з батьками). З віком та збільшенням самостійності уявлення молодих людей про сім'ю стають більш структурованими і змістовними.

Т.Демидова трактує поняття «уявлення про сім'ю» як *«компонент соціальної свідомості, що вміщує комплекс уявно відтворених образів, які відображують характерні ознаки майбутнього сімейного життя»* [59]. Аналізуючи педагогічну сутність цього поняття, виходимо із розуміння його як узагальненої категорії, що містить:

- образ самостійного сімейного життя;
- образ майбутнього шлюбного партнера і дітей;
- образ рольової структури родини;
- образ побутово-матеріальної сфери сімейного життя;
- образ інтимних аспектів сімейного життя;
- образ виховання дітей;
- образ спілкування та взаємодії членів родини;
- образи пов'язані із соціальною роллю майбутньої сім'ї у суспільстві.

Отже, сім'я є важливим соціальним інститутом. Сімейні взаємини

визначаються не лише біологічними зв'язками, але й емоційними. Уявлення про сімейне життя є компонентом соціальної свідомості, оскільки вони формуються на перетині особистого досвіду, культурних та історичних чинників. Відображення сім'ї в уявленнях людей обумовлено різними аспектами, зокрема: структура, ролі, цінності та родинні традиції. Важливо розуміти, що уявлення про майбутню сім'ю – це передусім динамічний процес, що трансформується з плином часу та соціокультурних змін.

1.2. Сутність та структура уявлень про сім'ю у підлітків з нормотиповим розвитком та інтелектуальними порушеннями

У сучасному суспільстві підготовка молодого покоління до самостійного сімейного життя визначається як одна із надважливих педагогічних проблем. Підлітковий вік є періодом активного становлення особистості, коли уявлення про майбутню сім'ю набуває великої значущості. Однак існує окремий контингент учнів, який потребує спеціальної уваги – це підлітки з ІІ (інтелектуальними порушеннями).

Особливості розвитку та вікових трансформацій уявлень про сімейне життя у дітей досліджували Е.Еріксон, М.Зінов'єва, А.Сильмаха, Л.Шнейдер та ін. Науковці одностайні у тому, що перші уявлення про сім'ю у дитини виникають у ранньому дитячому віці на основі сприймання досвіду дитячо-батьківських взаєностосунків. Зокрема, А.Сильмаха зауважує: *«від народження у кожної особистості є зразок сімейної поведінки, звідки починається формування уявлень про сім'ю»* [143]. З огляду на вікові особливості розвитку дитини уявлення про сімейне життя не є сталими. Так, дитина дошкільного віку засвоює уявлення про сім'ю шляхом спостереження та взаємодії з батьками та іншими близькими родичами. Сім'я для неї є основним джерелом підтримки та любові. У цей період дошкільник усвідомлює відмінність між жінкою та чоловіком. У молодшому шкільному віці розвивається самосвідомість та розуміння сімейних ролей матері, батька, брата, сестри.

О.Боряк [8, с. 69] вказує на те, що у підлітковому віці формуються більш складніші уявлення про самостійне сімейне життя. Узагальнення особистого досвіду, розвиток ідентичності та соціокультурний контекст спонукають підлітків до активної рефлексії щодо значення родини у своєму житті. У цьому віці видозмінюється бачення ролі «батька» на «чоловіка», «матері» на «жінку». Важливими стають моральні категорії, за якими підліток оцінює себе та інших членів родини. Учні пубертатного віку активно фантазують та уявляють свою майбутню родину.

Н.Бахмат [3, с. 5] акцентує увагу на тому, що у підлітковому віці уявлення про майбутню сім'ю можуть радикально трансформуватись у порівнянні з дитинством. Учні зважають передусім на свій особистий досвід, соціокультурний контекст, у якому зростали та починають вибудовувати більш складніший та свідомий образ себе у ролі сім'янина та майбутнього шлюбного партнера. Підлітки переосмислюють функції та ролі сім'ї у власному житті, зокрема: виховання, перманентної підтримки та соціалізації.

М.Терещенко [161] наголошує, що у кожної людини є свої унікальні уявлення про сім'ю, що базуються на особистому досвіді, соціальному аспекті, культурній спадщині та інших чинниках. Сутність поняття «уявлення про сім'ю» М.Терещенко розкриває на основі таких аспектів:

– Культурний контекст. Різні культури обумовлюють різні уявлення про сімейне життя. Наприклад, у частини країн переважають патріархальні уявлення, де чоловік домінує і роль дружини визначена інакше, ніж у матріархальних суспільствах.

– Рівень емоційної близькості. Уявлення про сімейне життя містить усвідомлення емоційних зв'язків та особливостей взаємодії членів сім'ї. Так, уявлення про цей аспект сімейного життя у дитини, що виховувалась у підтримуючих та приймаючих батьків буде відрізнятися від уявлень дитини, яка виховувалась у емоційно-холодній родині, де існувала заборона або суттєві обмеження проявів емоційності.

– Ролі та функціонал членів родини. Уявлення про сім'ю

безпосередньо взаємопов'язані та залежать від того, як дитина сприймає соціально-побутову роль чоловіка, дружини, брата, сестри та інших родичів. Так, сприймання ролі дружини головними сімейними обов'язками, якої є прибирання, приготування їжі та догляд за дитиною буде різнитись з уявленнями, про жінку, як самодостатню та професійно реалізовану особистість.

– Цінності та переконання. Релігійні переконання та морально-етичні цінності батьків впливають на усвідомлення дітьми норм поведінки у соціумі та сімейному житті. Важливим новоутворенням підліткового віку є здатність до рефлексії думки батьків і формування власної позиції стосовно неї. У цей період підлітки схильні піддавати сумніву цінності та переконання батьків.

– Мінливість. Уявлення про сімейне життя не є сталими та можуть змінюватись внаслідок соціокультурних змін, міграції, технологічного розвитку тощо.

Уявлення про сім'ю є складним поняттям, сутність якого відображає багатогранність індивідуального та групового культурного досвіду, і воно постійно еволюціонує відповідно до суспільних та культурних змін.

А.Чобанян, О.Боряк, О.Колишкін, А.Колишкіна, Т.Дехтяренко, О.Чеботарьова [189] у межах свого дослідження трактують уявлення про сім'ю як певні особистісні переконання, відчуття та думки, які є в людини у відповідності до пережитого досвіду сімейних взаємин, засвоєння функцій та ролей членів родини. Науковці вказують, що уявлення про сім'ю утворюються на основі таких сімейних новоутворень як:

– ролі: уявлення про те, які ролі реалізують члени сім'ї; сприйняття себе у ролі сина\дочки, брата\сестри; очікування щодо себе у ролі чоловіка\дружини;

– відносини: уявлення про характер відносин між членами родини; емоційний клімат в сім'ї;

– зобов'язання: уявлення про обов'язки та фери відповідальності кожного із членів родини;

- цінності: уявлення про домінуючі родинні переконання, цінності, принципи і правила, що регулюють сімейне життя;
- традиції: уявлення про родинні звичаї та святкування, як елемент сімейної мікрокультури;
- комунікація: уявлення про особливості та провідні форми комунікації у родині;
- безпека та підтримка: уявлення про те, як забезпечується захист та допомога членам родини.

На думку О.Боряк уявлення про сім'ю є основою того, як людина ставиться до перспективи самостійного сімейного життя та до своєї родини в цілому [189].

Т.Демидова [59], А.Карасевич [78], Р.Федоренко [168], А.Якименко [185] та ін. у своїх дослідженнях структури уявлень учнівської молоді про сім'ю виділяють когнітивний, поведінковий та емоційно-ціннісний інтегративні складники. Зміст кожного із них представлено на рис.1.1.

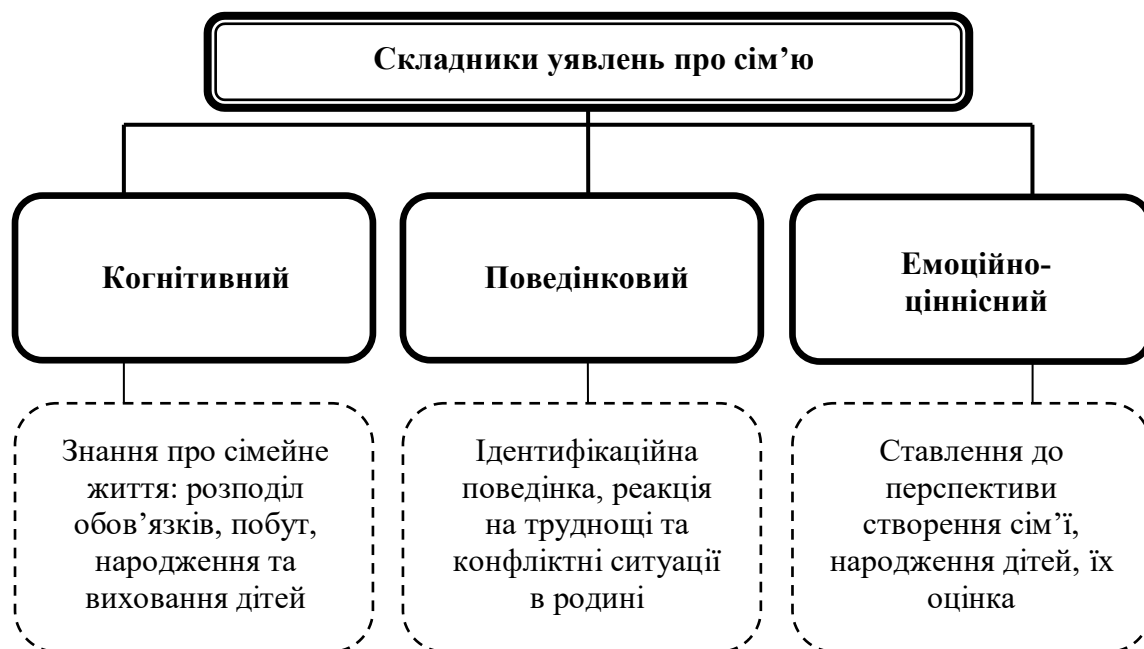

Рис.1.1. Узагальнена структура уявлень про сім'ю

Р.Федоренко [168] наводить наступне визначення когнітивного (пізнавального) компоненту уявлень про сім'ю як наявність у молодих людей системи знань, необхідних для успішної реалізації у сімейному житті з психології та педагогіки, відповідного обсягу поінформованості з питань

фізіології, моралі, права та статевого виховання, а також господарсько-економічних основ функціонування родини. Свідома орієнтація підлітків на створення самостійної сім'ї формується також на основі знань про закономірності перебігу сімейного життя подружжя. Цей компонент містить особистісні утворення та осмислений досвід, функція яких полягає у забезпеченні благополучної орієнтації на власну сімейну роль у майбутньому.

Т.Демидова [59] характеризує когнітивний складник уявлень про майбутню сім'ю людини як цілісну систему знань про родинне життя та себе у ролі майбутнього сім'янина. До когнітивного складника вона відносить знання про функції родини, свідоме засвоєння обов'язків сімейного подружжя, знання особливостей побутово-економічних взаємин між членами родини, усвідомлення мети укладання шлюбу та особистісних якостей необхідних для самостійного сімейного життя.

І.Крупник [102] когнітивний складник уявлень про сімейне життя представляє у вигляді взаємопов'язаних шаблонів прогнозування. Їх сутність полягає у тому, що молода людина перед створенням родини прогнозує те, яким чином будуть розгортатися події. І.Крупник наголошує і на тому, що у підлітковому віці серед життєвих планів особливості є першочергові, зокрема: збудувати сім'ю як чинник психологічного захисту та соціальної стабільності або розвивати інші перспективи у вигляді самовдосконалення та професійної кар'єри. Когнітивний компонент містить сімейні стереотипи про те, яким має бути ідеальне сімейне життя і формується шляхом проживання індивідуального досвіду, соціалізацію та культурні впливи.

Д.Карпова, Є.Потапчук [79, с. 24] наголошують на тому, що когнітивний компонент має відображати *«знання сімейних ролей відповідно до морально-психологічного, світоглядного, матеріально-фінансового, інтимного та господарського чинників»*, а також *«знання про деструктивні сімейні ролі та причин їх виникнення»*. У дослідження А.Карасевич [78, с.140] когнітивний складник готовності передбачає оволодіння молодою людиною, психолого-педагогічними, соціально-філософськими, правовими та психосексуальними

знаннями про основні умови та особливості створення благополучних шлюбно-сімейних відносин. Цей складник містить здатність до узагальнення досвіду, змістового розуміння й пояснення явищ і подій життєвого циклу сім'ї, критичне ставлення до існуючих протиріч та шляхів їх вирішення, а також процесом пізнання, що логічно реалізується, завершується основним результатом – самостійним сімейним життям.

Результати дослідження уявлень про сім'ю учнівської молоді проведені А.Якименко свідчать про те, що когнітивний компонент характеризується низкою особливостей, зокрема [185, с.101]:

- спрямованістю на рівноправ'я у побутово-економічних відносинах;
- обмеженим усвідомленням основних функцій родині;
- обмеженими уявленнями про організацію подружнього життя, права й обов'язки членів сім'ї;
- інфантильністю уявлень про якості, необхідні для благополучного сімейного життя;
- орієнтованістю на створення інтимно-особистісного союзу як основної мети укладання шлюбу.

М.Терещенко [161] за результатами дослідження звертає увагу на те, що у молодих людей уявлення про шлюб мають цілу низку особливостей. У підлітковому віці у свідомості учня виникає серйозне протиставлення понять «шлюб» і «любов»: підлітки можуть сприймати сім'ю як перешкоду для почуттів. І лише з часом, шляхом спроб та помилок молоді люди усвідомлюють цінність сімейного життя. М.Терещенко виявлено певну не реалістичність уявлень про сімейне життя у респондентів: бажаний партнер досить часто перевершує реальних людей з оточення підлітків. Розходяться також характеристики та особистісні якості реальних та бажаних партнерів. Зафіксовано також завищені вимоги до потенційного партнера та прагнення ідеалізувати сімейне життя.

І.Субашкевич, І.Юрченко [154, с. 138] вказують на те, що традиційні уявлення про українську сім'ю, що характеризують її як багатодітну родину, де

спільно проживають декілька поколінь, чоловіки забезпечують матеріальні потреби, а жінки займаються веденням господарства та вихованням дітей – змінилися на сучасні еталони, де сім'я є нуклеарною, жінки – самостійні та рівноправні із чоловіками, пари народжують одну-дві дитини. Респонденти по іншому сприймають те, що донедавна табувалось суспільством, а саме: громадянський шлюб, позашлюбне народження дитини, розлучення. Науковці вказують на те, що погляди молоді на самостійне сімейне життя інтенсивно змінюються під впливом ЗМІ.

Когнітивний складник уявлень про сім'ю підлітків з ІІІ обмежується недорозвитком їх пізнавальної діяльності. Характеризуючи уявлення підлітків з ІІІ Н.Стадненко, М.Матвеева, А.Обухівська [151] та інші вказують на їх фрагментарність та недиференційованість. У цієї категорії учнів порушено довільне оперування уявленнями. Недостаніми аналіз та синтез образів. У відтермінованих уявленнях спостерігається тенденція до спрощення та уподібнення образів, втрати їх цілісності [13].

А.Іваненко [73] дослідила, що у більшості підлітків з ІІІ уявлення про майбутнє сімейне життя та знання про сімейно- подружні відносини нестійкі та неповні. Цій категорії підлітків властиві досить поверхневі знання про інститут сім'ї, його сутність та рольову структуру. У цілому, для них характерні неструктуровані та фрагментарні знання про основні функції сім'ї. Зафіксовано невміння узагальнити знання про найбільш значущі функції сім'ї, їх «засмічення» несуттєвими, другорядними, випадковими ознаками. Зафіксовано, що образи майбутніх чоловіка та дружини розмиті. А.Іваненко зафіксувала, що відповіді на запитання про майбутню сім'ю респондентів з ІІІ містять несуттєві зв'язки, неаргументованими та непослідовними судження. З віком в учнів з ІІІ спостерігається позитивна динаміка покращення якості уявлень щодо господарсько-побутових відносин у майбутній сім'ї. Водночас визначено значну кількість відповідей, у яких підлітки неусвідомлено розподіляють господарсько-побутові обов'язки між членами родини, орієнтуючись несуттєвих, інтуїтивних асоціаціях.

О.Боряк, [8, с. 70] на основі аналізу емпіричних досліджень, узагальнила особливості когнітивних уявлень про сім'ю підлітків з ІІІ. Було з'ясовано обмежене розуміння сімейних зв'язків таких як сестри, брати, бабусі, дідусі, тітки, дядьки тощо. Встановлено, що підлітки з ІІІ мають бідний словниковий запас для опису родинних стосунків та пояснення їх особливостей. Зважаючи на особливості сприймання та когнітивні порушення респонденти з ІІІ демонструють різне розуміння родинних цінностей та традицій.

А.Іваненко [73] наголошує, що уявлення підлітків з ІІІ на відміну від уявлень підлітків з НТР недостатньо усвідомлені, збіднені, неузагальнені та несистематизовані. У своїх відповідях респонденти відштовхуються від загальноприйнятих образів дружини та чоловіка, при цьому відсутня власна думка щодо цього питання. Тобто в учнів з ІІІ неформовані чіткі уявлення про майбутню сім'ю, вони неповні, розмиті та неусвідомлені, мають неструктурований характер. При обговоренні власних малюнків привертає увагу бідність асоціацій підлітків з ІІІ, переважання констатації окремих елементів ілюстрації, невміння будувати узагальнене судження про свою роботу.

Поведінковий складник уявлень про сімейне життя Т.Демидова [59] визначає як такий, що містить уявлення про статево-рольову та ідентифікаційну поведінку у родині, стратегії реагування на конфліктні ситуації. У межах вивчення поведінкового компоненту сім'ї Т.Демидова наголошує на необхідності дослідження різних аспектів поведінки її членів, зокрема: особливості комунікації, реалізацію рольових функцій, прийняття рішень. Під час досліджень важливими є розкриття динаміки та закономірностей взаємодії членів сім'ї та пізнання шлюбного потенціалу респондентів.

А.Якименко [185, с.102] вказує на те, що поведінковий компонент уявлень про сімейне життя відображає механізми статево-рольової ідентифікації. Науковець називає провідним механізмом формування уявлень про сімейне життя ідентифікацію з батьківською родиною. А.Якименко зауважує, що на зміст статево-рольової поведінки молодшої людини впливає

система лідерства та економічно-господарське розподілення родинних обов'язків між дружиною та чоловіком. Це відбувається у вигляді слідування поведінково-рольовим установкам, як несвідоме їх відтворення під час аналогічних життєвих ситуаціях. Ідентифікація власної поведінки з батьками реалізується за статевою ознакою і полягає у прагненні копіювати батьківські поведінкові моделі у самотійному сімейному житті. А.Якименко констатує, що форми сімейних взаємин у батьківській родині стають зразковими для молоді, хоча не завжди насправді є такими.

Ю.Кашпур [77] вказує на те, що сучасна картина статево-рольової ідентифікації має циклічність. У підлітковому віці учні стають більш нестриманими та емоційними через інтенсивність вираження статевої відмінностей, пов'язаних з необхідністю дотримуватись конкретних гендерних ролей: дівчата стають більш фемінними, а хлопці – маскулініми. Дослідження Ю.Кашпура доводять те, що під впливом масивного потоку інформації наповненої сексуальною тематикою у молодих людей пубертатного віку часто формується викривлений ідеал статево-рольової ідентифікації.

А.Лавренова [105], досліджуючи гендерні особливості статево-рольової ідентифікації, зафіксувала, що у підлітків з НТР розвитком прослідковується стереотипне уявлення про чоловіка, як голову сім'ї, що має стабільну роботу та матеріально забезпечує родину; жінку – турботливу матір та хорошу дружину. Водночас встановлено, що на думку частини респондентів домашніми справами мають опікуватись спільно дружина та чоловік. Підлітки з нормотиповим розвитком зауважили, що жінка не має обмежувати себе виконанням лише сімейними господарсько-побутовими турботами. Вона має досягати особистого самовдосконалення та будувати кар'єру. А.Лавренова констатує, що зіткнення двох кардинально протилежних образів породжує конфліктну систему гендерних вимог, зокрема: невизначених та ідеалізованих, з одного боку, і низьких, обмежених виконаннями стандартних правил поведінки – з іншого. Конфліктність у цій системі негативно впливає на становлення статево-рольової ідентичності підлітків з нормотиповим розвитком.

М.Мухіна [121, с.361] наголошує, що статево-рольова ідентифікація дітей з ІІІ відбувається з відставанням і не відповідає нормотиповим віковим показникам розвитку. М.Мухіна у результаті досліджень визначила, що від рівня інтелектуального розвитку, соціальної ситуації розвитку, особистісних характеристик залежить особливості усвідомлення молодою людиною своєї статевої приналежності, формування рольової поведінки характерної для представників певної статі. В.Левицький [106, с. 8], С.Миронова, М.Матвеева та ін. зауважили, що залежно від мікроклімату у родині формуються установки на сімейне життя, поведінкові стратегії, ціннісні орієнтації молодої людини з ІІІ. Проте для частини учнів з ІІІ батьківська родина не є прикладом благополучного сімейного життя, а контингент батьків є неоднорідним за культурним та освітнім рівнем. Тому надважливою є ефективна співпраця родини та спеціального закладу освіти щодо виховання дітей з ІІІ.

А.Іваненко [73, с. 7] зауважує, що інтелектуальне порушення впливає на здатність молодої людини орієнтуватись на статево-рольові еталони. А.Іваненко, що статево-рольові уявлення про сім'ю підлітків з ІІІ відповідають закономірностям загального розвитку, однак характеризуються низьким рівнем узагальненості, дисгармонійністю маскулінних та фемінних установок, недостатньою повнотою та диференціацією гендерних ролей. Досліджено, що підлітки з нормотиповим розвитком, порівняно з однолітками з ІІІ, ідентифікують за більшою кількістю ознак свою та протилежну стать. Статево-рольова ідентифікація хлопців та дівчат з ІІІ відповідає їх статі, зокрема: підлітки ототожнюють себе з представниками своєї статі. Водночас в учнів з нормотиповим розвитком та ІІІ обізнаність про протилежну стать нища, ніж про власну.

О.Боряк [8, с. 70] вказує на обмежену незалежність підлітків з ІІІ, оскільки вони потребують більше допомоги та супроводу членів сім'ї порівняно з однолітками з НТР розвитком. Деформованим може бути поведінковий компонент уявлень про сім'ю під час сприйняття підлітком

власної сімейної ролі. Частина учнів ідентифікують себе як члена сім'ї, який потребує стабільного догляду, тоді як інші прагнуть до більшої самостійності.

М.Мельниченко [112] констатує, що значна частина фахівців спеціальних закладів освіти перекладають відповідальність за формування статево-рольової поведінки та статево виховання учнів з ІІІ на батьків. Водночас батьки уникають розмов з дітьми на ці теми бо не знають як і коли потрібно про них говорити. Як наслідок М.Мельниченко констатує, що підлітки з ІІІ не володіють належним рівнем статево-рольових уявлень. Перешкоджають засвоєнню поведінкових норм міжстатевих взаємин відсутність уваги та недостатня комунікація в родині. У результаті досліджень М.Мельниченко виявила комунікаційні бар'єри в родинях, де виховуються учні з ІІІ. Зафіксовано, що значна частина підлітків з ІІІ не замислювались над елементами нормативної статево-рольової поведінки, зокрема: не мають контрацептивної культури, не замислювались над серйозністю наслідків поривання вагітності. Питання сексуальності підлітки з ІІІ обговорюють переважно у колі друзів та однолітків, де переважають здогадки та дезінформація, що вказує на некерованість їх статево-рольової соціалізації.

Н.Гончарук [53, с. 10] вказує на недоліки комунікативного аспекту взаємодії підлітків з ІІІ, зокрема: необхідність підвищення рівня самоконтролю, недостатню злагодженість та впорядкованість роботи, недорозвиток соціально спрямованої мотивації та прагнення до успішної реалізації мети, імпульсивність поведінки, несформованість соціальної відповідальності, що полягає у прагненні дотримуватись соціальних зобов'язань та норм.

Т.Глуханюк [50] дослідила стратегії поведінки підлітків з ІІІ у конфліктних ситуаціях. Для підлітків з ІІІ характерне недостатнє розуміння ситуації, поверхнева актуалізація досвіду соціальної поведінки, труднощі довільної регуляції власної поведінки та спрощення еталонних утворень необхідних для співробітництва та компромісу. Зафіксовано, що учні з ІІІ схильні до пристосування до конфлікту, що обумовлено недорозвитком вольової сфери, некритичністю мислення, навіюваністю та невмінням

відстоювати свою позицію. Т.Глуханюк зауважує, що причиною стримування агресії у підлітків з ІІ є високий ризик отримати покарання, а не усвідомлення інших конструктивних шляхів розв'язання суперечок. Підлітки з нормотиповим розвитком здатні до рефлексії, для них характерне відповідальне ставлення до соціальних правил поведінки. Учні старших класів спеціальних закладів освіти для вирішення конфліктних ситуацій дуже рідко обирають стратегію співробітництва. Передусім це обумовлено інертністю та слабкістю нервових процесів, що заважає «переключитись» з урахуванням не лише власної позиції але і аргументів співрозмовника.

А.Якименко [182, с.102], Т.Глуханюк [50] та ін. зафіксували гендерні відмінності проявів поведінки у конфліктних ситуаціях у підлітків з ІІ. Так, дівчата підліткового віку з ІІ схильні до уникнення відкритої конфронтації та знаходження компромісу. Для хлопців більш характерним є суперництво. На поведінковому рівні уявлень про сімейне життя відрізняються рівні ідентифікаційної поведінки дівчат і хлопців: у дівчат рівень ідентифікації батьківської сім'ї з образом майбутньої родини виражений слабше, ніж у респондентів-хлопців.

Т.Демидова [59] характеризує емоційно-ціннісний складник уявлень про сім'ю як індивідуальну психологічну конструкцію, що містить особисті почуття, емоції, переживання, цінності індивіда пов'язані з сімейним життям. Цей компонент визначає ставлення людини до сім'ї, сприйняття ролі сімейної реалізації у власному житті, мотивацію створення власної родини та народження дітей. Т.Демидова вказує на те, що у частини людей сім'я викликає асоціації безпеки, тепла та підтримки. Ці люди відчують потужний емоційний зв'язок з членами родини. Для інших сім'я є осередком постійного стресу та конфліктів, і їх емоційна реакція є переважно негативною.

Емоційно-ціннісний (емоційно-регулятивний) складник уявлень про сімейне життя, на думку Р.Федоренко [168], передбачає здатність людини до рефлексії та саморегуляції емоційних станів, а також сформованості таких особистісних якостей, як емпатія, взаєморозуміння, співпереживання,

підтримка, взаємодопомога, спроможність контролювати негативні емоції тощо. Цей компонент акумулює великий спектр установок щодо себе у ролі майбутнього сім'янина. Емоційно-ціннісний компонент містить досвід переживання особистістю значимих подій знайомства та симпатії, залицянь, кохання, створення власної родини.

О.Флярковська [170, с. 224] зауважила, що базовими підлітковими потребами пов'язаними з сімейним життям та батьківством є потреба у спілкуванні та розумінні. Формування емоційно-ціннісної компетентності щодо подружнього життя можливе лише за умови свідомого осмислення підлітком системи соціальних цінностей, готовності до конструктивної комунікації з іншими людьми, усвідомлення власної персональної відповідальності за прийняття важливих сімейних рішень. Формування уявлень про сімейне життя у підлітків з НТР розвитком є важливим аспектом їх емоційного розвитку, бо це період, коли виникає автономний світогляд, що впливає на їх взаємини з родиною та іншими людьми.

Дослідження емоційно-ціннісного складника уявлень про подружнє життя А.Якименко [185, с. 102] засвідчили неоднозначне ставлення учнів підліткового віку до укладання шлюбу та самостійного сімейного життя. У більшості респондентів було зафіксовано позитивне ставлення, незначна кількість хлопців підліткового віку виявили негативне ставлення до перспективи створення власної сім'ї та народження дітей. У дівчат такої тенденції зафіксовано не було. Водночас позитивне ставлення до представників протилежної статі у дівчат-респонденток є більш помітним. А.Якименко зафіксовані певні суперечності в емоційно-ціннісних уявленнях про сім'ю. Так, виявлено тенденцію до наслідування моделі батьківської родини та, водночас, небажання приймати батьківську сім'ю за свідомий приклад.

Емоційно-ціннісний складник обумовлюється достатнім рівнем розвитку емоційної сфери підлітків. М.Матвєєва, В.Синьов, О.Хохліна [144] та ін. констатують незрілість, нестабільність, нестійкість, недостатню диференційованість, імпульсивність та звуженість відтінків емоційних

переживань у підлітків з ІІІ. Цій категорії учнів характерні також інертність та надмірна драматизація дріб'язкових емоційних ситуацій. О.Хохліна наголошує, що під впливом фахового психолого-педагогічного втручання емоційна сфера підлітків з ІІІ набуває якісних змін [13, с. 82].

А.Іваненко [73] за результатами науково-емпіричних досліджень стверджує, що сімейна ситуація у батьківських родинах підлітків з ІІІ є педагогічно складною, зокрема: значний відсоток контингенту учнів спеціальних закладів освіти складають діти з неблагополучних родин. О.Боряк [8, с. 70] вказує на те, що підлітки з ІІІ мають певні труднощі пов'язані з диференціацією та вираженням емоцій, які пов'язані з сімейним життям. Учням не легко осмислити емоційну складність сімейних взаємовідносин. Когнітивні обмеження підлітків з ІІІ негативно впливають на усвідомлення цінностей сімейного життя. Для цієї категорії учнів характерне обмежене розуміння абстрактних понять, таких як довіра, вірність, любов, дружба. Підлітки з ІІІ часто відчують високу потребу у розумінні та підтримці членів родини, перебувати у безпечній та сприятливій атмосфері. На думку О.Боряк оптимальний підхід щодо формування емоційно-ціннісного компоненту уявлень про сім'ю полягає у тому, щоб розглядати кожен випадок індивідуально, розуміти унікальність та емоційні потреби кожної дитини.

А.Іваненко [73, с.113] зафіксувала, що в учнів з ІІІ підліткового віку відсутні усвідомлені та чіткі уявлення про елементи щасливого сімейного життя. У своїх відповідях респонденти акцентували увагу на складових сімейного життя, які передбачають задоволення лише власних персональних потреб. Більшість емоційних відповідей учнів з ІІІ мали неусвідомлений та поверхневих характер. А.Іваненко зафіксувала позитивну вікову динаміку розвитку емоційно-ціннісного компоненту уявлень про сім'ю. На думку підлітків з ІІІ, для щасливого сімейного життя потрібно: *«завжди бути разом, щоб всі були здорові, любити один одного, не конфліктувати, мати гроші та роботу»*. Проективні методи дослідження дозволили зафіксувати, що на малюнках більшості підлітків з ІІІ представлені сім'ї зі сприятливою сімейною

ситуацією. Однак, зображення сімей респондентів характеризуються порушенням емоційних контактів через агресію та конфліктні ситуації.

Н.Павлюк [129] вказує, що у дітей різного віку з ІІ спостерігається велика емоційна залежність від матері, що не корелюється з її ставленням до дитини. Значна кількість учнів з ІІ не піддають критичному осмисленню негативні характеристики образу неблагополучного образу родини, і тому існує висока імовірність засвоєння цих якостей дитиною та закріплення їх у свідомості як прикладу особистісної орієнтації. Зафіксовано, що у дітей, матері яких демонструють позитивні якості особистості, теж зафіксовані стратегії до засвоєння цих особистісних якостей у поведінці. Водночас емоції підлітків з ІІ є неадекватними та диспропорційні відповідно до стимулів зовнішнього середовища. Н.Павлюк констатує, що респонденти з ІІ егоцентрично позитивно оцінюють вчинки людей, які приємні і приносять їм задоволення. В цілому для підлітків з ІІ характерна обмеженість уявлень про соціальний світ та самостійне сімейне життя, примітивність потреб, інфантильність емоцій та мотивів. Ці особливості ускладнюють формування правильних та адекватних соціальних взаємин з дорослими та однолітками.

На думку переважної кількості підлітків з ІІ, за даними дослідження А.Іваненко [73], головною причиною створення сім'ї є можливість про живати спільно з коханою людиною та народження дітей. Привабливою для респондентів також є матеріальна сторона укладання шлюбу. Хлопці-підлітки частіше ніж дівчата згадують про інтимні аспекти сімейного життя. Господарсько-побутові, психологічні та культурні цілі учні підліткового віку не визначають важливими для створення сім'ї. Учні з ІІ часто є особливо чутливими до емоційних станів членів своєї сім'ї. А.Іваненко [72] зафіксувала, що з віком суттєво не збільшується кількість усвідомлених та емоційно вмотивованих учнів з ІІ щодо створення благополучної родини.

Отже, уявлення про сім'ю є складним та багатогранним аспектом психосоціального розвитку підлітків з НТР розвитком та інтелектуальними порушеннями. Оптимальною, на думку науковців, є структура уявлень про

сімейне життя, що містить когнітивний, поведінковий та емоційно-ціннісний складники. Ця структура відображає взаємозв'язок між пізнавальною, поведінковою та емоційно-вольовою сферами розвитку підлітка. Когнітивний компонент виявляється важливим у формуванні знань про сімейне життя; поведінковий складник визначає стратегії взаємодії у родині; емоційно-ціннісний – відіграє ключову роль у формуванні ставлення до сімейного життя та народження дітей. Підлітки з ІП мають обмежені когнітивні та комунікативні можливості, наслідують стереотипні стратегії поведінки та погано усвідомлюють та контролюють свій емоційний стан і тому потребують колекційного втручання та фахової підготовки до самостійного сімейного життя.

1.3. Чинники формування уявлень про сім'ю та їх вплив на підлітків з інтелектуальними порушеннями

Теоретичний аналіз літературних джерел засвідчує, що існують різні чинники впливу на формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІП, зокрема: досвід зростання та виховання у батьківській родині; відомості отримані від однолітків, з соціальних мереж, телебачення, літератури; школа. Далі розглянемо детально кожен із них оскільки вони по різному впливають на учнів з ІП [113, с. 408].

Т.Захарчук, Л.Строкач [68, с. 92-93], С.Кондратюк [93, с. 77] та ін. наголошують на тому, що благополучна психологічна атмосфера виховання у батьківській родині є сприятливим підґрунтям для формування у підлітків позитивного ставлення до шлюбу та сімейного життя. Езра Воучер [96, с.328] акцентує увагу на тому, що під час соціалізації та становлення дитини сім'я формує основні установки щодо сімейного життя, які реалізуються у дорослому віці: *«Кожен із батьків має свої унікальні уявлення про чоловічу та жіночу моделі подружньої поведінки, культуру міжстатевих стосунків, морально-етичні очікування у взаєминах, тощо. Концепцію власних уявлень про сімейне життя батьки прагнуть передати своїм дітям. Оскільки модель батьківської родини не завжди задовольняє психологічні потреби підлітків*

вони схильні шукати альтернативні зразки створення майбутньої родини».

Н.Туз [166, с. 328] констатує, що сім'ю традиційно визначають головним інститутом виховання, бо отриманий у ній досвід та знання людина зберігає протягом життя. Сім'я є малою соціальною групою людей, що оптимально задовольняє потребу у плавному залученні дитини до соціального життя, збагаченні життєвого досвіду та розширенні кругозору. Водночас сімейне виховання є більш емоційно забарвленим порівняно з будь-якими іншими виховними стимулами. Його стрижневою основою є батьківська любов і турбота до дітей. Н.Туз наголошує, що усі переваги сімейного виховання актуалізуються та перманентно реалізуються лише у психологічно благополучній та згуртованій родині.

А.Іваненко [73, с. 54] обґрунтувала значення особистого прикладу батьків для підлітків з ІП щодо підготовки до самостійного сімейного життя. Психологічні установки батьківської родини у майбутньому впливають на уявлення про шлюб підростаючого покоління. Виховання у неповній родині, розлучення батьків, конфліктність та неблагополуччя ускладнюють процес формування власної гармонійної сім'ї молодими людьми з ІП.

Результати досліджень М.Вовчик-Блакитної [40] підтверджують думку про те, що молодим людям характерна тенденція до несвідомого та усвідомленого повторення моделі батьківської родини. Процес ідентифікації є одним із базових механізмів формування уявлень про те, яким має бути майбутнє самостійне сімейне життя. Зважаючи на те, що моделі та досвід виховання у батьківських родинах чоловіка та дружини різний, це може провокувати непорозуміння та конфлікти у парі. На думку М.Вовчик-Блакитної гармонійні подружні стосунки можливі лише за умови подібності уявлень про сімейне життя обох партнерів. Особливості батьківського шлюбу та рівень його благополуччя досить часто обумовлюють ставлення підлітків до перспективи створення власної майбутньої сім'ї та народження дітей. Важливе значення має також склад сім'ї, зокрема: відсутність одного із батьків, спільне проживання з дідусями і бабусями, наявність сестер і братів тощо. Часто прогалини

поведінкового компоненту уявлень про сім'ю пояснюється відсутністю статево-рольового взірця.

На уявлення про сім'ю та готовність до самостійного подружнього життя молодшої людини впливає стиль виховання у батьківській родині та ставлення до наявності інтелектуального порушення у дитини. Деструктивні стратегії сімейного виховання призводять до труднощів соціалізації випускників спеціальних закладів освіти. Виховання дитини з ІІ у родині, на думку О.Вержиховської [38], має відповідати низці важливих умов, зокрема:

- сприятливе ставлення та оптимальна система вимог до дитини;
- спеціально адаптована під потреби дитини організація життя, пізнавальної діяльності та поведінки;
- організація систематичного навчання з корекційно-розвитковою спрямованістю;
- партнерська взаємодія батьків та закладу, в якому навчається дитина з метою успішної реалізації освітніх завдань.

Загалом досвід взаємодії з родиною визначає призму сприйняття самостійного сімейного життя підлітками з ІІ. У випадку, коли учні зростають у сприятливій психологічній атмосфері у них формується позитивне уявлення про сім'ю, як про безпечне місце де їх безумовно приймають такими які вони є.

О.Вержиховська [38] класифікує крайнощі у ставленні батьків до дітей з ІІ. У частині сімей дітей з ІІ сприймають як немічних та хворих. Батьки постійно переживають емоції смутку, страждання, безнадійності та нещастя. За такого ставлення дитина звикає до власної безпомічності та не проявляє активність. Члени родини виконують усе замість неї. Уявлення про сімейне життя такого підлітка будуть суттєво обмеженими у зв'язку з невпевненістю та відсутністю необхідних знань, вмінь та навичок. Іншою крайністю є переоцінка батьками можливостей дитини з ІІ. За таких умов до неї висувуються нереалістичні вимоги без урахуванням рівня її психофізичних можливостей. Це викликає невідповідність самооцінки та рівня домагань, переважно нервової системи та агресію. Така дитина може бути некритичною у своїх

нереалістичних уявленнях про самотійне сімейне життя. Частина батьків поводяться відсторонено та уникають труднощів виховання дитини з ІІ. Це зумовлює виникнення вторинних порушень. Обсяг уявлень про сімейне життя такого підлітка може бути мінімальним та деструктивним з опорою на інші джерела отримання інформації про сімейне життя (однолітки, телебачення, інтернет).

І.Коновальчук [91, с. 3] характеризує соціалізуючі функції родини, зокрема: формування статевої ідентичності; забезпечення розумового та фізичного розвитку дитини; оволодіння сімейними цінностями та соціальними нормами; формування безпечного емоційного середовища. В умовах зростання у конфліктній родині підлітки переживають негативний досвід спілкування, спостерігає ворожі стосунки батьків, не спостерігає конструктивного досвіду вирішення непорозумінь. І.Коновальчук перелічує чинники, що перешкоджають благополучному формуванню уявлень про сім'ю у дитини в умовах зростання у конфліктній батьківській родині, зокрема [91, с.3-4]:

- психологічний мікроклімат позбавлений благополуччя, спокою, стабільності та усіх тих умов, які є необхідними для повноцінного психічного розвитку дитини;
- дитина формується та дорослішає у суперечливих умовах, де не узгоджуються вимоги батька та матері;
- зростає ризик виникнення нервово-психічних розладів;
- формується безконтрольність дитячої поведінки;
- дитина викривлено сприймає сімейні норми та цінності;
- виникають суперечливі почуття та тривожне ставлення до своїх батьків.

Від моменту появи дитини на світ родина покликана готувати її до самотійного життя шляхом систематичних та цілеспрямованих виховних впливів, у домашніх умовах забезпечувати практичну організацію та задоволення побутових потреб, передати сімейні традиції та досвід попередніх поколінь. Н.Берегова, Р.Мертон, Н.Смелзер, П.Федорчук [6, с. 13] констатують,

що родина з низьким виховним потенціалом негативно впливає на процес соціалізації дитини. Безпосередньо під час близької взаємодії з батьками та іншими родичами формується структура особистості дитини. Саме найрідніші люди стають взірцями сімейної поведінки. Дитина наслідує і всіляко намагається бути подібною на своїх батьків. У випадку відповідального та свідомого виховання у родині батьки відчують те, що саме від них залежить формування світосприйняття дитини та її ставлення до сімейного життя. Такий підхід науковці вважають оптимальним, оскільки контроль батьків за власною поведінкою та прагнення до самовдосконалення дозволяють виховувати дітей у найбільш сприятливих сімейних умовах.

М.Матвєєва, С.Миронова [115; 117] вивчаючи проблему підготовки учнів спеціальних закладів освіти до самостійного сімейного життя, наголошують на тому, що відповідно до рівня благополуччя сімейного мікроклімату у дитячому віці формуються емоційні установки щодо створення власної сім'ї, поведінкові стереотипи та ціннісні орієнтири. Оскільки для багатьох учнів спеціальних закладів освіти родина не може бути позитивним прикладом, а сам склад батьків дітей є неоднорідним за культурним та освітнім рівнем, на думку вчених, надважливою є партнерська співпраця сім'ї та школи у питаннях виховання та сімейної реалізації випускників з ІІІ.

С.Миронова [114] зауважує, що у нормативній базі та літературних джерелах співпраця спеціальних закладів освіти з родинами визначається, як одна із умов ефективної взаємодії та засіб комплексного впливу та особистість учня. Дослідження думки педагогічного персоналу, щодо реалізації цієї взаємодії показало їх глибоку занепокоєність та бажання покращити характер співпраці. У контексті формування уявлень про сімейне життя в учнів з ІІІ набуває вагомого значення розвиток педагогічної компетентності батьків. Аналіз та узагальнення форм роботи з батьками, які застосовуються у практиці спеціальної освіти вказує на необхідність їх оновлення; зміщення акценту з авторитарної взаємодії на партнерство.

Д.Мітчелл у своїх публікаціях відмічає важливу, якщо не вирішальну,

роль батьків у соціальній адаптації учнів з ІІІ [44, с. 102]. Науковець розглядає стратегію «включення батьків», як одну із базових педагогічних технологій спеціальної та інклюзивної освіти, що передбачає діалог та обмін думками, активну участь у прийнятті рішень. О.Гаяш [43, с. 10] узагальнює мету співпраці спеціального закладу освіти з батьками дітей з ІІІ, зокрема: підвищення виховного потенціалу родити та педагогічної компетентності батьків; допомога сім'ям у соціальній адаптації та інтеграції дітей у суспільство. О.Колишкін, О.Васько, А.Колишкіна, В.Бутенко [89, с. 8-9] рекомендують починати співпрацю з батьками дітей з ІІІ з руйнування психологічної установки меншовартості. Зусилля психолого-педагогічного персоналу спеціального закладу освіти спрямовані на залучення батьків до підготовки учнів з ІІІ до самостійного сімейного життя сприяють повноцінному розвитку дітей та дозволяють попередити їх дискримінацію за ознаками, пов'язаними з інтелектуальними особливостями.

Заклад освіти не може замітити дитині батьківську родину, задовольнити частину її соціально-психологічних та матеріальних потреб. Завдання школи покращувати виховний потенціал сім'ї шляхом організації ефективної співпраці з батьками учнів. А.Іваненко [73, с. 40] наголошує на тому, що під впливом навчально-виховної роботи, що здійснюється у закладах спеціальної освіти відбувається успішне формування та корекція уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ. А.Іваненко акцентує увагу на тому, що індивідуальні відмінності уявлень про сім'ю в учнів з ІІІ є досить суттєвими. Під час навчання відбувається розвиток сприймання, що є основою для формування уявлень. Розвиток та збагачення активного досвіду сприймання і цілеспрямовані соціальні спостереження сприяють формуванню свідомих уявлень про самостійне сімейне життя. В.Синьов [145, с. 148-149] підкреслює необхідність формування усвідомлених уявлень про соціальне та подружнє життя у підлітків з ІІІ: чим більше у свідомості учня такого типу уявлень, тим більшою є вірогідність того, що він буде послуговуватись ними у своїй соціальній поведінці.

Заклад освіти є місцем, де учні отримують активний досвід соціальної взаємодії з ровесниками та педагогами. Вирішальна відповідальність у формуванні знань про сімейне життя у підлітків з ІП, на думку А.Іваненко [73], покладається саме на спеціальний заклад освіти. Доступ до психолого-педагогічної підтримки позитивно впливає на ставлення підлітків з ІП до сімейного життя та їх здатність усвідомлювати свої потреби та бажання. У зв'язку з цим гострої необхідності набуває потреба у створенні цілісної системи підготовки до створення власної сім'ї, що має реалізуватися на основі партнерської взаємодії фахівців школи та батьків.

С.Миронова та Т.Опалюк [119, с. 408] експериментально опитали старшокласників з ТР та ІП щодо того, звідки їм відомо про різні аспекти самостійного сімейного життя. Більшість респондентів з ІП основним джерелом отримання інформації про сім'ю вважають вчителів та вихователів закладу освіти, а учні з ТР, навпаки, – батьківську сім'ю та інтернет. С.Миронова, Т.Опалюк це пояснюють тим, що у закладах загальної освіти пріоритетним є навчання, а у закладах спеціальної освіти здійснюється комплексний підхід, який передбачає виховання та підготовку до самостійного життя. Старшокласники з ТР є більш самостійними у одержанні різного роду інформації про сімейне життя, аналізують та порівнюють досвід, формують свої уявлення. Водночас учні з ІП далеко не завжди спроможні самостійно та правильно оцінити усі аспекти сімейного життя. Їх труднощі виникають як наслідок інтелектуального порушення, загальною бідністю уявлень, невмінням встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, так і тим, що вони менше часу проводять з батьками. С.Миронова, Т.Опалюк роблять висновок про те, що роль педагогів у формуванні уявлень про сім'ю у підлітків з ІП є важливішою у порівнянні з однолітками з ТР. Зміст підготовки підлітків з ІП в умовах спеціального закладу освіти має охопити різні аспекти, а саме: уявлення про здоров'я та навички самообслуговування, ідеали чоловічої та жіночої поведінки; розуміння фізіологічних, етичних та соціальних аспектів взаємин; зміст виконання сімейних ролей – батьківських, подружніх, сімейних;

спілкування з представниками іншої статі; розподіл сімейного бюджету; догляд та виховання дитини; вирішення сімейних конфліктів та ін.

А.Висоцька, І.Гладченко, М.Супрун [156, с. 52-53] наголошують, що у сучасній спеціальній освіті провідна роль належить соціалізації та самореалізації молодій людині як формування уявлень про життя загалом і практичних навичок для адаптації. Заклад спеціальної освіти має ставити за мету створення методично-організаційні умови, які дозволяють максимально ефективно використовувати можливості та ресурси корекційно-виховного процесу. Оскільки у підлітковому віці інтенсивно засвоюються моральні цінності та переконання, відбувається активний пошук свого місця у житті збільшується ризик виникнення деструктивних поведінкових та когнітивних уявлень. М.Супрун [156] констатує за результатами дослідження, що кількість випускників спеціальних закладів освіти, які не можуть адаптуватись до самостійного життя стабільно велика. Ця категорія учнів потребує перманентної фахової допомоги щодо формування уявлень про доросле життя. С.Миронова [119, с. 409] наголошує, що до цієї роботи мають бути залученими не лише вчителі та вихователі, але й соціальні педагоги, психологи, лікарі; можуть також запрошуватись й інші фахівці, зокрема: юристи, перукарі, косметологи, економісти тощо. М.Супрун [156] вказує, що найчастіше причиною дезадаптації підлітків з ІІІ є несприятлива сімейна ситуація розвитку, оскільки вплив на дітей здійснюється не лише шляхом виховання, але і психологічною атмосферою, яка в ній переважає.

Н.Бахмат [3, с. 6-7] наголошує, що підбір методів та форм роботи з підготовки до самостійного сімейного життя має відбуватись з урахуванням вікових особливостей контингенту учнів з ІІІ та цілей виховання. Процес психолого-педагогічного формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ, на думку Н.Бахмат, має охоплювати максимальну кількість аспектів, зокрема:

- корекція уявлень про ідеали поведінки чоловіка та дружини;
- засвоєння учнями знань про стан здоров'я та інтимну гігієну;
- вміння заробляти кошти та раціонально розподіляти сімейний бюджет;

- формування навичок конструктивного спілкування;
- правильне розуміння сімейних, батьківських та подружніх ролей;
- профілактика конфліктних ситуацій;
- оцінка компетентності персоналу спеціального закладу освіти.

До інших важливих чинників, що впливають на уявлення у підлітків з ІІІ про майбутню сім'ю, на думку О.Маценової є: стать, вік, соціальний статус та спосіб життя. Так, з віком та зростанням рівня особистої самостійності уявлення молодих людей про подружнє життя стають більш структурованими та змістовними. Також дослідниця виділяє і інші соціально-педагогічні джерела, які впливають на уявлення про сім'ю, зокрема: література; родина бабусів та дідусів, знайомих, друзів; кінофільми [73, с. 44].

А.Іваненко [73, с. 58-59] узагальнює основні джерела формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ, а саме: родина, заклад освіти, однолітки, твори художньої літератури та мистецтва, телебачення та соціальні мережі. При цьому вплив цих чинників не рівнозначний та ускладнений конкретними ризиками та недоліками, зокрема:

- ситуація у родинах, в яких виховуються підлітки з ІІІ є педагогічно складною;
- переважна кількість закладів спеціальної освіти є інтернатного типу, що зменшує знання дітей із питань самостійного сімейного життя;
- інформація про сім'ю, отримана від однолітків опирається на міфи та переважно залежить від референтної групи та її мікроклімату;
- джерела масової інформації (телебачення, соціальні мережі, інтернет ресурси) пропагують викривлені або недосяжні зразки статево-рольової поведінки.

Саме тому важливо підтримувати позитивний інтерактивний контекст, щоб сприяти оптимальному розвитку уявлень та ставлення до перспективи створення власної сім'ї. Основним координаційним джерелом реалізації підготовки до самостійного сімейного життя підлітків з ІІІ, на думку А.Іваненко [73, с. 59], є спеціальний заклад освіти, а основою впливу – методи

позакласної виховної роботи.

Отже, родинна ситуація виховання, індивідуальні особливості та освітній заклад мають великий вплив на сприйняття та розуміння різних аспектів сімейного життя та формування уявлень про майбутню сім'ю у підлітків з ІП. Компетентний вплив фахівців спеціальної освіти та позитивне середовище однолітків допомагають нівелювати негативний вплив соціальних стереотипів та дозволяє формувати цінності сімейного життя. Розуміння чинників, які впливають на формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІП, є важливими для створення сприятливих умов підготовки до самостійного сімейного життя.

1.4. Стан розробленості проблеми формування уявлень про сім'ю в підлітків з інтелектуальними порушеннями, які навчаються у різних типах закладів у теорії та практиці спеціальної освіти

На сучасному етапі розвитку суспільства підготовка молоді до самостійного сімейного життя охоплює значно більше аспектів, ніж колись. Освіта та інформаційні ресурси надають можливість учням дізнатися про подружні відносини, батьківство та значення сімейного життя. Історична ретроспектива цієї проблеми засвідчує зміни в уявленнях про сім'ю, цінностях та підходах до її створення протягом різних періодів, зокрема від родової патріархальної структури до сучасних наукових підходів, що відображають соціокультурні зміни та стан розвитку суспільства.

У стародавніх цивілізаціях, таких як давньогрецька чи римська, підготовка до сімейного життя відбувалась в межах родинного виховання та патріархальних структур. У період середньовіччя на уявлення про цінності та норми сімейного життя вагомий вплив мала християнська церква. Укладання шлюбу вважалось таїнством і тому змалечку дітей вчили слідувати сімейним та релігійним канонам. Під час Відродження суттєвого розвитку набула освіта, але підготовка до самостійного сімейного життя залишалась прерогативою сім'ї. У період XVIII-XIX століть відбувались суспільні тенденції індустріалізації та урбанізації і ця проблема стала викликати більший інтерес.

Вперше з'явилися літературні твори в яких йшлося про те, як правильно молодим парам будувати самостійне подружнє життя.

З розвитком психології та педагогіки ХХ століття з'явилися перші наукові підходи щодо підготовки молоді до сімейного життя. Обґрунтування психологічних концепцій про розвиток особистості та міжособистісні відносини стимулювали виникнення програм підготовки до укладання шлюбу та сімейного життя.

А.Якименко [165, с. 100-101] вивчав історичні аспекти дослідження проблеми підготовки учнів до створення сім'ї в Україні. Так, у період до 1917 року формування уявлень про сімейне життя здійснювалось виключно в умовах виховання у батьківській родині шляхом наслідування дітьми особливостей комунікації та ведення сімейного побуту. Сімейні стосунки здебільшого регулювались нормами церковного права. Водночас вагомий вплив мали шлюбні звичаї, які обумовлювали цінності та сімейні обов'язки усіх членів родини. А.Якименко акцентує увагу на тому, що трансформації сімейного інституту тісно переплетені з соціальними змінами, що відбувались в українському суспільстві в різні періоди. Ці тенденції простежуються у зміні складу сучасної родини; підвищенні впливу дружини-матері; послабленні авторитарних методів сімейного виховання; дедалі вагомішими стали функції сімейної інтимності та психологічної близькості між членами родини тощо.

Досліджуючи історію підготовки молоді з НТР розвитком до створення сім'ї, В.Кравець [98, с. 11-12] встановив що до другої половини ХІХ століття ця проблема зовсім не була представлена у психолого-педагогічній науці. У Європі увага до питань цілеспрямованої підготовки до сімейного життя та права жінки на регулювання народжуваності була викликана феміністичними рухами, що прагнули емансипації жінок. У результаті були організовані курси з репродуктології для молодих жінок та юних дівчат при феміністичних гуртках. В Україні, як і у багатьох інших європейських країнах у кінці ХІХ – на початку ХХ століття зростає потреба на науковий інтерес до досліджень сім'ї та статевої просвіти. Незважаючи на те, що відбувались ґрунтовні наукові

дискусії про доцільність перманентного та систематичного статевого виховання молодого покоління, у суспільстві переважали стигми. Саме тому в Італії, Німеччині, Франції та інших західноєвропейських країнах статева просвіта була суворо заборонена. Водночас у 1920 роках у випускних класах українських шкіл викладався навчальний курс «Азбука материнства». Проте з 1930 років дослідження з питань статевого виховання та сімейно-шлюбної просвіти у радянському союзі були заборонені. Табу стосовно питань статевого життя стосувались навіть старшокласників, які були на порозі самостійного сімейного життя та шлюбного віку. Описані особливості педагогіки цього часу зумовили феномен, який пізніше називали, як «період безстатевого виховання».

В.Кравець [98, с. 11-12] констатує, що лише у 1960 роках у закладах загальної середньої освіти почали запроваджуватись спецкурси та факультативи, зокрема: «Шлюб та сім'я», «Основи сімейного життя», «Молода родина» тощо. Це обумовлено інтенсивними експериментальними дослідженнями науковців з цієї проблеми. Протягом 1982-1983 років у радянських школах викладався навчальний курс «Етика та психологія сімейного життя». Його основним завданням було виховати в учнів старшого шкільного віку готовність до самостійного подружнього життя та виховання дітей шляхом ознайомлення з основами побудови гармонійних сімейних стосунків.

У наш час в Україні права людини з ІІІ на створення сім'ї та участь у сімейному житті регулюється різними законодавчими та нормативними актами, зокрема Конституцією України. У 24 Статті Конституції йдеться про те, що усі громадяни мають рівні права та свободи щодо створення сім'ї. Це право поширюється на усіх громадян України, незалежно від їх соціального статусу чи рівня інтелектуального розвитку [94]. Законом України «Про охорону дитинства» визначається право дітей на сім'ю та створення умов для їх здорового духовного, фізичного та соціального розвитку. Цей закон також містить положення про захист прав дітей з ІІІ [94]. Законом України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» регулюється

права та гарантії для осіб з інвалідністю, зокрема і тих, що мають інтелектуальні порушення. Закон закріплює принципи рівності та анедискримінації права на створення сім'ї та сімейне життя [94]. Сімейний кодекс України визначає правовий статус шлюбу, умови його укладання, права і обов'язки подружжя, а також права і обов'язки батьків щодо дітей [149]. Ці та інші законодавчі акти та нормативні документи розроблені з метою захисту прав людини з інтелектуальними порушеннями щодо створення – сім'ї та участі у сімейному житті, забезпечуючи їм рівність перед законом та захист від усляких форм дискримінації.

Аналіз навчальних та корекційно-розвиткових програм дозволяє виділити тематичний матеріал, на основі якого доречно розвивати уявлення про сім'ю в учнів з ІП, зокрема:

– Навчальною програмою з української літератури (укладачі: Л.Остапенко, М.Чиркіна, А.Висоцька) [122] передбачено твори художньої літератури, що відображають різні аспекти сімейного життя, саме: Т.Квітка-Основ'яненко «Маруся» (повість відображає народні уявлення про закони моралі й честі як щодо кохання, так і щодо сім'ї); Т.Шевченко «Катерина», «Причинна», «Наймичка» (історії морального падіння дівчини-покритки з точки зору звичаєвого сімейного права, зображення різної долі жінок, які однаково порушили моральний закон); І.Нечуй-Левицький «Кайдашева сім'я» (твір про негативний бік конфліктних родинних взаємин); М.Коцюбинський «Тіні забутих предків» (розповідь про кохання Марічки і Івана та про родинне життя Івана з Палатною); О.Довженко «Зачарована Десна» (очима дитини показано теплий світ дитинства, родинний затишок, який створювався любов'ю батьків, дідуся з бабусею і м'яким гумором, що допомагав долати усі негаразди); В.Симоненко «Лебеді материнства» (національний погляд на ставлення до матері); А.Малишко «Пісня про рушник» (приклад високого ставлення до рідної людини) та ін. Частина творів виноситься на позакласну роботу педагога з учнями, що у спеціальному закладі освіти ставить за мету поширення виховного впливу на учнів в різних напрямках виховання.

– Програма з корекційно-розвиткової роботи «Соціально-побутове орієнтування» (укладачі: А.Міненко, А.Гричук) [135] спрямована на формування навичок та вмінь, які необхідні для свідомого і самостійного вирішення різноманітних життєвих проблем, зокрема, організації власного побуту, виконання норм і правил культурної поведінки в суспільстві, родині, формування понять про сімейні стосунки та родину та формування усвідомленого, відповідального ставлення до міжособистісних стосунків та планування власного сімейного життя. Починаючи з 9 класу відбувається вивчення питань дружби, любові, кохання, сексуального потягу, сім'я, сімейні стосунки, взаємодопомога між членами сім'ї, сімейний бюджет, планування сімейного бюджету тощо.

– Навчальна програма з курсу «Основи здоров'я» (укладач І.Гладченко) [123] має на меті опанування учнями з ІІІ знань про здоров'я людини, формування здорового способу життя, свідомого ставлення до власного здоров'я. Зміст навчального матеріалу охоплює питання вікових особливостей індивідуального розвитку підлітків, ознак статевого дозрівання, репродуктивного здоров'я, поняття «гендеру» та гендерних відмінностей чоловіка та жінки, способи протидії негативному соціальному впливу та ін.

– Навчальна програма з «Основ правознавства» (укладач Ю.Косенко) [124] розроблена для 10 класу і містить розділ в якому йдеться про шлюб та сім'ю, а саме: права і обов'язки подружжя, розлучення, право на майно, аліменти, позбавлення батьківських прав та захист прав дитини.

А.Іваненко [73] вивчила актуальний стан роботи з підготовки підлітків з ІІІ до самостійного сімейного життя у родині та практиці закладів спеціальної освіти. Так, моральне виховання молоді актуальності набуло у наукових працях Л.Виготського. Науковець наголошував на необхідності прищеплення почуття любові, виховання відповідальності та свідомості у коханні до іншої людини. А.Іваненко у результаті численних наукових пошуків констатує, що єдиної загальновизнаної моделі підготовки молоді до самостійного життя у світі нема. Очевидним є перехід від медичної моделі, що обмежувалась сексуальною просвітою до соціально-педагогічної версії моральної, правової, психологічної та

побутової підготовки хлопців та дівчат до створення майбутньої сім'ї. Найоптимальнішим А.Іваненко [73] визначає стратегію підготовки до сімейного життя, яка визначається як складник цілісного процесу всебічного виховання учня з ІІІ. Формування уявлень про майбутню сім'ю полягає, насамперед, у підвищенні моральної свідомості підлітків. Сьогодні ця модель була ефективно імплементована у освітньо-виховий процес закладів освіти США, Англії, Франції, Швеції та ін. Спрямованість навчальних програм у цих країнах має більшість подібного, зокрема: у початковій школі здійснюється статева просвіта; у старшій – підготовка до самосійного сімейного життя [100].

Т.Демидова [59] окреслила важливі прогалини процесу формування уявлень про сім'ю у підлітків в сучасній українській школі. Йдеться про педагогічні аспекти, що вимагають змін та розробки ефективного методичного забезпечення цього напрямку. Т.Демидова запропонувала авторську програму «Основи сімейного життя», що містить як теоретичну так і практичну взаємопов'язані частини. Теорія сімейного життя присвячена збагаченню та розширенню знань учнів старшого шкільного віку про шлюб, родину, її рольову структуру та особливості життєдіяльності, різноманіття сімейних функцій, обов'язки і права членів сім'ї. Практична частина спрямована на усвідомлення учнями своїх особливостей; формування сприятливих міжособистісних взаємин між дівчатами та хлопцями пубертатного віку; формування конструктивних стратегій комунікації у парі; усвідомлення підлітками себе у ролі майбутнього сім'янина, батька\матері під час практичної діяльності.

А.Іваненко [73, с. 188-189], з опорою на дослідження Т.Демидової, розробила та обгрутувала ефективність системи психокорекційної роботи з формування у підлітків з ІІІ уявлень про майбутню сім'ю. Передбачено, що реалізація програми «Моя майбутня сім'я» відбувається психологом під час групових корекційно-розвиткових занять, які здійснюються з періодичністю один раз на два тижні протягом двох років і мали тривалість 35 хвилин. Психокорекційна програма передбачає реалізацію таких напрямів, як:

психологічний, педагогічний, фізіологогігієнічний, загальносоціальний, юридично-правовий, національний, морально-етичний, господарсько-економічний та естетичний. Психокорекційна програма А.Іваненко [73, с. 189], містить засоби психологічного розвитку психічних процесів підлітків з ІІ, що є в основі процесу формування уявлень про самостійне сімейне життя, зокрема: уява, мислення, пам'ять, сприймання. З метою формування уявлень про сім'ю А.Іваненко пропонує використовувати наступні форми роботи: відео аналіз, лекція з мультимедійними засобами супроводу, дискусія, дебати, круглий стіл, а також комплекс тренінгових та психотерапевтичних методів (техніки психодрами, гештальт-терапії, арттерапії, трансактного аналізу). На заняттях передбачено форми роботи, що спрямовані на формування понять про сім'ю, розширення та узагальнення раніше сформованих уявлень про життя у батьківській родині, утворення благополучних образів майбутньої родини та її членів, формування уявлень про сімейне благополуччя та ін. З батьками та психолого-педагогічними працівниками закладів спеціальної освіти здійснювалась просвітницька робота у вигляді індивідуальних консультацій, лекцій, бесід, дискусій, обговорення науково-популярної літератури тощо.

Досліджуючи труднощі соціалізації вихованців закладів закритого інтернатного типу, І.Вдовиченко [35] наголошує на тому, що найбільш гостро ця проблема стоїть для учнів з ІІ, у яких є обмежений соціально-адаптивний потенціал. Психолого-педагогічне вивчення дітей з ІІ, що навчаються в інтернатних закладах освіти вказує, що вони відрізняються своєрідністю поведінки та низкою особистісних особливостей, зокрема: недовіра до оточуючих людей, перманентна настороженість та потреба у захисті та безпеці.

Проаналізувавши більше 300 особових справ дітей з ІІ, які навчають в закладах закритого інтернатного типу для сиріт, [35] наводить статистичні матеріали про те, що переважна більшість вихованців є соціальними сиротами, маючи живих батьків. Зокрема, йдеться про: дітей, батьки яких мають алкогольну і/або наркотичні залежності; ведуть асоціальний спосіб життя; відмовились від батьківства. Анамнестичні відомості дітей-сиріт з ІІ свідчить

про те, що абсолютна більшість цих дітей народились в результаті незапланованої і\або небажаної вагітності та мали досвід проживання у психотравмуючих сімейних обставинах. Усі ці фактори ризику негативно позначаються на усіх компонентах уявлень про сімейне життя (когнітивному, поведінковому та емоційно-ціннісному). З урахуванням цих особливостей, головним завданням спеціального закладу освіти інтернатного типу є створення психолого-педагогічних умов спрямованих на подолання проявів соціальної та емоційної депривації. Надвагомим напрямом реабілітаційної та корекційно-виховної роботи є створення ефективних умов з метою оптимальної корекції психофізичного розвитку дитини, формування соціального досвіду активної комунікації та сфері діяльності. Діяльність фахівців має бути спрямована на формування належного рівня життєвої компетенції дітей-сиріт з метою повноцінної соціалізації та успішної реалізації у самостійному сімейному житті.

Ю.Рібцун [136] проаналізувала особливості сучасного стану розвитку спеціальної освіти дітей-сиріт у різних країнах світу. Оскільки для ХХІ століття притаманне збільшення демократизації та гуманізації суспільства, спостерігається розширення мережі спеціальних закладів для дітей з ІІ, позбавлених батьківського піклування. На міжнародному рівні проблемами спеціальної освіти опікуються організації, створені як спеціалізовані заклади при Організації об'єднаних націй (ООН), ЮНЕСКО, Всесвітній організації охорони здоров'я (ВООЗ), ЮНІСЕФ, Міжнародного комітету Червоного Хреста та ін. З метою забезпечення оптимальних умов вирішення проблем соціального сирітства у США функціонує міжнародна професійна організація СЕС (Council of Exceptional Children [200]). У Австрії існує практика створення спеціальних поселень для допомоги осиротілим дітям незалежно від їх рівня психофізичного розвитку отримати постіне місце проживання, реалізуватись у сімейному та професійному аспектах самостійного життя [198]. Аналогічна практика існує і у Німеччині, де відведені спеціальні містечка, зокрема місто Бетель [187], для проживання та соціалізації понад десяти тисяч осіб з

особливими потребами. У країнах Скандинавії організовуються будинки, в яких одночасно проживають до 30 дітей-сиріт і створюються спеціальні умови проживання, що максимально є наближеними до сімейних.

В Україні забезпечення підготовки до самостійного сімейного життя та формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ, які навчаються у різних типах закладів, розроблено недостатньо. На це вказують численні дослідження науковців (А.Висоцької, І.Гладченко, А.Іваненко [73], Ю.Рібцун [136], М.Супрун [156], С.Миронової [114] та ін.), в яких йдеться про те, що інтелектуальне порушення суттєво обмежує можливості випускника спеціального закладу освіти самостійно засвоїти образ благополучного сімейного життя; занепад культури батьківських взаємостосунків у родинах, в яких виховуються діти з ІІІ; негативні тенденції у середовищі однолітків учнів з ІІІ, спричині некритичним сприйманням інформації з інтернету, фільмів, телебачення; низьким рівнем педагогічної компетентності фахівців спеціальних закладів освіти щодо формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ; суспільна стигматизація проблеми та ін. А.Іваненко [73] наголошує, що у питанні соціалізації основна увага науковців та фахівців-практиків направлена на професійну реалізацію випускників у порівнянні з сімейною.

У підсумку необхідно відзначити, що проблема формування уявлень про сім'ю в учнів з ІІІ є актуальною та потребує термінового вирішення. Аналіз теоретичних матеріалів вказує на необхідність поглибленого вивчення особливостей уявлень про сімейне життя у підлітків, які навчаються у різних типах закладів та мають різний досвід сімейної взаємодії з метою створення і впровадження ефективного методичного забезпечення. Для досягнення цієї мети необхідні спільні зусилля безпосередньо учнів, батьків та фахівців закладів спеціальної освіти.

Висновки до першого розділу

Аналіз літературних джерел з означеної проблеми та їх узагальнення засвідчили, що питання формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІ було предметом дослідження науковців минулого та набуває ще більшої актуальності у контексті сьогодення. Тлумачення сутності поняття «уявлення про сім'ю» здійснюється через призму соціальної свідомості, що вміщує комплекс уявно відтворених образів, які відтворюють характерні ознаки майбутнього сімейного життя. Відповідно, структура уявлень про самостійне сімейне життя містить взаємопов'язані та взаємообумовлені складники, а саме: когнітивний (знання про сім'ю, її структуру, значення, функції), поведінковий (статеворольова ідентифікація, стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях) та емоційно-ціннісний (ставлення до перспективи створення власної родини та народження дітей). Серед чинників, які впливають на формування уявлень про сімейне життя у шкільному віці науковці відводять особливе значення психологічному клімату та досвіду виховання у батьківській родині. Саме в умовах сім'ї формуються базові установки щодо різних аспектів сімейного життя. Вагоме значення має також вплив закладу освіти, відомості отримані від друзів, з соціальних мереж, телебачення, інтернет-ресурсів та ін.

Узагальнення результатів дослідження науковців у галузі загальної та спеціальної освіти дають підстави вважати, що підлітковий вік є оптимальним періодом для формування уявлень про майбутню сім'ю. Це обумовлено формуванням складніших соціальних уявлень та усвідомлення значення своєї статевої приналежності в учнів. Важливими стають моральні категорії, за якими підліток оцінює себе та інших членів родини. Узагальнення особистого досвіду, розвиток ідентичності та соціокультурний контекст спонукають підлітків до активної рефлексії щодо значення сім'ї у власному житті. Водночас, уявлення підлітків з ІІ характеризуються певними особливостями, що обумовлюють суттєві труднощі для подальшої реалізації у ролі сім'янина, зокрема: знання про сімейно-подружні відносини, інститут сім'ї, його сутність та значення нестійкі та поверхневі; зафіксовано «засмічення» образу

майбутньої сім'ї несуттєвими ознаками; судження є непослідовними та недовільно аргументованими; знижена здатність орієнтуватись на статево-рольові еталони поведінки; дисгармонійність маскулінних та фемінних установок; недостатня диференціація гендерних ролей; невміння конструктивно відстояти свою позицію; емоції часто є неадекватними та диспропорційними відповідно до стимулів зовнішнього середовища; інфантильність емоцій та не сформованість соціальних мотивів.

Результати вивчення стану розробленості проблеми формування уявлень про сім'ю в підлітків з ІП, які навчаються у різних типах закладів у теорії та практиці спеціальної освіти свідчить, що в Україні психолого-педагогічні зусилля направлені на формування лише окремих знань і вмінь необхідних для самостійного сімейного життя. Оскільки держава надає рівні права та свободи щодо створення родини усім громадянам незалежно від рівня інтелектуального розвитку необхідна цілісна та послідовна система заходів спрямованих на формування уявлень про основні аспекти сімейного життя у підлітків з ІП. Постає потреба у створенні ефективного педагогічного забезпечення формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІП, що має охоплювати партнерську взаємодію учнів, які мають індивідуальний досвід сімейного життя, їх батьків та фахівців спеціальних закладів освіти.

Зміст першого розділу дисертації висвітлено у таких публікаціях автора:

1. Валько Т.І. Напрями формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Науковий журнал Хортицької національної академії. (Серія: Педагогіка. Соціальна робота) : наук. журн. / [редкол. : В. В. Нечипоренко (голов. ред.) та ін..].* Запоріжжя : Вид-во комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, 2022. Вип. 1(6). С. 79-86.

URL:https://www.researchgate.net/publication/365225905_FORMATION_OF_FAMILY_PERCEPTION_IN_ADOLESCENTS_WITH_INTELLECTUAL_DISORDERS_AS_A_PSYCHOLOGICAL_AND_PEDAGOGICAL_PROBLEM

2. Валько Т.І. Роль педагогів у формуванні уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Вип. 19. Т. 1. С. 118-119.

URL:<https://drive.google.com/file/d/1HqSXLvzln72CWFrgZWDdvOuWzprol4I/view>

3. Валько Т.І. Теоретичні аспекти формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Випуск 12. С. 54-55.

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%B%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8/Zb-mol-vcenyh-K-PNU-2021.pdf>

4. Валько Т.І. Вплив батьків на формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Спеціальна освіта: проблеми та перспективи матеріали XIV-ї Міжнародної науковопрактичної конференції 15-16 квітня 2021 р.* / за ред. О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В., 2021. С. 38-40.

URL:[file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%86%D0%9BD%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D0%B7%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B0%20%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0".pdf](file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%86%D0%9BD%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D0%B7%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B0%20%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0)

5. Валько Т.І. Образ майбутньої сім'ї у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти: матеріали*

Всеукраїнської науково-практичної конференції 9 листопада 2021 р. / за ред. Т.О. Доучиної, О.І. Дмитрієвої. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. С. 37-38.

URL:<https://drive.google.com/drive/folders/1BIBTR1gl3kImqa5tbL2qjizc44RWzYP>

6. Валько Т.І. Психологічні особливості уявлень про сім'ю у вихованців закладів інтернатного типу з інтелектуальними порушеннями *Інтеграція науки і практики в умовах модернізації спеціальної освіти України: збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 23-24 березня 2023 року / за заг.ред. С.Д.Яковлевої, Н.В.Кабельнікової. Івано-Франківськ, 2023. С.309-312.*

URL:https://www.kspu.edu/FileDownload.ashx/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0%20%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B2%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97_%D0%A1%D0%9E_23-24.03.2023.pdf?id=568da4bd-8916-45dc-b4ca-b84b81565c68

7. Валько Т.І. Формування уявлень про сім'ю у дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання. *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат : Матеріали III Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Тернопіль, 23–24 квітня 2023 р.) / Упоряд. З. І. Удич, І. М. Шульга. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 32-34.*

URL:file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%92%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%2024/Tezu_Inklyz_osvita.pdf

РОЗДІЛ 2.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО СІМ'Ю ПІДЛІТКІВ, ЯКІ НАВЧАЮТЬСЯ В РІЗНИХ ТИПАХ ЗАКЛАДІВ

2.1. Обґрунтування змісту та методики констатувального етапу дослідження уявлень про сім'ю підлітків, які навчаються в різних типах закладів

Аналіз та узагальнення психолого-педагогічної літератури з теми дослідження дозволив окреслити сутність поняття «уявлення про сім'ю» та визначити його зміст та структуру. У своєму дослідженні ми розглядаємо його як компонент соціальної свідомості, що містить комплекс уявно відтворених образів, які передають характерні ознаки майбутнього сімейного життя, зокрема: образ майбутнього чоловіка, дружини, дітей; образ самостійного сімейного життя (його рольова структура, побутово-економічна сфера, особливості спілкування та взаємодії у родині, стратегії виховання дітей); образи пов'язані із репродуктивним та соціальним значенням сім'ї у суспільстві [8; 11; 12; 59; 73].

Під час здійснення експерименту ми дотримувалися структурно-логічного підходу, який передбачає поетапну реалізацію визначених мети та завдань дослідження.

Метою констатувального експерименту є дослідження особливостей уявлень про сім'ю у підлітків, які відрізняються за ступенем інтелектуального розвитку та за типом закладу, у якому навчаються.

Для досягнення мети були визначені такі **завдання**:

1) Розробити методичне забезпечення констатувального дослідження, чітко визначити критерії та показники рівнів сформованості уявлень про сім'ю у підлітків.

2) З'ясувати особливості уявлень підлітків про сімейно-шлюбні стосунки та про власну майбутню сім'ю.

3) Виявити вплив рівня інтелектуального розвитку та типу закладу на формування уявлень у підлітків про сім'ю.

4) Вивчити роль батьківського впливу на формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ.

5) Визначити компетентність педагогічного персоналу навчального закладу щодо формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ.

6) Дослідити стан сімейної реалізації випускників спеціальних закладів освіти.

Організація та порядок проведення експерименту:

Перший етап – підготовчий:

– розробка та обґрунтування структури уявлень про сім'ю підлітків з ІІІ, визначення та опис показників сформованості її компонентів;

– попереднє знайомство з контингентом респондентів: аналіз особових справ учнів і консультації з психологом закладу освіти;

– визначення вибірки учасників експериментального етапу дослідження.

Другий етап – констатувальний, передбачав розв'язання таких завдань:

– вивчення досвіду сімейного життя дорослих осіб з ІІІ та встановлення залежності між його станом та сформованістю уявлень про сім'ю;

– порівняння уявлень про сім'ю підлітків, які відрізняються за рівнем інтелектуального розвитку та типом навчального закладу;

– вивчення поглядів батьків підлітків з ІІІ на проблему формування уявлень про сімейне життя у їх дітей;

– дослідження компетентності педагогічного персоналу закладу щодо формування уявлення про сім'ю у підлітків з ІІІ.

Третій етап – підсумковий, містив:

– узагальнення одержаних результатів і виявлення залежності між рівнем інтелектуального розвитку підлітків, типом закладу, в якому вони навчаються та рівнем сформованості їхніх уявлень про сім'ю.

Комплексний підхід до вивчення зазначеної проблеми та поєднання різних методів дослідження дозволили виявити об'єктивні відомості про стан сформованості уявлень про майбутню сім'ю у підлітків з ІІІ.

Дослідження особливостей уявлень підлітків про сім'ю

Для створення методики досліджень уявлень про сім'ю у підлітків були адаптовані та використані елементи психологічних методик А.Іваненко [73] («Батьківські обов'язки», «Розв'язання сімейних конфліктних ситуацій»), анкета «Сімейна»); трьохкомпонентна структура аналізу уявлень про сім'ю, розроблена Т.Демидовою [59], що містить когнітивний, поведінковий та емоційно-ціннісний складники.

Показники сформованості **когнітивного** компоненту:

- правильне розуміння учнем, що таке сім'я, її значення, функції та рольова структура;
- усвідомлення мотивів укладання шлюбу;
- цілісні та структуровані знання про господарсько-побутові та економічні обов'язки подружжя;
- розуміння інтимних аспектів сімейного життя;
- свідомі погляди на виховання і догляд за дитиною.

Показники сформованості **поведінкового** компоненту:

- сформована ідентифікаційна та статеворольова поведінка підлітка;
- адекватна реакція та оптимальні стратегії поведінки під час сімейних конфліктів;
- наявність навичок догляду за дитиною;
- вміння ефективно комунікувати.

Показники сформованості **емоційно-ціннісного** компоненту:

- благополучне сприйняття себе у ролі майбутнього сім'янина;
- позитивне ставлення до перспективи створення власної родини, народження дітей та цінностей сімейного життя;
- відсутність нав'язливого негативного емоційного багажу досвіду виховання у батьківській родині.

Для кількісного та якісного аналізу результатів методики «Основні аспекти сімейного життя» було розроблено такі критерії:

1. Критичне усвідомлення впливу батьківської родини на уявлення про власну сім'ю у підлітків з ІІІ.
2. Розуміння та пояснення змісту основних аспектів сімейного життя.
3. Позитивне ставлення до перспективи створення власної сім'ї, народження та виховання дітей.
4. Вміння ефективно вирішувати конфліктні ситуації та долати труднощі сімейного життя.
5. Сформованість соціально-побутової, економічної та рольової компетентностей самостійного сімейного життя сімейного життя.
6. Усвідомлення інтимних аспектів життя подружжя.
7. Наявність свідомої потреби в засвоєнні додаткових знань про сімейне життя.
8. Прагнення досягати успіху у сімейному житті.

Метою методики «**Основні аспекти сімейного життя**» є дослідження особливостей уявлень підлітків про сімейно-шлюбні відносини та власну майбутню родину.

Методика містить питання відкритого типу для індивідуальної бесіди.

Питання структуровані на 10 блоків, до кожного з яких підібрано малюнки, що відображають основні аспекти сімейного життя, зокрема:

- 1) Актуальний сімейний досвід учня.
- 2) Уявлення про стосунки між чоловіком та жінкоюю.
- 3) Підготовка до сімейного життя.
- 4) Одруження.
- 5) Інтимні стосунки подружжя.
- 6) Сімейний бюджет.
- 7) Побут та сімейне дозвілля.
- 8) Народження та виховання дітей.
- 9) Конфлікти в родині.

10) Актуальний образ майбутньої сім'ї (див. додаток Б).

Оскільки у респондентів різний досвід виховання у батьківській родині та для уникнення під час експерименту психотравмуючих ситуацій зміст бесіди попередньо було погоджено з психологом закладу а також попередньо проаналізовано особові справи підлітків.

Проведенню бесіди передувало встановлення емоційного контакту з підлітками у вигляді взаємного привітання та знайомства.

- *Привіт, як тебе звати?*
- *Скільки тобі років?*
- *В якому класі навчаєшся?*
- *Як твої справи?*

Далі учням пропонувалось перейти до відповідей на запитання методики: *«Я хочу з тобою поспілкуватись про сімейне життя, відносини між чоловіком і жінкою, про виховання дітей та інше. Ти не проти? Якщо якісь питання будуть для тебе неприємними – ти можеш на них не відповідати».*

Спочатку підлітків просили розповісти про свій актуальний сімейний досвід: *«Розкажи про свою сім'ю».* Водночас здійснювалось спостереження за поведінкою та емоційними реакціями респондентів.

Створенню сім'ї передує досвід формування стосунків з протилежною статтю. Негативний міжособистісний досвід в перспективі позначається на самотійному сімейному житті. Тому в методика «Основні аспекти сімейного життя» містить запитання для дослідження особливостей уявлень респондентів про стосунки між чоловіком і жінкою, зокрема:

- *Що таке стосунки?*
- *Що таке симпатія?*
- *Чому між чоловіком і жінкою виникає симпатія?*
- *Як хлопець/чоловік може проявити свою симпатію до дівчини/жінки?*
- *Як дівчина/жінка може проявити свою симпатію до хлопця/чоловіка?*
- *Що таке побачення?*
- *Ти була/був на побаченні? Розкажи про це.*

- *Що таке поцілунок? Ти цілувався/цілувалась?*
- *Що тебе приваблює у дівчатах/хлопцях?*
- *Що тобі категорично не подобається у дівчатах/хлопцях?*
- *Що таке кохання?*
- *Яка різниця між коханням і дружбою?*

Кожного разу перед тим, як перейти до обговорення наступної теми учню показували малюнок, просили описати те що на ньому зображено та підібрати узагальнюючу назву.

Для обговорення теми «Підготовка до сімейного життя» підліткам потрібно було відповісти на питання:

- *Чи завжди почуття є взаємними? Чому? Як це визначити?*
- *Як визначити свою готовність до створення сім'ї?*
- *Яким має бути твій майбутній чоловік\дружина?*
- *Чи потрібно готуватись до створення сім'ї? Чому? Як саме?*

Зважаючи на об'ємність методики, при потребі робили перерви.

Одруження

- *Скільки часу потрібно зустрічатись перш ніж вийти заміж\одружитись? Чому?*
- *Чому люди одружуються?*
- *Що означає «узаконити стосунки»?*

Інтимні стосунки подружжя

- *Чим жінка відрізняється від чоловіка?*
- *Що таке «інтимні стосунки»? Що тобі про це відомо?*
- *Як можна вберегтись від незапланованої вагітності?*
- *Що таке контрацептив?*

Сімейний бюджет

- *Що таке сімейний бюджет?*
- *Які витрати у сім'ї є першочерговими\другорядними? Чому?*
- *Хто має забезпечувати родину?*
- *Звідки члени родини беруть гроші?*

- Скільки потрібно заробляти у місяць, щоб забезпечити родину?

Побут та сімейне дозвілля

- Які обов'язки чоловіка у родині?
- Які обов'язки жінки у родині?
- Що таке сімейне дозвілля?
- Наведи приклад спільних сімейних розваг справ, розваг, занять?

Народження та виховання дітей

- Що означає «планувати вагітність»?
- Чи потрібно готуватись до народження дітей? Чому? Як саме?
- Як батьки мають доглядати за дитиною?
- Що означає виховувати дитину?
- Чи потрібно стежити за станом здоров'я дитини? Як це робити?

Конфлікти в родині

- Що таке конфлікт?
- Якими є причини конфліктів між чоловіком і дружиною?
- Якими є причини конфліктів між батьками і дітьми?
- Як можна вирішити конфлікт?
- Які причини розлучення у сім'ї?

На завершення респондентів просили уявити та детально описати власну майбутню сім'ю.

На основі аналізу кількісних та якісних критеріїв результатів проведення методики нами були розроблені рівні сформованості уявлень про сім'ю у підлітків.

Високий рівень – підліток максимально володіє усіма необхідними уявленнями про сім'ю. Учень цілісно описує та точно аналізує побачене на малюнку, підбирає узагальнену назву, яка цілком відповідає сюжету. Дає повне і правильне визначення поняттям «сім'я», «кохання», «шлюб», «сімейний бюджет», «конфлікт» тощо. Підліток здійснює критичний аналіз власного досвіду міжособистісних стосунків з протилежною статтю. Учень розуміє і пояснює мотиви та наслідки створення родини, народження дітей та

розлучення. Респондент точно розповідає про розподіл побутових обов'язків між подружжям, раціональне використання сімейних доходів, вирішення конфліктів між подружжям тощо. Учень володіє базовими уявленнями про інтимні аспекти сімейного життя, може уявити себе у ролі майбутнього сім'янина, матері/батька. Має позитивне та свідоме ставлення до сімейного життя, ідентифікує себе зі своїми батьками.

Достатній рівень – підліток володіє лише загальними уявленнями про сім'ю. Учень правильно аналізує та цілісно описує мінімум половину із побаченого на малюнках. У більшості випадків підбирає назву, яка відповідає сюжету. Дає спрощені визначення поняттям «сім'я», «кохання», «шлюб», «сімейний бюджет», «конфлікт» тощо. Не завжди критично та цілісно аналізує власний досвід міжособистісних стосунків з протилежною статтю. Може неосмислено повторювати думки та твердження почуті від батьків, педагогів, однолітків. Поверхнево аналізує і пояснює мотиви та наслідки створення родини, народження дітей та розлучення. Респондент допускає неточності коли розповідає про розподіл побутових обов'язків між подружжям, раціональне використання сімейних доходів. Учень частково володіє базовими уявленнями про інтимні аспекти сімейного життя, може уявити себе у ролі майбутнього сім'янина, матері/батька, має переважно позитивне ставлення до самостійного сімейного життя.

Низький рівень – у підлітка мінімальний обсяг уявлень про сім'ю. Учень правильно аналізує та цілісно описує мінімум із побаченого на малюнках, у більшості випадків підбирає назву констатуючи побачене а не узагальнюючи зміст зображеного («Мама дивиться на дитину», «Двоє посміхаються» тощо). Не може дати визначення поняттям «сім'я», «кохання», «шлюб», «сімейний бюджет», «конфлікт» та ін.. Некритично та інфантильно аналізує власний досвід міжособистісних стосунків з протилежною статтю. Вживає загально відомі фрази значення яких пояснити не може («Не в грошах щастя», «Жити в мирі, любові» тощо). Не може пояснити мотиви та наслідки створення родини, народження дітей та розлучення. Мало знає про розподіл побутових обов'язків

між подружжям, раціональне використання сімейних доходів. Учень не володіє уявленнями про інтимні аспекти сімейного життя, не може уявити/має інфантильні уявлення про себе у ролі майбутнього сім'янина, матері/батька.

Опрацювання результатів методики здійснювалось шляхом кількісного підрахунку відповідей у відсотковому співвідношенні за критеріями 1-8 та якісного аналізу.

Вивчення досвіду сімейного життя дорослих осіб з ІІІ

З метою підтвердження актуальності цієї проблеми та з'ясування можливих прогалин навчально-виховного процесу у формуванні уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ здійснювалось вивчення стану сімейної реалізації випускників спеціальних закладів освіти (далі СЗО) здійснювалось за допомогою добровільної бесіди.

Запитання бесіди

- 1) Розкажіть, як склалось ваше життя після закінчення школи?
- 2) Ви працевлаштовані?
- 3) З ким проживаєте?
- 4) Розкажіть про своє перше кохання\серйозні стосунки?
- 5) Ви одружені\заміжні? Якщо ні, то чи перебуваєте у серйозних стосунках\ плануєте сім'ю?
- 6) Що Вас привабило у вашому чоловіку\дружині, чому Ви вирішили укласти шлюб?
- 7) Маєте дітей? Якщо так, то чи планували вагітність, як готувались до народження дитини?
- 8) Що для Вас найскладніше у сімейному житті\батьківстві?
- 9) Як оцінюєте себе як дружину\чоловіка, матір\батька?
- 10) Чи готувала Вас школа до самостійного сімейного життя? Як саме?
- 11) До яких аспектів самостійного сімейного життя школа Вас підготувала найбільше\найменше?

Для кількісного та якісного аналізу результатів бесіди з випускниками спеціальних закладів освіти нами було розроблено ряд критеріїв:

- чи здійснювали випускники СЗО з ІІ спроби створити свою власну родину, яким був результат результату (запитання анкети № 3, 4, 5, 6, 8);
- реалізація випускників СЗО з ІІ у ролі батьків (запитання № 7,8,9);
- оцінка результативності здійснення підготовки до самостійного сімейного життя у ЗСО (запитання № 10,11).

Вивчення поглядів батьків підлітків з ІІ на проблему формування уявлень про сімейне життя у їх дітей

З метою дослідження особливостей сімейного виховання та обставин, які можуть впливати на уявлення учнів про сім'ю, визначення впливу думки батьків на формування позиції учнів щодо сімейного життя здійснювалось анонімне анкетування батьків підлітків з ІІ. Також метою анкети було вивчення поглядів батьків щодо доцільності формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІ а також визначення їх ролі у цьому процесі.

Перелік запитань анкети для батьків

- 1) Чи потрібно формувати уявлення про свою майбутню сім'ю у підлітків з ІІ? Чому?
- 2) Хто має формувати уявлення про свою майбутню сім'ю у підлітків з ІІ? Чому?
- 3) Чи потрібно готувати осіб з ІІ до створення своєї власної сім'ї? Чому?
- 4) Хто має здійснювати підготовку осіб з ІІ до створення своєї власної сім'ї? Чому?
- 5) Яка роль батьків у процесі формування уявлень про сім'ю в підлітків з ІІ?
- 6) Чи задумувались Ви про можливість створення Вашою дочкою/сином своєї власної сім'ї? Наскільки реальною, на ваш погляд, є така перспектива? Від яких чинників це залежить?
- 7) Чи спілкуєтесь Ви з своєю дочкою/сином на тему формування стосунків з особами протилежної статі? Чому? Які питання Ви обговорюєте?

Хто є ініціатором таких розмов? Як Ви оцінюєте свою готовність обговорювати ці теми? Які є труднощі?

8) Чи помічали Ви, що ваша дочка/син симпатизує іншому хлопцю/дівчині? Яке у Вас до цього ставлення?

9) Ви допускаєте союз вашої дочки/сина з особою з порушеннями у розвитку? Чому?

10) Ви допускаєте союз вашої дочки/сина з особою з ТР? Чому?

11) Чи розповідали Ви донці/сину про інтимні аспекти стосунків між чоловіком та жінкою?

12) Чи здійснюєте Ви цілеспрямовану підготовку вашої дочки/сина до створення своєї власної сім'ї? Чому? Якщо так, то як саме?

13) Яке Ваше ставлення до народження дітей у парі осіб з ІІІ?

14) Чи готові Ви допомагати донці/сину, якщо вона/він вирішить створити свою власну сім'ю? Якої саме допомоги він/вона потребуватиме, на ваш погляд?

Для кількісного та якісного аналізу результатів анкетування нами було розроблено ряд критеріїв, зокрема:

– ставлення до перспективи створення своєї власної сім'ї особами з ІІІ, погляди батьків на цю проблему (запитання анкети № 6, 9, 10);

– ставлення до перспективи народження дитини у парі осіб з ІІІ (запитання № 13);

– розуміння необхідності цілеспрямовано формувати уявлення про самостійне сімейне життя підлітків з ІІІ (запитання № 1, 2, 6, 7);

– наявність потреби в оволодінні знаннями з проблеми підготовки підлітків з ІІІ до самостійного сімейного життя (запитання № 3, 4, 5);

– визначення і усвідомлення чинників, які на думку батьків, є визначальними для ефективного формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ (запитання № 6);

– вивчення готовності допомогти особі з ІІІ у сімейній реалізації (запитання № 14).

Дослідження компетентності педагогічного персоналу закладу щодо формування уявлення про сім'ю у підлітків з ІІІ

Велика відповідальність щодо підготовки майбутнього сім'янина покладається саме на навчальний заклад, тому важливим елементом констатувального експерименту було вивчення компетентності педагогічного персоналу ЗСО щодо формування уявлення про сім'ю у підлітків з ІІІ.

Було розроблено опитувальник для фахівців спеціальних закладів освіти з метою вивчення актуального досвіду педагогів щодо формування уявлень про сім'ю у підлітків; з'ясування актуальних труднощів; дослідження особистого ставлення вчителів щодо доцільності підготовки учнів з інтелектуальними порушеннями до створення власних сімей та народження дітей.

Запитання для педагогів

- 1) Чи чули Ви від вихованців розповіді про своїх батьків та родину в цілому? Які саме?
- 2) Чи помічали Ви, що вихованці наслідують поведінку та погляди на сімейне виховання своїх батьків? Конкретизуйте: що саме, в яких ситуаціях?
- 3) Чи розповідали вихованці про мрії, прагнення щодо створення своєї власної сім'ї? потрібно формувати уявлення про свою майбутню сім'ю у осіб з інтелектуальними порушеннями? Чому?
- 4) Чи потрібно формувати явлення про свою майбутню сім'ю у підлітків з ІІІ? Чому?
- 5) Чи потрібно готувати підлітків з ІІІ до створення своєї власної сім'ї? Чому?
- 6) Хто має здійснювати підготовку підлітків з ІІІ до створення своєї власної сім'ї? Чому?
- 7) Яка роль батьків підлітків з ІІІ у процесі формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ?
- 8) Яка роль фахівців (вчителів, вихователів, психологів) у процесі формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ?

9) Ви як фахівець здійснюєте цілеспрямоване формування явлень про майбутню сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями? Чому? Які методи використовуєте?

10) Чи виникають труднощі у процесі формування уявлень про майбутню сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями? Які саме?

11) На вашу думку. Особи з ІІ можуть стати хорошими сім'янинами? Чому?

12) Ваше ставлення до народження дітей у парі осіб з ІІ? Чому?

13) Ви розповідали вихованцям про інтимні аспекти в стосунках між парою? Конкретизуйте: які теми обговорювали, хто був ініціатором розмови?

Для кількісного та якісного аналізу результатів було розроблено критерії аналізу результатів, зокрема:

- наявність цілісної системи професійних знань про особливості психофізичного розвитку підлітків з ІІ (запитання № 5, 8, 13);

- вміння прогнозувати та планувати результати виховного впливу (запитання № 10, 12);

- уміння будувати виховний процес відповідно до індивідуально-психологічних особливостей підлітка (запитання № 9);

- усвідомлення необхідності формування уявлень про самостійне сімейне життя у підлітків з ІІ (запитання № 1, 2, 3, 4, 5);

- відсутність негативних соціальних установок щодо цієї категорії учнів (запитання № 11, 12);

- наявність потреби в оволодінні професійними знаннями та уміннями для ефективної роботи в напрямі підготовки підлітків з ІІ до самостійного сімейного життя (запитання № 8, 9, 10, 13);

- усвідомлення власної відповідальності за успішність підготовки підлітка до самостійного сімейного життя (запитання № 7, 8, 9).

Кожен із педагогів проходив опитування індивідуально, у письмовій формі. З метою підвищення вірогідності відповідей анкетування було

анонімним. Проводились також індивідуальні бесіди з метою уточнення окремих позицій анкети.

Після застосування представлених методик ми отримали результати, які викладені у наступних пунктах другого розділу.

2.2. Результати вивчення сімейної реалізації випускників спеціальних закладів освіти

Проблема сімейної реалізації випускників СЗО знаходиться на високому рівні актуальності. Це обумовлено тим, що для багатьох молодих людей з ІІ інтеграція у суспільство, працевлаштування та облаштування самостійного сімейного життя є основною потребою. Дослідження сімейного досвіду дорослих осіб з ІІ може вказувати на ефективність реалізації підготовки до самостійного сімейного життя, що здійснюється у СЗО та батьківській сім'ї. Водночас громадськість дедалі більше звертає увагу на права та труднощі осіб з особливими потребами. Наукові дослідження цієї проблеми сприяють обізнаності та розумінню цих питань суспільством.

Дослідження сімейної реалізації випускників СЗО здійснювалось на базі ГО Вінницької міської організації соціального розвитку та становлення малозахищених категорій молоді «Паросток» та Комунального закладу освіти «Навчально-реабілітаційний центр «Горлиця» Дніпровської обласної ради» за допомогою індивідуального та анонімного опитування 17 дорослих осіб з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня віком від 19 до 40 років.

Усі респонденти мають різний досвід зростання у батьківській родині, зокрема є ті, які виховувались у соціально благополучних сім'ях з обома із батьків; проживали в неповних сім'ях; батьки були позбавлені прав на виховання. 76,5% респондентів позитивно висловлюються, щодо виховання та впливу батьківської родини на їх життя. 23,5% мали досвід негативного сімейного виховання та мають негативні асоціації пов'язані з рідними батьками. Водночас, 94,1% дорослих осіб з ІІ позитивно характеризують свій

досвід навчання у закладі СЗО та педагогів. 5,9% опитаних респондентів згадують цей період, як неприємний для себе.

На запитання про те, як склалось життя після закінчення школи 88,2% дорослих осіб з ІІІ відповіли, що продовжують проживати під одним дахом з батьками або іншими близькими родичами. 11,8% респондентів ведуть самостійний спосіб життя від батьків (рис.2.1).

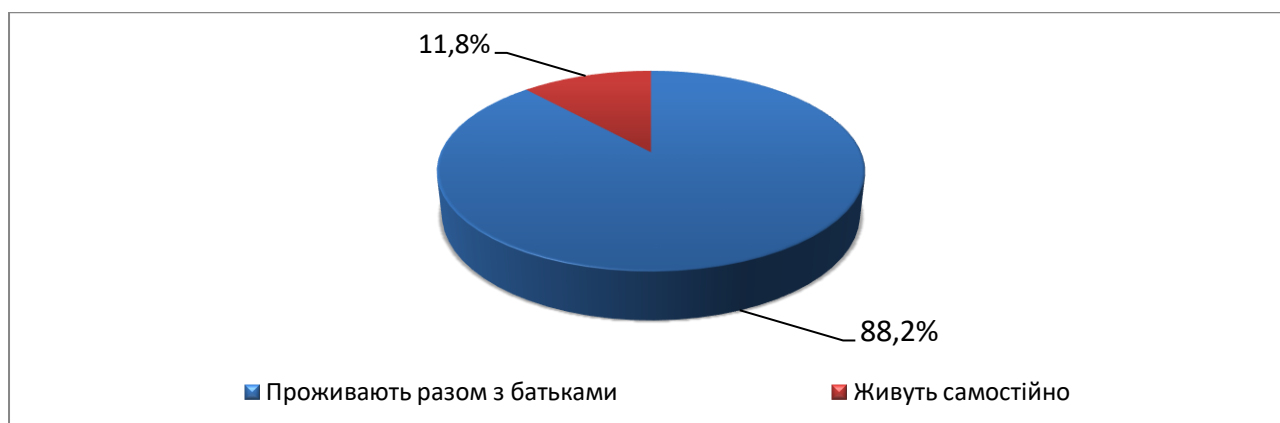

Рис 2.1. Розподіл відповідей респондентів на запитання про те, як склалось їх самостійне життя

На запитання про працевлаштування 47% відповіли, що мають постійну роботу або здобувають професійно-технічну освіту. Опитані респонденти працюють будівельниками, покрівельниками, охоронцями, прибиральниками, здійснюють ремонтні та вентиляційні роботи (рис. 2.2).

Рис 2.2. Стан працевлаштування випускників СЗО

53% вихованців СЗО з ІІІ залежні від матеріальної підтримки батьків. Відсутність стабільного матеріального доходу та досвіду працевлаштування

може свідчити про низький рівень самостійності випускника, що у свою чергу негативно впливає на перспективу створення власної соціально благополучної родини.

17,6% опитаних респондентів перебували в офіційному шлюбі. 50% зазначили, що мали досвід серйозних стосунків. 32,4% випускників СЗО не мали досвіду серйозних стосунків з представниками протилежної статі. 100% респондентів відчували симпатію та закоханість у своєму житті. 94,1% зізнались, що вперше відчули закоханість у шкільні роки, 5,9% – у дорослому житті. 35,2% не мали близьких інтимних стосунків з протилежною статтю. 88,2% мали свідоме прагнення мати серйозні стосунки та сім'ю. 11,8% не виявили такого бажання, аргументуючи: *«Це не для мене», «Мені кажуть, що це не потрібно», «Я неповноцінний і мене будуть використовувати», «Я не хочу одружуватись! Жінкам потрібні гроші, машини, квартира», «Я знаю які хлопці бувають! Я їх боюсь!»*. Респонденти не приховують, що на їх позицію суттєво вплинули батьки. Дорослі особи з ІІІ досить активно рефлексували щодо відчуття власної соціальної неповноцінності. Вони скаржились на те, що мають невелике коло спілкування та близьких друзів.

На запитання про те, чи потрібно готуватись до створення родини усі респонденти відповіли *«так, потрібно»*, проте пояснити свою думку зуміли лише 41,1%: *«потрібно пізнати одне одного», «потрібно знайти людину, яку можна полюбити»*. Респонденти надають пріоритет емоційному аспекту створення родини та нівелюють значення матеріальних та побутових аспектів сімейного життя. Це може бути зумовлено тим, що вони перебувають на забезпеченні батьків та держави. Респонденти, що перебувають у довготривалих та сімейних стосунках поділись, що на практиці свідомо не готувались до сімейного життя. Важливість цього етапу усвідомили уже після створення родини та народження дітей.

Під час відповідей на запитання вихованці СЗО досить активно використовували слова *«любов», «турбота», «добро»* тощо. Пояснити сутність

та значення цих моральних категорій у сімейному житті змогли далеко не усі респонденти.

На запитання про те, якою має бути майбутня дружина опитані респонденти чоловічої статі відповідали «красива», «добра», «розумна», «спокійна». Жінки уявляють своїх потенційних чоловіків «добрими», «сильними», «працьовитими». Отримані відповіді можуть вказувати на низкий рівень усвідомлення та некритичні вимоги щодо того, яким має бути шлюбний партнер. Сімейне життя здатні уявити далеко не усі респонденти. Так, 17,6% категорично відмовляються навіть думати про це; 29,4% мають фрагментарні та інфантильні уявлення про кохання та самостійне сімейне життя.

На запитання про те, як вберегтись від небажаної вагітності не змогли дати відповідь 11,8% опитаних. 88,2% респондентів знають про презервативи як метод ефективною контрацепції. 6,7% дорослих осіб з ІІІ мали незворотній досвід стерилізації за ініціативи власних батьків. На запитання про те, хто інформував про стосунки між чоловіком і жінкою, інтимні аспекти сімейного життя респонденти відповідали «батьки», «педагоги», «друзі». Водночас пояснення респондентів свідчать про поверхневий рівень статевої обізнаності.

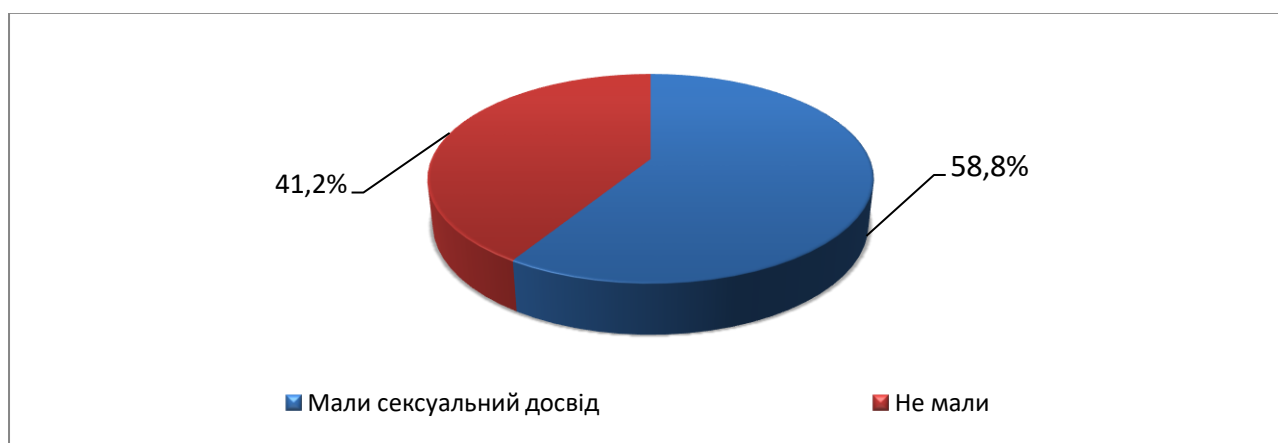

Рис 2.3. Відповіді респондентів на запитання про інтимні аспекти сімейного життя

Досвід романтичних стосунків та поцілунку у житті мали 67,6% респондентів. Цей період вони вважають позитивним для себе, згадують з

приємними емоціями. 58,8% респондентів зауважили, що мали сексуальний досвід.

Дорослі особи, які перебували у довготривалих стосунках розповіли, що їх особисте життя контролюють батьки: *«Мої батьки проти мого чоловіка, кажуть він поганий, забороняють бачитись»*, *«Мама мене водить до мого хлопця, забирає. Я їй усе розповідаю»*. Вочевидь частина батьків доросли з ІІІ докладають зусиль, щоб їх діти не мали близьких стосунків з протилежною статтю. 40% опитаних респондентів на базі ГО Вінницької міської організації соціального розвитку та становлення малозахищених категорій молоді «Паросток» поділились, що відчують симпатію до осіб з якими разом там проводять своє дозвілля. Симпатію респонденти пояснюють досить примітивно *«він добрий»*, *«вона красива»*, *«нам весело»*.

70,6% опитаних наголошують, що їм дуже знадобились шкільні знання, вміння і навички. 35,3% випускників з ІІІ завдячують педагогам у своїх успіхах. Респонденти поділились, що навіть після закінчення СЗО підтримують контакт з працівниками школи та просили допомоги у складних життєвих ситуаціях.

35,3% опитаних випускників з ІІІ мають дітей. Свій сімейний досвід вони характеризують позитивно і вважають себе чудовими батьками та сім'янинами.

Рис 2.4. Відомості про наявність у респондентів власних дітей

29,4% опитаних свідомо не хочуть мати дітей і пояснюють це тим, що на даний момент вони до цього не готові морально та матеріально. 5,9% респондентів не можуть мати дітей. 29,4% прагнуть та планують у

майбутньому народження дитини. 5,9% випускників мали два офіційних шлюби. За словами респондента стосунки з колишньою дружиною не склались, бо *«вона не була серйозно налаштованою щодо сімейного життя»*.

Респонденти розповіли, що у них виникають сімейні розбіжності та суттєві конфлікти щодо виховання дітей. Випускники СЗО переконані, що навчання у закладі інтернатного типу вплинуло на розуміння ними системи життєвих цінностей. Вони пояснюють, що їм складно встановлювати обмеження під час реалізації потреб своїх дітей. Наразі вони намагаються власним дітям компенсувати все те, чого свого часу їм не вистачало в дитинстві. 17,6% респондентів виховують більше однієї дитини.

76,5% випускників ЗСО вважають найскладнішим для себе етап закінчення шкільного навчання та початок самостійного життя. Респонденти пояснили, що було складно адаптуватись в соціумі та відчувати себе незахищеними та самотніми. Це може вказувати на гостру необхідність підготовки підлітків ІІ до реалій самостійного життя, зокрема і сімейного.

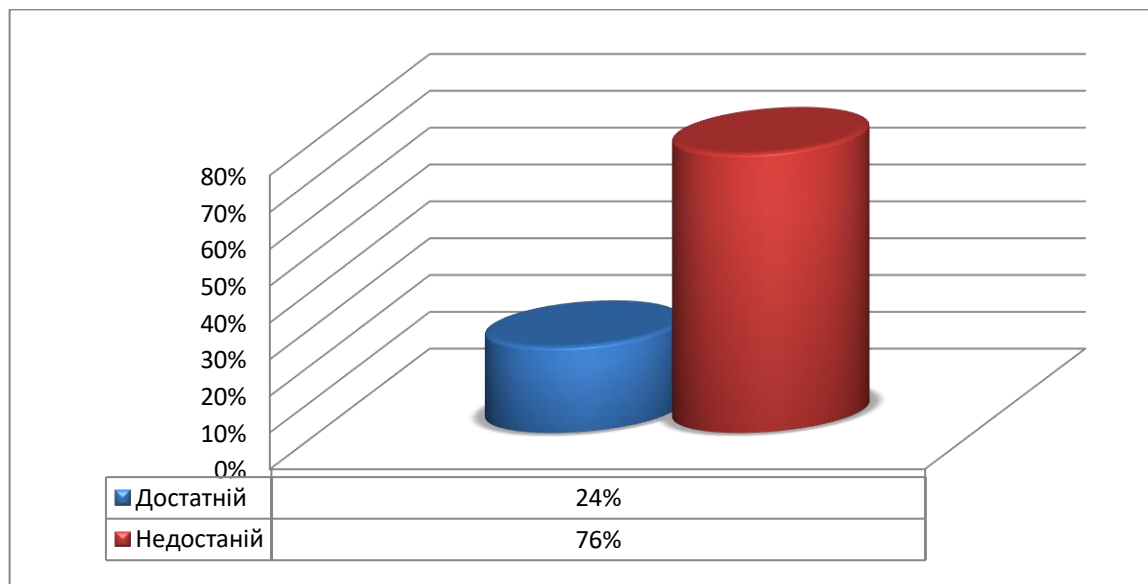

Рис 2.5. Відомості про те, як респонденти оцінюють рівень шкільної підготовки до самостійного сімейного життя

На запитання про те, до яких життєвих труднощів школа найменше підготувала, 29,4% не змогли дати відповідь, 23,5% зауважили, що *«школа до всього підготувала»*. 47,1% респондентів вказали на недостатність статевого виховання та просвіти. 11,8% випускників СЗО народили попередньо не

плануючи вагітність. Більшість респондентів (76,5%) рівень підготовки до самостійного сімейного життя отриманий у ЗСО визначають як недостатній (рис.2.5). Це може вказувати на те, що прерогатива відводить професійній реалізації випускників. Сфера сімейного життя осіб з ІІІ залишається недосяжно розробленою та стигматизованою.

23,5% респондентів вважають своє перше шкільне кохання серйозним. Респонденти стверджують, що психолого-педагогічному персоналу ЗСО було відомо про їх особисте життя. Педагоги проводили з цього питання індивідуальні виховні бесіди з учнями. Зафіксовано те, що 47% респондентів відчують цінність шкільного досвіду і не ототожнюють себе з своїми батьками. 23,5% респондентів відчують образу та агресію до рідних батьків з дитинства.

Отже, у більшості респондентів з ІІІ уявлення про сімейне життя залишаються на інфантильному та фрагментарному рівні протягом дорослого життя. Симпатія до протилежної статі у осіб з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня формується ситуативно до того, з ким доводиться найбільше взаємодіяти. Визначено, що актуальною є проблема організації дозвілля та активного спілкування дорослих осіб з інтелектуальними порушеннями з метою їх соціалізації. Досвід побудови стосунків з протилежною статтю залишається для більшості недоступним через заборону батьків, негативні очікування, особисті страхи. Водночас, позитивні приклади сімейної реалізації випускників ЗСО вказують на необхідність здійснення ефективної та цілеспрямованої шкільної підготовки до сімейного життя та формування необхідного комплексу уявлень в учнів з ІІІ про стосунки у парі.

2.3. Диференціація уявлень про сім'ю підлітків, які навчаються у різних типах закладів

2.3.1. Особливості уявлень про сім'ю підлітків з інтелектуальними порушеннями та нормотиповим розвитком

Експериментальною базою проведення констатувального дослідження уявлень про сім'ю підлітків з нормотиповим та порушеним інтелектуальним розвитком стали: заклад освіти «Навчально-реабілітаційний центр «Горлиця» Дніпровської обласної ради», Тернопільська спеціальна загальноосвітня школа Тернопільської міської ради для дітей, які потребують корекції розумового розвитку, Обласний заклад освіти «Заліщицький обласний багатoproфільний навчально-реабілітаційного центр», Комунальний заклад «Прибузька спеціальна школа» Вінницької обласної ради, Комунальний заклад освіти «Таращанський навчально-реабілітаційний центр» Київської обласної ради, Комунальний заклад «Чернівецька спеціальна загальноосвітня школа №3» Чернівецької обласної адміністрації, Кам'янець-Подільський навчально-реабілітаційний центр Хмельницької обласної ради, Кам'янець-Подільський ліцей I-III ступенів «Славутичка» Хмельницької обласної ради та Кам'янець-подільський ліцей №1 Кам'янець-Подільської міської ради Хмельницької області.

У ролі респондентів було обрано учнів старшого підліткового віку, центральним новоутворенням якого, відповідно до досліджень О.Бедлінського є усвідомлення та удосконалення власного ідеалу майбутнього дорослого життя [4]. Підлітків було поділено на групи відповідно до рівня інтелектуального розвитку та типу закладу в якому вони навчаються, а саме:

1 група – підлітки з легким ступенем ІІІ, які навчаються в інтернаті та є дистанційованими від сім'ї (95 респондентів віком від 14 до 16 років, 7-9 клас);

2 група – підлітки з легким ступенем ІІІ, які навчаються в закладі неінтернатного типу, повноцінно спілкуються з батьками (43, віком від 14 до 16 років, 7-9 клас);

3 група – підлітки закладу загальної середньої освіти з НТР (40, віком від 14 до 16 років, 7-9 клас);

4 група – підлітки з НТР, які навчаються в закладі інтернатного типу та перебувають в сім'ї епізодично (21, віком від 14 до 16 років, 7-9 клас).

У цьому пункті зупинимось детально на особливостях уявлень про сім'ю підлітків з інтелектуальними порушеннями (1 та 2 група) та нормотиповим розвитком (3 та 4 група).

На етапі встановлення первинного контакту з підлітками двох категорій були зафіксовані перші відмінності, зокрема учні з НТР скептично поставились до перспективи обговорення теми самостійного сімейного життя. Водночас, підлітки з ІІ виявили інтерес до взаємодії з новою для них людиною. Тема спілкування для них була менш суттєвою.

На запитання про актуальний досвід сімейного життя підлітки з НТР відповідали неохоче та небагато. Це може бути зумовлено адекватним рівнем недовіри та настороженості до малознайомої людини. Тема сімейного життя для більшості підлітків з НТР є інтимною та важливою. Оскільки в учнів з ІІ знижений рівень критичності мислення, вони були досить відвертими під час відповідей. 68,9% респондентів з НТР характеризують свій досвід сімейного життя, як благополучний, 31,1% нарікають на проблеми виховання у батьківській родині. Підлітки з НТР були більш схильними до нещирості у відповідях і намагались віджартуватись, змінити тему розмови або ігнорували неприємне для себе питання. 59,4% підлітків з ІІ описують позитивний досвід виховання у батьківській родині. Водночас, ця категорія учнів недостатньо критично ставиться до негативних епізодів. 40,6% характеризують батьків з негативної сторони, відчувають до них образу та агресію (рис.2.6). Підлітки з ІІ є більш відвертими стосовно власного життя.

Дослідження передбачало вивчення розуміння підлітками поняття «сім'я». Науковці схильні вважати, що *«сім'я – це суспільний механізм відтворення людиною відносин між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, заснована на цих відносинах мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою»* [5]. Аналіз отриманих даних показав, що розуміння значення і змісту даного поняття в учнів з ІІ характеризується конкретністю, одноманітністю та стислістю, що пояснюється, по-перше, порушеннями інтелектуального розвитку, насамперед,

недорозвиненням мисленнєвих операцій. По-друге, складнощами із наданням ґрунтовного визначення поняття пояснюються низьким словниковим запасом підлітків із ІП, адже розгорнуті висловлювання в їхньому активному словнику, як правило, відсутні. По-третє, як результат вікових особливостей та відсутності певного життєвого досвіду учні не можуть надати розширену характеристику поняттю «сім'я». Учні з НТР надавали більш точні та розгорнуті визначення.

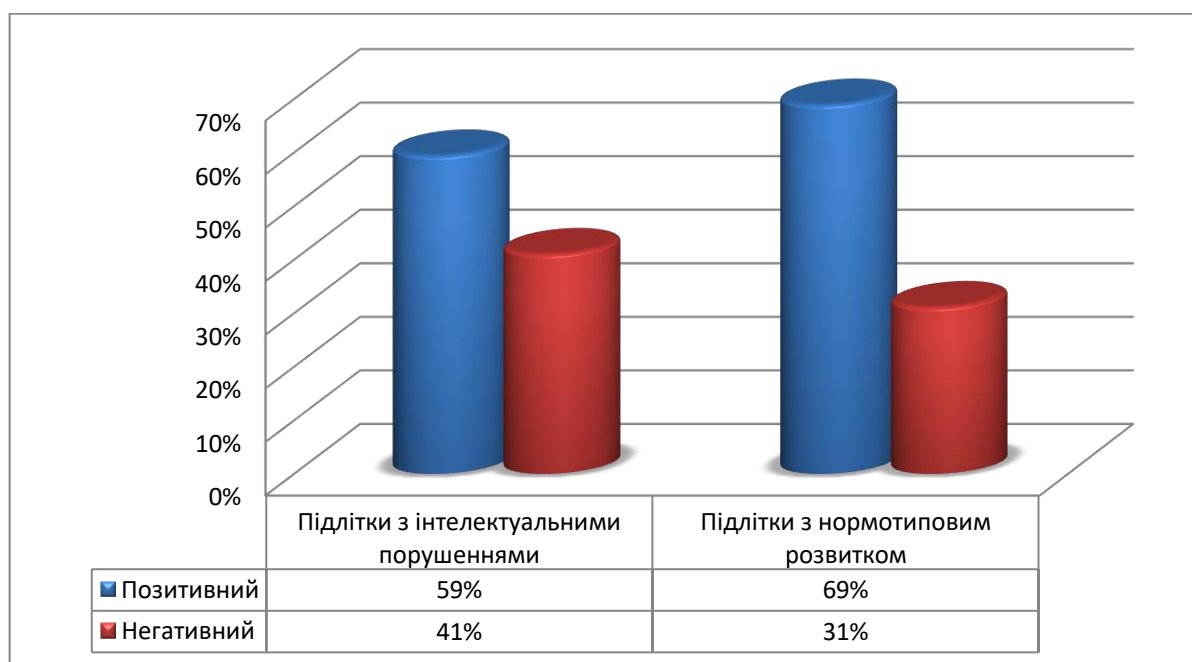

Рис.2.6. Дані про ставлення підлітків з ІП до актуального досвіду сімейного життя

Створенню сім'ї передусє досвід стосунків з протилежною статтю. Негативний міжособистісний досвід позначається на сімейному житті в перспективі. На думку 44,3% респондентів з ІП «стосунки – це коли людина людину любить і вони постійно поруч», «це коли хлопець і дівчина зустрічаються», «коли чоловік і жінка живуть разом» та ін. 25,3% підлітків не змогли пояснити, 30,4% дали неправильне визначення: «стосунки – це коли стосується». Пояснити, що таке симпатія змогли 47,1% учнів з ІП. Респонденти зазначили, що «симпатія – це коли тобі хтось подобається». Решта 52,9% не розуміють значення цього слова. Це може бути зумовлено тим, що, в силу інтелектуального порушення, цій категорії підлітків складно

диференціювати емоції та глибокі почуття. Теж можемо припустити, що з учнями недостатньо спілкувались на подібні теми батьки та педагоги.

91,8% підлітків з НТР правильно пояснюють значення слова «симпатія», як: *«позитивну емоцію приязності, що виникає до іншої людини», «захоплення іншою людиною», «по особливому позитивне ставлення до когось»* та ін. 8,2% респондентів соромились обговорювати це слово або відмовились відповідати. Значення слова «стосунки» правильно пояснили 93,4% підлітків з НТР, зокрема: *«це особливий вид взаємозв'язку між людьми», «стосунки – це близька взаємодія між людьми», «стосунки бувають різними: професійними, особистими, дружніми»* та ін. 6,6% респондентів не дали точної відповіді на це запитання. Вочевидь, респонденти з НТР значно краще розуміють значення слів, що позначають емоції, та форми близьких взаємин між людьми. Достатній рівень словникового запасу дозволяє розкрити значення цих слів та пояснити свою думку максимально точно.

92,7% респондентів з ІІІ переконані, що чоловік може проявити симпатію до жінки зробивши їй комплімент, подарувавши квіти або подарунок, запросивши на прогулянку тощо. Проте пояснити, як жінка може проявити симпатію до чоловіка зуміли лише 15,2% підлітків: *«нафарбуватись, гарно одягтись», «сказати чоловіку, що він їй подобається»*. Це може бути зумовлено суспільними стереотипами та прогалинами в гендерному вихованні підлітків. На запитання про те, чи завжди симпатія між чоловіком та жінкою є взаємною 78,9% респондентів відповіли «ні», проте пояснити, як це можна визначити зуміли лише 15,2%: *«Якщо він тебе запросив в кафе, щось подарував – це означає, що ти йому подобаєшся теж», «Запитати, чи ти йому подобаєшся»*. 64,5% підлітків з ІІІ вважають, що підтвердженням взаємності є конкретно сказані слова оскільки вони не розуміють, як розпізнати менш очевидні прояви симпатії. Це можна пояснити порушенням диференціації власних емоційних проявів та інших людей, відсутності досвіду обговорення емоцій у сім'ї між батьками. Пояснити, що таке кохання намагались 40,5% підлітків з ІІІ: *«Кохання – це коли ти хочеш дітей з цим хлопцем», «Кохання –*

це коли тебе тягне до дівчини магнітом», «Це коли тобі хочеться бути постійно з людиною поруч» тощо. Решта 59,5% респондентів з ІІ не змогли відповісти. Пояснити різницю між коханням і дружбою не зміг жоден із опитаних учнів з ІІ. Розуміння людських почуттів та емоцій у підлітків з ІІ викликає труднощі, що можна пояснити особливостями пізнавальної сфери, емоційної та мотиваційної саморегуляції, а також особистим сімейним досвідом. Аналіз та пояснення емоційних аспектів відносин у респондентів з ІІ є спрощеними та недостатньо диференційованими.

Таблиця 2.1

**Уявлення підлітків про те, яким має бути хлопець\дівчина,
щоб їм сподобатись**

Характеристика дівчини	Хлопці		Характеристика хлопця	Дівчата	
	з інтел. порушеннями	з нормо типов. розвитком		з інтел. порушеннями	з нормо типов. розвитком
Доброта	51,3%	12,9%	Сила	45%	20%
Хазяйновитість	83,3%	35,5%	Заможність	1,6%	13,3%
Краса	41%	64,5%	Працьовитість	30%	70%
Розум	10,2%	77,4%	Самостійність	-	23,3%
Вірність	1,2%	9,7%	Краса	21,6%	56,6%
Турботливість	7,7%	12,9%	Турботливість	5%	63,3%
Щирість	-	3,2%	Вірність	3,3%	10%
Підтримка	3,8%	19,3%	Доброта	63,3%	6,6%
Дбайлива	7,7%	6,4%	Надійність	-	23,3%
Спокійна	10,2%	-	Хазяйновитість	48,3%	16,6%
Без шкідливих звичок	66,6%	6,4%	Без шкідливих звичок	80%	16,6%
Почуття гумору	-	6,4%	Розум	23,3%	30%
Легкість	5,1%	3,2%	Почуття гумору	-	26,6%
Інше	3,8%	12,9%	Інше	5%	6,6%

Зафіксовані розбіжності в уявленнях двох категорій підлітків про те, яким має бути хлопець\дівчина для того, щоб викликати у них симпатію. Хлопці-підлітки з НТР найбільше називали розум (77,4%) та красу (64,5%) дівчини. Водночас, хлопці-респонденти з ІІІ найчастіше озвучували хазяйновитість (83,3%), відсутність шкідливих звичок (66,6%), доброту (51,3%) та красу(41%) дівчини. Розумові здібності (10,2%) їх приваблюють значно менше у потенційній партнерці. Підлітки з НТР зовсім мало (6,4%) згадали про відсутність шкідливих звичок у дівчини. Можемо припустити, що в умовах СЗО на це питання відводиться більше уваги. Для респондентів з НТР чоловічої статі привабливішими є дівчата, які є підтримуючими та турботливими. Навідміну від підлітків з ІІІ, респонденти з НТР говорили про важливість наявності почуття гумору у дівчини та легкості у характері. Ці результати можуть вказувати на занижені очікування від партнерки у хлопців-підлітків з ІІІ.

Для дівчат-респонденток з НТР важливими є працьовитість потенційного партнера (70%), турботливість (63,3%) та приємна зовнішність (56,6%). Вони також називали риси характеру про які зовсім не згадали респондентки з ІІІ, зокрема: почуття гумору (26,6%), надійність (23,3%), самостійність (23,3%). Це свідчить про ширші очікування від потенційного партнера та чіткіше розуміння того, яким він має бути у підлітків з НТР. Учениці з ІІІ найважливішими для себе визначають відсутність шкідливих звичок (80%), доброту (53,3%), хазяйновитість (48,3%) та силу (45%) хлопця. Видимий акцент на відсутність шкідливих звичок у партнера в дівчат-підлітків з ІІІ може вказувати на вплив виховної роботи, що здійснюється у СЗО. Неважливими для себе респондентки з ІІІ вважають самостійність хлопця, почуття гумору та надійність.

Уявлення підлітків з ІІІ про стосунки між чоловіком та жінкою, недостатньо усвідомлені, несистематизовані та неузагальнені. У своїх відповідях респонденти відштовхуються від стереотипних образів, при цьому у переважній більшості відсутні власні думки щодо цього.

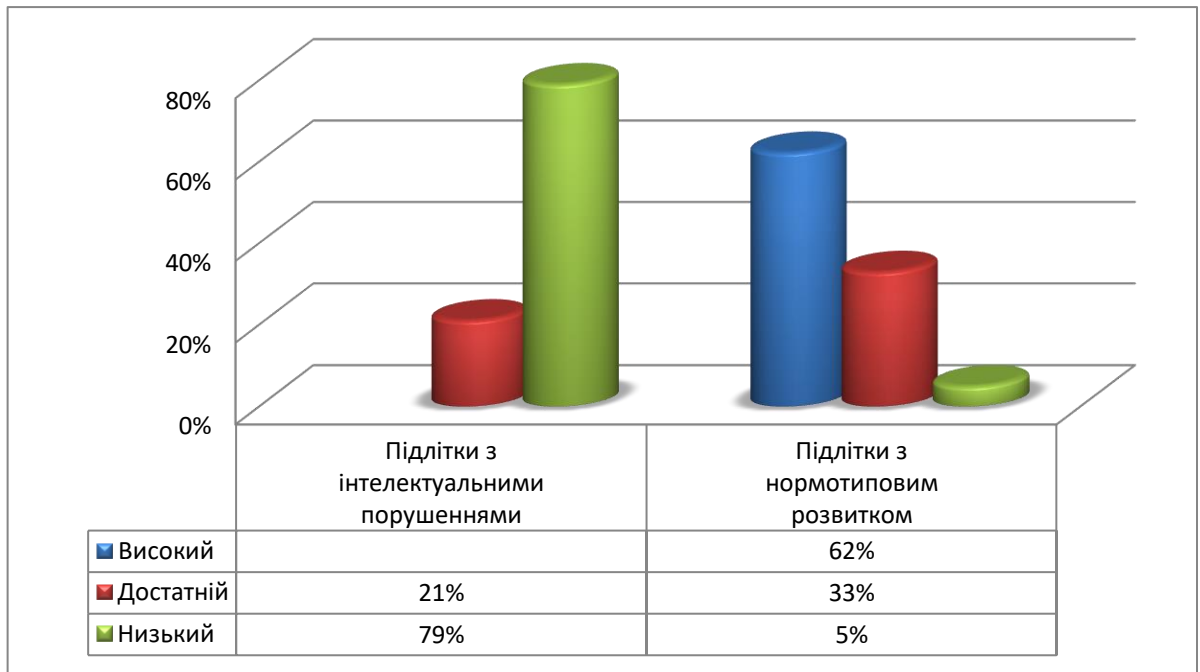

Рис. 2.7. Відомості про рівень уявлень у підлітків про стосунки між чоловіком та жінкою

На основі аналізу відповідей респондентів на запитання про стосунки між чоловіком та жінкою було узагальнено рівні сформованості уявлень про цей аспект самостійного сімейного життя. В учнів з НТР зафіксовано 62% високого рівня, 33% – достатнього та 5% – низького. У підлітків з ІП високого рівня не виявлено, 21% продемонстрували достатній рівень, 79% – низький. Результати вказують на те, що в учнів з НТР уявлення про стосунки чоловіка та жінки об'ємніші за обсягом та точніші за змістом. Респонденти з ІП взаємини у парі сприймають стереотипно та інфантильно, не здатні правильно пояснити різні аспекти стосунків. Результати вказують на необхідність фахового втручання з метою формування уявлень про стосунки у парі, як взаємодії, що перебуває створенню сім'ї та вибору шлюбного партнера.

Перш ніж створити свою власну сім'ю, на думку підлітків з ІП потрібно *«закохатись», «знайти свою другу половинку», «зрозуміти один-одного»*. 15,2% опитаних учнів з ІП наголошували на необхідності достатнього рівня матеріального забезпечення та працевлаштування. Водночас уявлення про заробіток та працевлаштування у респондентів також потребують свідомого вдосконалення.

На запитання про те, скільки часу потрібно зустрічатись перш ніж взяти шлюб, 88,5% респондентів з НТР відповідали, що не існує загальновизначеного стандарту, це все індивідуально і обумовлено різною потребою в пізнанні одне одного. *«По різному»* – відповіли 18,1% підлітків з ІІІ. Цю позицію вважаємо досить виваженою та обґрунтованою. Водночас, 11,5% учнів з НТР та 31,1% підлітків з ІІІ вважають, що достатньо буде від 1 до 3 років зустрічання. 50,8% респондентів з ІІІ визначали період навчання або казали, що не знають відповіді.

На запитання про те, чи потрібно готуватись до створення сім'ї усі підлітки відповідали *«так»*, проте чимало учнів з ІІІ не зуміли обґрунтувати свою відповідь прикладами про те, як саме потрібно до цього готуватись. Підлітки з НТР розповідали про фінансову, правову та моральну підготовку, а саме: *«Стати повнолітнім»*, *«Знайти кохану людину»*, *«Мати стабільну роботу, власне житло, авто»* та ін. Респонденти з ІІІ вважають, що перш ніж створити свою сім'ю потрібно *«Закохатись»*, *«Головне в сім'ї не сваритись»*, *«Зустріти надійного чоловіка»*, *«Заробити грошей»*, *«Познайомити з батьками»* та ін. Рівесники з типовим розвитком розглядають підготовку до шлюбу ширше та з різних аспектів. Підлітки з ІІІ аналізують цей процес спрощено та однобічно. Це вказує на необхідність формування уявлень у підлітків з ІІІ про базову критерії, що визначають готовність укласти шлюб.

90,6% учнів з ІІІ не можуть пояснити, що означає узаконити стосунки і для чого це потрібно. Лише 9,4% знають, що узаконити стосунки означає офіційно зареєструвати шлюб. Усі підлітки називають це потрібним, проте пояснити чому не можуть. Це вказує на низький рівень правової обізнаності респондентів з ІІІ. 100% підлітків з нормо типовим розвитком розуміють, що означає узаконити стосунки. Водночас не всі вважають, що це необхідно. 37,7% респондентів називають цей процес формальністю, яка в цілому не впливає на життя подружжя.

100% респондентів з ІІІ та нормотиповим рівнем інтелектуального розвитку правильно сприймають свою приналежність до певної статі.

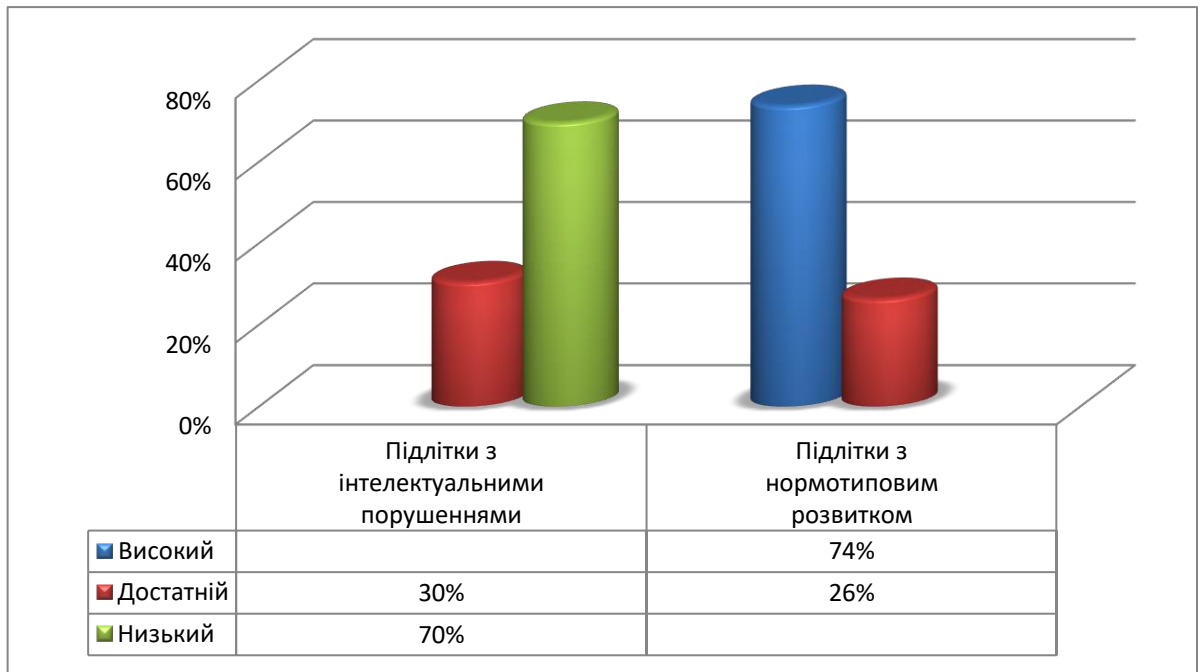

Рис. 2.8. Відомості про рівень уявлень у підлітків про підготовку до сімейного життя

Далеко не усі підлітки з НТР погодились говорити про інтимні аспекти сімейного життя. Спостереження за підлітками дозволяють констатувати їх сором'язливість, невпевненість та дискомфорт під час обговорення цієї теми. Водночас, підлітки з ІП були більш відкритими та нестриманими. Респонденти не знають, що інтимними у суспільстві, окрім статевого життя, є теми здоров'я, заробітку та ін.

37,7% підлітків з ІП не знають, що таке інтимні стосунки. 62,3% респондентів з ІП розуміють поняття інтимні стосунки як статевий акт. 100% підлітків з нормотиповим розвитком сприймають інтимні стосунки як статевий акт. Жоден із респондентів обох категорій підлітків не зазначив, що інтимним також є поцілунок, залицання, обійми, зізнання у коханні та ін. 93,4% учнів з ІП впевненні, що можливо вберегтись від незапланованої вагітності. 86,9% зазначають, що потрібно використовувати контрацептиви. 6,5% респондентів знають про різні види контрацептивів. Варто відзначити, що відповідаючи на цей блок запитань, учні з ІП були дуже відвертими. У підлітків не виникало бажання уникнути обговорення питань контрацепції на відміну від їх однолітків з НТР, які на 100% переконані, що можна попередити небажану вагітність та знають більше видів контрацепції.

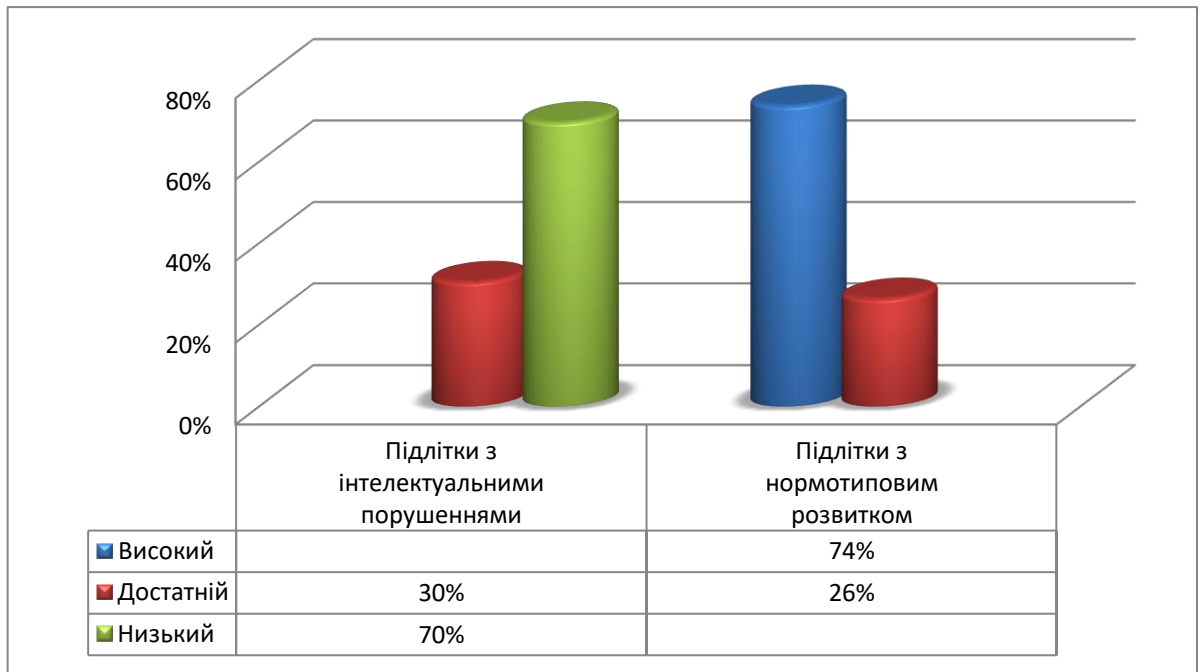

Рис. 2.9. Відомості про рівень уявлень у підлітків про інтимні аспекти сімейного життя

На рис.2.6 представлено відомості про те, що у підлітків з ІП не зафіксовано високого рівня розуміння інтимних аспектів сімейного життя, лише 30,4% респондентів продемонстрували обізнаність достатнього рівня і, більшість (69,6%) мають низький рівень уявлень про інтимні аспекти сімейного життя. 73,7% респондентів з НТР мають високий рівень уявлень, 26,3% – достатній, низького рівня не зафіксовано. Результати вказують на актуальність вдосконалення системи статевого виховання підлітків з ІП, що навчаються в СЗО.

86,9% підлітків з ІП розуміють та пояснюють, що таке сімейний бюджет. 65,9% респондентів з ентузіазмом розповідають про закінчення навчання в школі, оволодіння професією та працевлаштування. 90,5% учнів одностайні у тому, що членам родини потрібно працювати для того, щоб забезпечувати родину коштами. 9,5% підлітків з ІП вважають, що гроші можна отримати «від батьків», «з банкомату». Позиція цих підлітків вказує на інфантильність їх уявлень про сімейний бюджет, відсутність ціннісного ставлення до праці та формування споживацької позиції. 100% респондентів з НТР знають про те, що для забезпечення родини потрібно мати стабільну роботу та матеріальний дохід.

71% підлітків з ІІ вважають, забезпечення родини матеріальними коштами – це прерогатива чоловіка у сім'ї. Водночас, учні вважають, що «жінка теж може працювати, якщо цього хоче». 29% вказують, що працювати мають обоє членів подружжя. Натомість, 85,2% респондентів з НТР переконані, що працювати у сім'ї можуть обоє, або той, у кого краще виходить заробляти кошти. 14,8% підлітків з НТР вважають цю функцію чоловічою. Відповіді учнів можуть вказувати на те, що для підлітків з НТР перспектива професійної самореалізації є більш важливою, а функція забезпечення родини коштами менш гендерно обумовлено.

Респонденти з НТР вважають першочерговими в родині витрати на оплату комунальних послуг, їжу, потреби дитини, одяг, лікування та ін. Підлітки з ІІ до першочергових зараховують потреби на їжу, одяг, миючі засоби, ремонт речей та побутової техніки, купівлю авто тощо. Вочевидь, респонденти з НТР є більш точними у своїх відповідях.

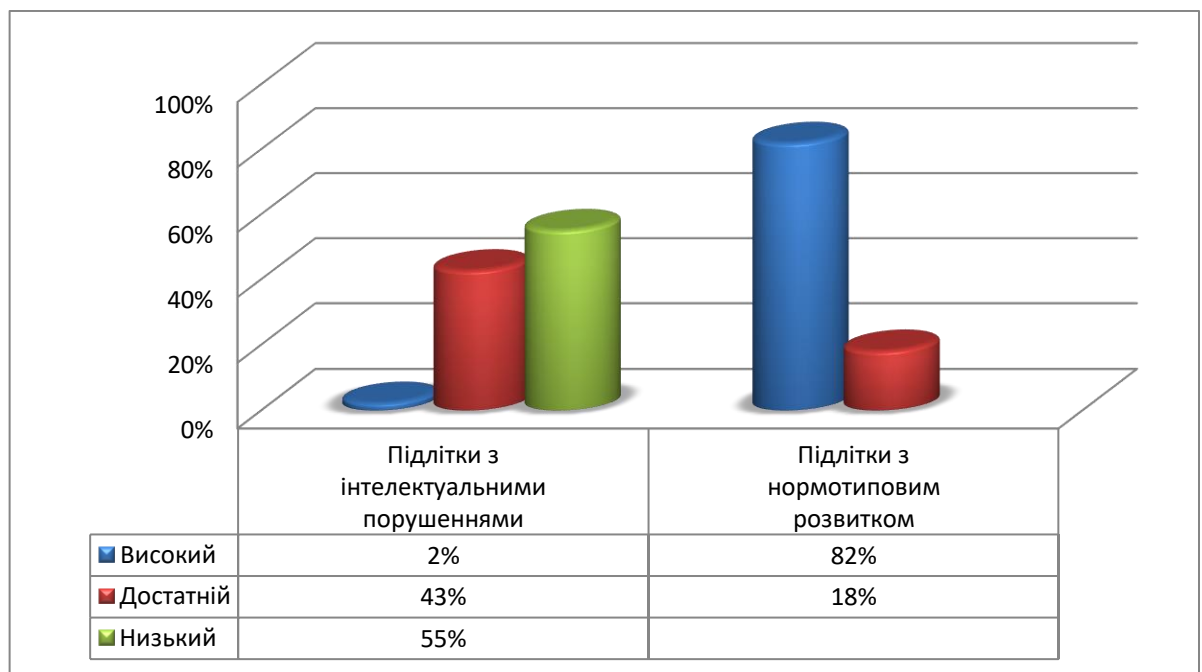

Рис.2.10. Відомості про рівень уявлень у підлітків про сімейний бюджет

Відомості про рівень уявлень про сімейний бюджет свідчать про те, що у підлітків з ІІ переважає низький рівень (55,1%), 42,7% респондентів з ІІ мають достатній рівень та у 2,17% зафіксовано високий рівень. У порівнянні з іншими аспектами сімейного життя це одні із найвижчих результатів підлітків з ІІ.

Припускаємо, що це обумовлено позитивним впливом занять з соціально-побутового орієнтування у СЗО. Респонденти з НТР продемонстрували чудові результати, зокрема: у 81,9% зафіксовано високий рівень, а у 18,1% – достатній.

Респонденти з ІП вважають, що у сім'ї має бути розподіл обов'язків та взаємодопомога. У побутові обов'язки жінки, на думку підлітків-хлопців, входить «прибирання, приготування їжі, прання, догляд за дітьми» та ін. Чоловіку, на думку дівчат, потрібно «заробляти кошти, допомагати дружині, якщо вона попросить», «щось відремонтувати» тощо.

Таблиця 2.2

Уявлення підлітків про розподіл обов'язків в родині

Обов'язки чоловіка	Хлопці		Обов'язки жінки	Дівчата	
	з інтел. порушеннями	з нормо типов. розвитком		з інтел. порушеннями	з нормо типов. розвитком
Заробляти кошти	21,6%	85,2%	Приготування їжі	80%	63,3%
Благоустрій оселі та ремонтні роботи	51,3%	68,8%	Догляд за дитиною	48,3%	73,3%
Прибирання	7,7%	9,7%	Прання	48,3%	6,6%
Виховання дитини	10,2%	49,1%	Прибирання	63,3%	20%
Захист родини	7,7%	17,3%	Закупи	-	13,3%
Допомога дружині	66,6%	67,2%	Прасування	23,3%	6,6%
Робота, що потребує силових зусиль	21,6%	93,4%	Допомога чоловіку	30%	80%
Інше	3,8%	3,2%	Інше	3,3%	6,6%

У таблиці 2.2. у відсотковому співвідношенні відображено бачення розподілу сімейних обов'язків двох категорій підлітків. Респонденти чоловічої статі з НТР вважають, що прерогативою чоловіка є заробляти кошти (85,2%), виконувати роботу по дому, що потребує суттєвих силових зусиль (93,4%),

забезпечувати благоустрій будинку та ремонтні роботи (68,8%), виховувати дитину (49,1%) та допомагати дружині (67,2%). Думки підлітків чоловічої статі з ІІІ дещо різняться. Так, ці учні пріоритетними вважають допомогу дружині (66,6%) та підтримання благоустрою оселі (51,3%). Підлітки з ІІІ менше переймаються обов'язком матеріального забезпечення родини та виховання дітей. Це вказує на низький рівень відповідальності та особистісну інфантильність респондентів з ІІІ, які не обтяжують себе важливими сімейними обов'язками.

Учениці з НТР пріоритетними для себе партнерство та допомогу чоловіку (80%), догляд за дитиною (73,3%) та приготування їжі (63,3%). Підлітки жіночої статі з ІІІ вважають, що у сім'ї жінка має виконувати обов'язки з приготування їжі (80%), прання (48,3%), прибирання (63,3%) та догляд за дитиною (48,3%). Респондентки з ІІІ відводять жінці основні обов'язки пов'язані з підтриманням чистоти у домі, виховання дітей та харчування членів родини. Результатами вказують на те, що учениці з НТР більше орієнтовані на партнерську взаємодію з чоловіком та взаємодопомогу. Погляди підлітків з ІІІ є більш стереотипними.

Під час вивчення уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ було зафіксовано стандартизовані уявлення про риси характеру й стратегії поведінки, що відповідають категоріям «чоловіче» та «жіноче» і є гендерними стереотипами. Респонденти наділяли людей конкретними психологічними та соціальними характеристиками особистості орієнтуючись на критерії фемінності та маскулінності. Так, підлітки з ІІІ маскулінним (чоловічим) вважають раціональним, домінуючим та значимим, а фемінне (жіноче) пов'язується з емоційним, вторинним і материнським. Досить виразно ця стереотипна гендерна зумовленість уявлень про сімейне життя простежувалась у підлітків з ІІІ, що проживають у сільській місцевості. Дівчата-респондентки, розповідали про те, що у їх родині причинами сімейних конфліктів часто є те, що *«тато не допомагає мамі, н'є, спить цілими днями»*. Водночас головним у родині вони вважають саме його.

Стереотипом є уявлення у підлітків з ІІ про закріплення сімейних ролей відповідно до статі. До родинно-побутових обов'язків дружини респонденти традиційно віднесли «догляд за дитиною, приготування їжі, прибирання, роботу по господарству». В обов'язки чоловіка входить переважно матеріальне забезпечення родини. Для жінок основною роллю більшість підлітків вважають сімейну, для чоловіків – професійну, відповідно й оцінка успішності членів родини пов'язана з виконанням цієї ролі. Стереотипними є також уявлення про розподіл праці за гендерною ознакою. Підлітки з ІІ вважають, що жінці належить експресивна (виконавська й обслуговуюча праця), а чоловіку – інструментальна сфера діяльності (керівна праця). Непослідовність простежується й у тому, що підлітки з ІІ відводять чоловіку більший обсяг відповідальності за добробут родини, але за дружиною закріплюють більше сімейно-побутових обов'язків.

Виявлені гендерні стереотипи в уявленнях щодо сімейного життя вказують на поверхневі, некритичні та іноді нереалістичні погляди респондентів щ ІІ на питання, які позначаються на їх ставленні до сім'ї і баченні себе у ролі благополучного сім'янина.

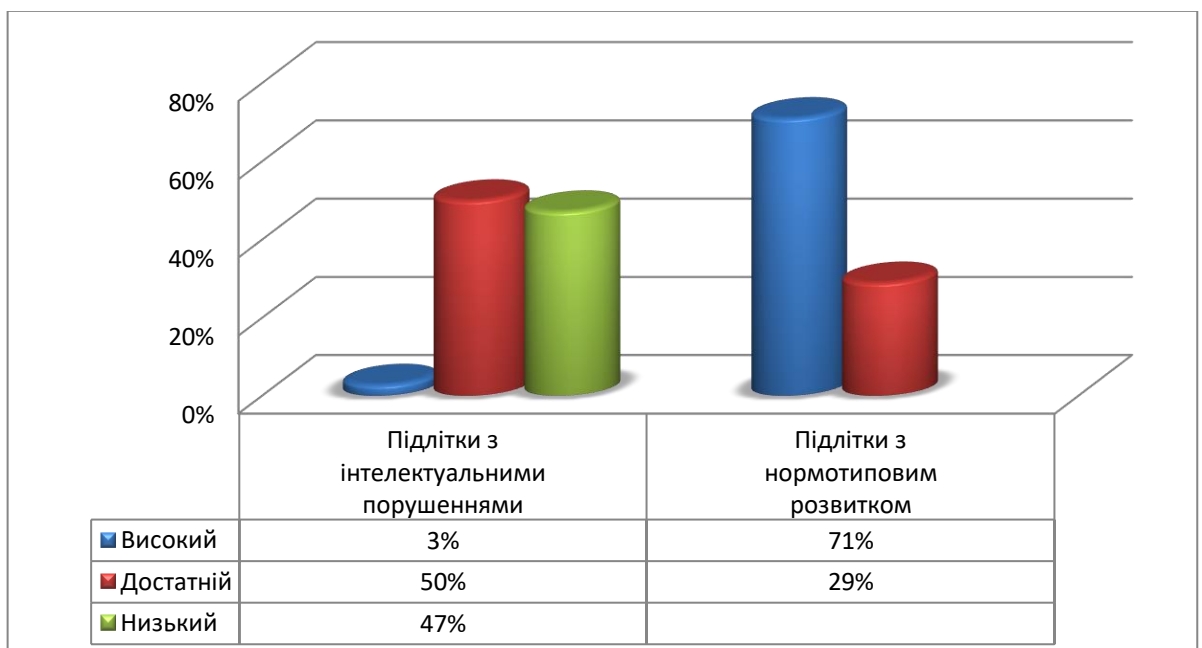

Рис.2.11. Відомості про рівень уявлень у підлітків про побут та сімейне дозвілля

Малюнок із зображенням сімейного відпочинку викликав у респондентів, що навчаються в закладах інтернатного типу найбільше приємних емоцій. Респонденти з ІІІ зуміли навести декілька прикладів спільних сімейних розваг, зокрема: *«ігри разом», «поїздка», «похід на ринок», «прогулянка в парку»* тощо. Але запитання про те, скільки часу усім членам родини слід проводити разом, викликало труднощі. Більшість респондентів відповідали навмання, бо не розуміли, якими критеріями слід володіти аби визначити обсяг часу. Проте були і учні, які зауважили: *«Як це можна визначити? Якогома більше!»*.

Зображення батьків, які радісно тримають новонароджену дитину на руках, підлітки з ІІІ назвали *«знову народила», «жінка тримає дитину»*. 52,1% респондентів констатували зовнішню складову зображеного моменту, не аналізуючи його емоційної значущості. Учні з НТР підбирали назву узагальнюючи зображений момент: *«Народження дитини», «Поява дитини у сім'ї»* тощо. Для них, на відміну від однолітків з ІІІ, підібрати назву до малюнку було нескладним завданням. Водночас, учні з ІІІ відволікались на несуттєві атрибути зображені на малюнку.

Підліткам з ІІІ було складно пояснити, що означає доглядати за дитиною. 30,4% респондентів не змогли дати відповідь на це запитання. 69,6% підлітків з ІІІ дали неповні відповіді, а саме: *«Потрібно ходити до лікаря», «Дивитись, щоб дитина не пила, не курила», «Просто любити», «Давати таблетки» та ін.* Пояснювати сутність і значення процесу виховання дитини учням з ІІІ було складніше. Для них це абстрактне поняття, яке вони сприймають максимально спрощено: *«Потрібно стежити, щоб дитина не була брудна, голодна»* Підлітки з НТР навпаки були активнішими коли мова йшла про виховання дітей. Це може бути пояснено різним досвідом сімейного виховання та орієнтацією на оволодіння практичними вміннями в учнів з ІІІ.

Узагальнення відомостей про актуальний рівень уявлень про народження та виховання дітей у підлітків з ІІІ дозволяють констатувати відсутність зафіксованого високого рівня, у 29% зафіксовано достатній обсяг та якість уявлень, у 71% ці уявлення знаходяться на низькому рівні. Для порівняння, у

респондентів з нормотиповим розвитком 57,3% мають високий рівень, 42,7 – достатній.

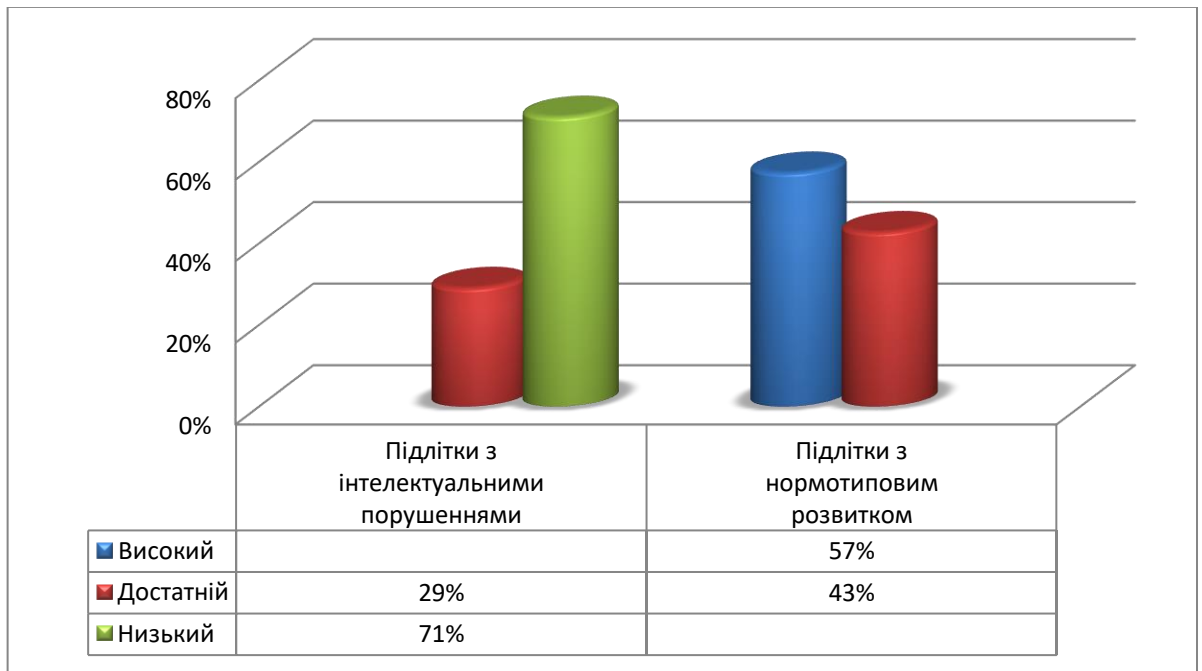

Рис.2.12. Відомості про рівень уявлень у підлітків про народження та виховання дітей

Сімейний конфлікт підлітки з ІП, вірогідно, пояснювали через призму особистого досвіду. Причини конфлікту між чоловіком і дружиною респонденти озвучували відповідно до того, свідками чого самі, скоріш за все, були у родині: *«Тато прийшов п'яний», «Жінка образилась на чоловіка, бо той не приніс грошей, дитина закриває вуха, щоб це не чути», «Тато напився і курить в хаті», «Він зрадив жінці»* та ін. Учні з ІП вважають, що конфлікти між батьками та дітьми виникають через відсутність розуміння батьками потреб своєї дитини: *«Вони кричать на дитину, коли вона щось не так зробила», «Батьки кричать, бо не хочуть щось купити дитині», «Просто так можуть кричати», «Кричать, бо дитина втікає з дому».*

Підлітки з ІП вказують, що для вирішення конфліктів потрібно: *«Вибачитись, якщо дійсно винний», «Поговорити про проблему», «Розійтись, якщо неможливо вибачити», «Стримувати себе», «Не сваритись», «Не пити, не кричати»* та ін. Відомості про особливості уявлень про сімейні конфлікти у підлітків з ІП вказує на переважання низького рівня (69,6%), 30,4%

респондентів з ІІ мають достатній рівень та у жодного учня з ІІ не зафіксовано високий рівень (рис.2.13).

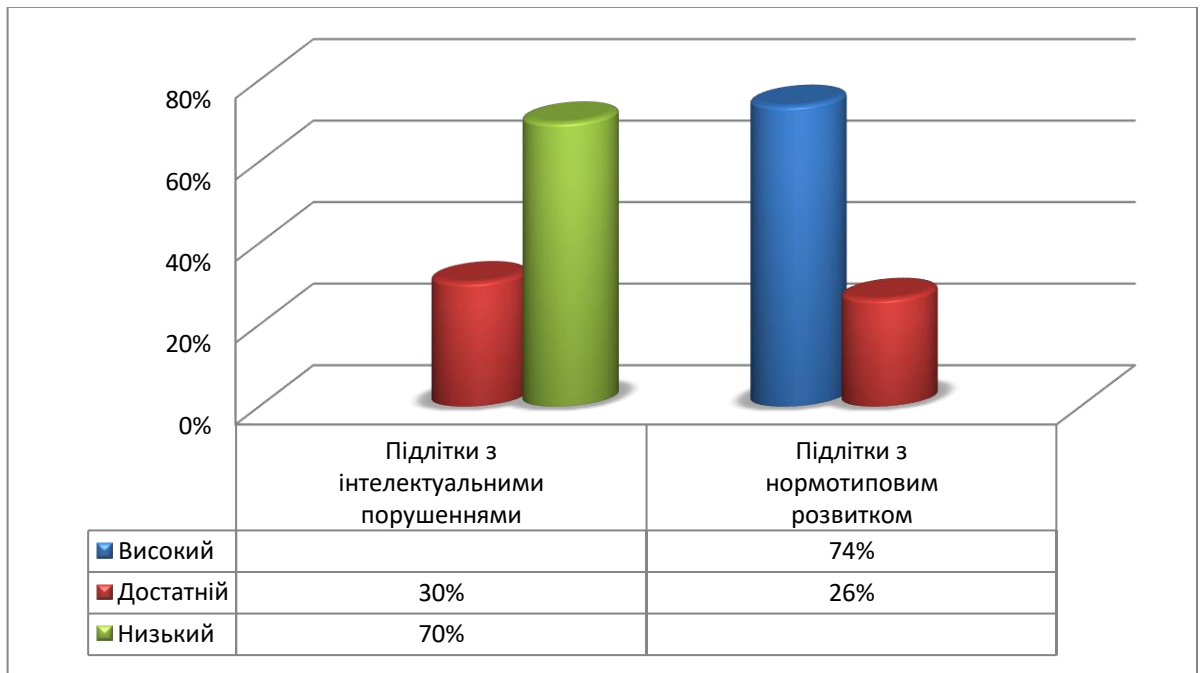

Рис.2.13. Відомості про рівень уявлень у підлітків про сімейні конфлікти

Респонденти з НТР причини сімейних конфліктів аналізують глибше, зокрема учні перераховували конфлікти зумовлені непорозумінням, обмеженнями та заборонами, надмірним контролем, стресом, розбіжностями у поглядах на життя. Підлітки з НТР наголошують, що кожна окрема родина має свою унікальну структуру та особливості спілкування. Важливо відкрито спілкуватись та шукати компромісні рішення для подолання труднощів та розв'язання конфліктних ситуацій. У цієї категорії підлітків переважає високий рівень уявлень про сімейні конфлікти (73,7%) та достатній (26,3%) (рис.2.13).

Після обговорення різних аспектів сімейного життя підліткам було запропоновано розповісти про те, як вони уявляють свою майбутню сім'ю. Спостереження за емоційними реакціями респондентів дозволяє стверджувати, що це запитання було для них найбільш складним. 27,5% підлітків з ІІ зовсім відмовились відповідати, пояснивши, що не думали над цим питанням. 13% учнів з ІІ відповіли, що не хочуть мати свою сім'ю і особливо дітей: *«Діти постійно пишуть. Краще заведу собаку»*. З вивчення особових справ відомо, що така позиція переважає в учнів з соціально неблагополучних сімей.

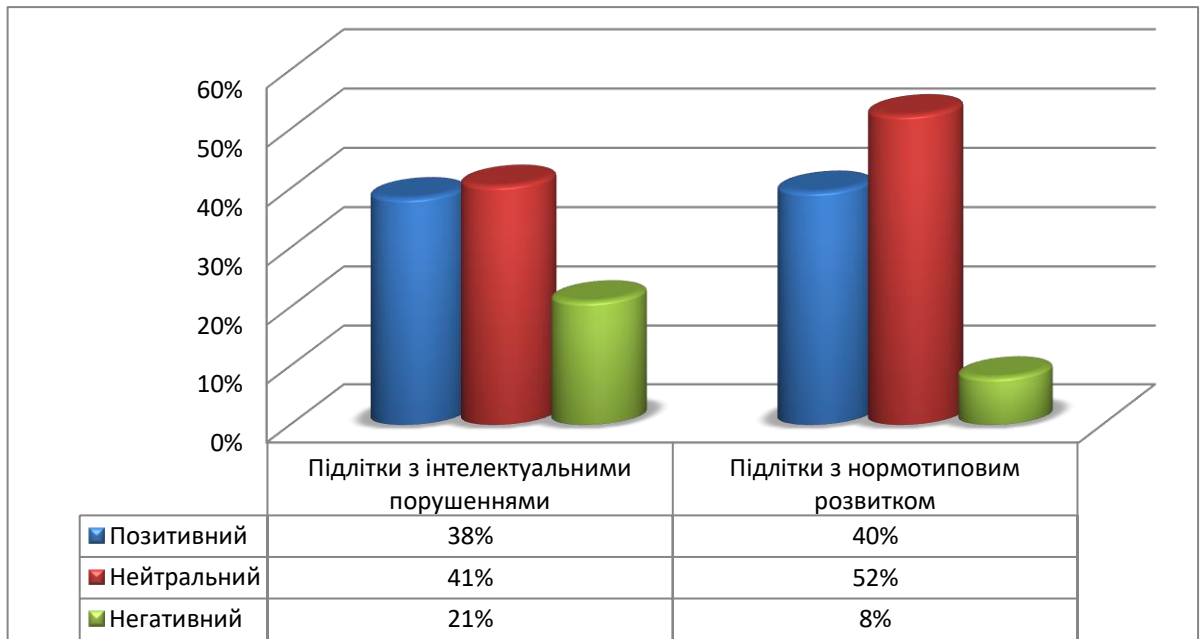

Рис.2.14. Відомості про ставлення підлітків до перспективи самостійного сімейного життя

Переважає більшість підлітків з ІІІ свою розповідь про майбутню сім'ю розпочали фразою «Вона буде нормальною», «Все буде добре». Уявлення підлітків з ІІІ про майбутню сім'ю є несформованими та ґрунтуються переважно на позитивних емоційних очікуваннях від сімейного життя: «У нас буде повага в сім'ї», «Я, жінка і двоє дітей живемо щасливо», «Чоловік повинен ходити на роботу, поважати, захищати. Діти, щоб слухались», «Щоб всі були щасливі. Двоє дітей мені вистачить» та ін. Образ майбутнього сімейного життя у підлітків з ІІІ обмежується перерахуванням членів родини та емоційною характеристикою цієї перспективи. Більшість респондентів не згадали про обов'язки майбутнього подружжя, умови проживання, дозвілля родини та ін. Встановлено, що на образ сім'ї респондентів значною мірою впливає актуальний сімейний досвід. У більшості вихованців з неблагополучних сімей є нереалізовані емоційні потреби в підтримці, любові, радості. Як результат, у цих учнів сформовані негативні очікування щодо майбутнього сімейного життя.

До особливостей образу майбутньої сім'ї у підлітків з ІІІ, у порівнянні з однолітками з НТР, можна віднести несамостійність уявлень. На образ майбутньої родини учнів з ІІІ впливають настанови різних людей, зокрема і

батьківські. Підлітки з ІІ схильні некритично слідувати баченню інших людей у питаннях власної сімейної реалізації. Іншою особливістю є психологічна установка про перманентну залежність від сторонньої підтримки. Уявлення про майбутню родину у підлітків з ІІ досить часто містять необхідність у сторонній допомозі. Позиція підлітків з ІІ стосовно побажання створювати в майбутньому власну сім'ю задовільна – більшість хлопців і дівчат бажають бути сімейними людьми.

Результати дослідження вказують на необхідність фахового втручання з метою психолого-педагогічної корекції ставлення до власного сімейного досвіду підлітків з інтелектуальними порушеннями з метою розкриття альтернативних, благополучних варіантів самостійного сімейного життя.

Таблиця 2.3.

Рівні уявлень про сім'ю у підлітків відповідно до різних аспектів сімейного життя

Рівень	Підлітки з інтелектуальними порушеннями (у %)	Підлітки з нормотиповим розвитком (у %)
Уявлення про стосунки між чоловіком та жінкоюю		
Високий	-	62,2%
Достатній	21%	32,9%
Низький	79%	4,9%
Підготовка до сімейного життя та одруження		
Високий	-	73,7%
Достатній	30,4%	26,3%
Низький	69,6%	-
Інтимні стосунки подружжя		
Високий	-	73,7%
Достатній	30,4%	26,3%
Низький	69,6%	-
Сімейний бюджет		
Високий	2,17%	81,9%
Достатній	42,7%	18,1%
Низький	55,1%	-

Побут та сімейне дозвілля		
Високий	2,8%	71%
Достатній	50%	29%
Низький	47,2%	-
Народження та виховання дітей		
Високий	-	57,3%
Достатній	29%	42,7%
Низький	71%	-
Конфлікти у родині		
Високий	-	73,7%
Достатній	30,4%	26,3%
Низький	69,6%	-

Узагальнення результатів дослідження вказують на те, що найменш сформованими у підлітків з ІІ є уявлення про стосунки між чоловіком та жінкою, підготовку до створення родини, народження та виховання дітей, конфліктні ситуації та інтимні аспекти сімейного життя. Найбільш сформованими є уявлення про сімейний побут, бюджет та відпочинок у родині. Це може бути зумовлено впливом занять з соціально-побутового орієнтування у СЗО, на яких обговорюються практичні питання щодо самообслуговування та реалізації побутових аспектів сімейного життя.

Таблиця 2.4.

Результати визначення рівня сформованості уявлень про сім'ю у підлітків

Рівень	Підлітки з інтелектуальними порушеннями (у %)	Підлітки з нормотиповим розвитком (у %)
Високий	0,7%	70,5%
Достатній	33,4%	28,8%
Низький	65,9%	0,7%

Аналіз результатів дослідження свідчить про недостатню ефективність формування уявлень про сім'ю у СЗО та у батьківських сім'ях підлітків з ІІ. Високий рівень уявлень про сім'ю не зафіксовано серед підлітків з ІІ та переважає у респондентів з НТР (70,5%). Вони володіють необхідними

уявленнями про сім'ю. Вірно аналізували та цілісно описували побачене на малюнку, обирають назву, яка відповідає сюжету. Давали повне і точне визначення поняттям «сім'я», «кохання», «шлюб», «сімейний бюджет», «конфлікт» тощо. Підлітки взмозі критично проаналізувати власний досвід міжособистісних стосунків з протилежною статтю. Учні розуміли і пояснювали мотиви та наслідки створення родини, народження дітей та розлучення. Респонденти точно розповідали про розподіл побутових обов'язків між подружжям, раціональне використання сімейних доходів, вирішення конфліктів у родині тощо. Учні мали базові уявленн про інтимні аспекти сімейного життя, могли уявити себе у ролі майбутнього сім'янина, матері/батька. Мали позитивне та свідоме ставлення до сімейного життя, ідентифікували себе зі своїми батьками.

Достатній рівень характерний для 33,3% підлітків з ІІІ та 28,8% респондентів з НТР. Підлітки володіють лише загальними уявленнями про сім'ю. Учені правильно аналізували та цілісно описували як мінімум половину побаченого на малюнках, у більшості випадків підбирали назву, яка відповідає сюжету. Давали спрощені визначення поняттям «сім'я», «кохання», «шлюб», «сімейний бюджет», «конфлікт» тощо. Не у кожній ситуації критично аналізували власний досвід міжособистісних стосунків з протилежною статтю. Неосмислено могли повторювати думки та твердження почуті від батьків, педагогів, однолітків. Поверхнево аналізували і пояснювали мотиви та наслідки створення родини, народження дітей та розлучення. Респонденти допускали неточності коли розповідали про розподіл побутових обов'язків між подружжям, раціональне використання сімейних доходів. Учні не повністю володіли базовими уявленнями про інтимні аспекти сімейного життя, могли уявити себе у ролі майбутнього сім'янина, матері/батька, мають позитивне ставлення до сімейного життя.

Низький рівень фактично відсутній у підлітків з НТР та переважає в респондентів з ІІІ (65,9%). У них мінімальний обсяг уявлень про сім'ю. Учні правильно аналізували та цілісно описували дуже невелику частину побаченого

на малюнках, у більшості випадків підбирали назву констатуючи побачене а не узагальнюючи зміст зображеного на малюнку («*Мама дивиться на дитину*», «*Двоє посміхаються*» тощо). Незуміли дати повне і точне визначення поняттям «сім'я», «кохання», «шлюб», «сімейний бюджет», «конфлікт» тощо. Некритично аналізували власний досвід міжособистісних стосунків з протилежною статтю. Використовували загальновідомі фрази значення яких пояснити не могли («*Не в грошах щастя*», «*Жити в мирі, любові*» тощо). Були нездатні пояснити мотиви та наслідки створення родини, народження дітей та розлучення. Мало знали про розподіл побутових обов'язків між подружжям, раціональне використання сімейних доходів. Учні не володіли уявленнями про інтимні аспекти сімейного життя, не могли уявити/мали інфантильні уявлення про себе у ролі майбутнього сім'янина, матері/батька.

Отже, рівень інтелектуального розвитку суттєво впливає на уявлення про сім'ю у підлітків, зокрема впливає на розуміння сутності, значення, структури родини та сімейних ролей. Підлітки з НТР здійснюють більш ґрунтовний аналіз того, як члени родини виконують свої обов'язки і як це впливає на функціонування сім'ї. У підлітків з ІІІ виникають труднощі під час вираження власних емоцій та диференціації почуттів інших. Їм складно усвідомити цінності сімейного життя, розуміти стратегії комунікації в родині, знаходити оптимальний вихід з конфліктних ситуацій. Рівень інтелекту впливає на те, як загалом підлітки спроможні уявляти власне майбутнє, адже цей процес потребує сформованості абстрактного мислення і навичок планування. Рівень інтелектуального розвитку підлітка також впливає на рівень його самостійності у взаєминах з членами родини. Учні з нормотиповим розвитком є більш незалежними та активними у власних діях і рішеннях.

2.3.2. Особливості уявлень про сім'ю підлітків з інтелектуальними порушеннями, які навчаються у різних типах закладів

Зважаючи на різний досвід виховання у родині у респондентів вважаємо за необхідне порівняти результати дослідження уявлень про сім'ю у підлітків з

III, які навчаються в різних типах закладів та мають різний обсяг та характер взаємодії з батьківською родиною.

Спостереження за поведінкою під час відповідей на запитання підлітків з III дозволяють констатувати, що учні, які навчаються у закладах спеціальної освіти закритого (інтернатного) типу, мають більше обмежень у спілкуванні з оточуючим світом поза межами школи. Їх знайомства та соціальні контакти вимушено відбуваються переважно з тими, хто безпосередньо разом із ними перебуває у закладі освіти. Це впливає на їх уявлення про майбутню сім'ю, оскільки вони не можуть більше покладатись на родину у момент необхідності соціальної підтримки та створення бажаного кола оточення. Підлітки, які навчаються у закладах відкритого типу, мають більше можливостей для спілкування з іншими людьми, які відрізняються за культурними, релігійними, соціальними чи етнічними ознаками. Вони мають можливості для розвитку різноміття соціальних контактів та отримання різного досвіду спілкування. Це позитивно впливає на їх уявлення про сім'ю, адже підлітки є відкритими до різних поглядів та джерел отримання альтернативної інформації.

Частина контингенту учнів СЗО мають негативний досвід виховання у батьківських родинах, зростають у неповних сім'ях, є сиротами. Для 66,3% таких респондентів цей досвід трансформувалася в уявлення про сімейне життя як місце конфліктів, емоційного болю, тривоги та стресу. Натомість, підлітки з III, які зростали у сприятливих умовах, де переважав підтримуючий досвід виховання, у переважній більшості (83,7%) мають позитивні уявлення про сімейне життя. Вони бачать власну майбутню родину як ресурсне середовище наповнене любов'ю та турботою.

Розповідаючи про батьківську сім'ю 66,3% респондентів з закладів інтернатного типу охарактеризували свій актуальний сімейний досвід з негативної точки зору: *«Мама мене покинула»*, *«Мені краще наодинці»*, *«В сім'ї постійні сварки та бійки»* та ін. 20% підлітків з радістю розповідали про рідних, демонстрували позитивні емоційні реакції *«У мене велика родина: мама, тато, 2 братів і сестричка. Я їх люблю»*, *«Сумую за домом»*, *«Мама*

мене любить, вона дуже красива» тощо. 13,7% відмовились говорити на цю тему. Вочевидь, відповіді цієї категорії учнів напряду залежали від рівня соціального благополуччя родини, в якій вони виховувались.

Підлітки з ІІІ, які родом із неблагополучних родин, неповних сімей або є сиротами з неохотою, роздратуванням, образою розповідали про своїх рідних, що є ознакою негативного досвіду сімейного життя. Характер реакцій респондентів свідчить про необхідність фахового втручання з метою психолого-педагогічної корекції ставлення до власного сімейного досвіду, розкриття альтернативних, благополучних варіантів сімейного життя. Характеризуючи свій актуальний сімейний досвід респонденти з ІІІ зводили розповідь в основному до перерахунку членів своєї родини. Для отримання більш детальної інформації підліткам потрібно було ставити навідні запитання: *«Розкажи про свою маму ...»*, *«Як ви проводите у родині спільний час?»*, *«Які у тебе відносини з меншим братом?»* тощо. Відповіді були стислими, примітивними, одноманітними, що пояснюється порушенням інтелекту, недорозвитком мислення та мовлення.

Підлітки, які повноцінно спілкуються з батьками та навчаються в закладі спеціальної освіти відкритого типу по різному характеризували досвід виховання у батьківській родині, зокрема: 81,3% – позитивно, 18,6% – негативно. Відповіді цієї категорії респондентів були більш розгорнутими. Учні розповідали не лише про склад своєї родини, але і про професії батьків, сімейні плани, спільний відпочинок тощо. Вочевидь їм легше розповідати про родину зважаючи на більший обсяг взаємодії. Крім того, серед учнів, які увійшли до цієї категорії, більше тих, що виховуються у соціально благополучних родині і тому мають емоційно сприятливі стосунки з батьками та іншими рідними.

У підлітків з ІІІ, які навчаються у СЗО інтернатного типу було зафіксовано ознаки емоційної деривації у зв'язку з обмеженим доступом до теплої, підтримуючої та стимулюючої сімейної атмосфери розвитку. Недостатність сімейної підтримки та близьких стосунків з батьками або іншими родичами є причиною тривожності у підлітків з ІІІ щодо самостійного

сімейного життя. Емоційна деривація спричиняє внутрішні протиріччя та невірноваженість власних емоцій. Ця психологічна проблема потребує своєчасного фахового втручання з метою попередження депресії, почуття відсутності сенсу життя та інших тривожних станів. Відсутність підтримки та позитивного досвіду батьківських взаємин впливає на самооцінку респондентів та робить їх вразливими.

У результаті опитування, підлітки з ІІ, які навчаються у СЗО відкритого типу продемонстрували вищий рівень обізнаності щодо різних аспектів сімейного життя. Спостереження за цими учнями дозволяє підмітити їх розкутість та активність у порівнянні з ровесниками, які навчаються в СЗО інтернатного типу. Під час відповідей вони використовують знання, які отримали з досвіду багатого на взаємодію, телебачення, кіно, соціальних мереж тощо. На запитання про стосунки між чоловіком та жінкою змістовніше відповідали учні, що навчаються в закладах відкритого типу: *«стосунки – це коли хлопець любить дівчину, дівчина любить хлопця», «це коли чоловік і жінка пара, зустрічаються»* 53,4% підлітків з ІІ, які цілодобово перебувають у інтернатних закладах освіти досить поверхнево і неточно пояснили, що таке стосунки: *«Стосунки – це про любов», «Це коли стосується»* та ін. Решта (46,5%) не змогли відповісти на це запитання. Розуміють, що таке побачення 93% респондентів з ІІ, які повноцінно спілкуються з родиною та 88,4% підлітків, які навчаються в закладах закритого типу: *«Побачення – це запросити дівчину в якесь гарне місце», «Побачення – це коли чоловік і жінка йдуть на дискотеку, або в кафе. Він дарує їй квіти», «Побачення – це коли чоловік запрошує жінку в ресторан, кафе, парк...»*. 37,2% підлітків, що навчаються в СЗО інтернатного типу поділились, що мали досвід побачення. Водночас підлітки з ІІ, які навчаються в закладах відкритого типу такого досвіду мали менше – 21%. Це може бути обумовлено батьківським контролем особистого життя цих респондентів.

Обидві категорії респондентів відверто відповідали на запитання про те, що виражає поцілунок – *«любов», «дружбу», «турботу»*; кого люди цілують –

«коханих», «батьків, дітей», «при зустрічі знайомих». Підлітки з ІІ, які навчаються в закладах закритого типу відверто зізнались, що мали досвід поцілунку з протилежною статтю (29,4%). Аналогічний досвід мали і підлітки з ІІІ, які навчаються в закладах закритого типу (18,6%). Вочевидь, обмеження у вигляді постійного перебування у СЗО закритого типу спонукає дітей активніше пізнавати одне одного. Ця категорія підлітків потребує цілеспрямованих роз'яснень щодо особистих кордонів та, які питання є інтимними в особистому житті людини.

На запитання про те, яким має бути хлопець, щоб сподобатись дівчині, учениці з ІІ, які навчались в СЗО закритого типу відповідали: *«Він має бути чесним, чуйним, турботливим, розумним»*, *«Мені подобаються гарні, розумні, вірні»*, *«Він має бути сильним і щоб зі мною радився»* тощо. Разом з тим, 95% дівчат категорично не подобаються хлопці, які вживають алкоголь, нецензурну лексику та палять. На запитання про те, якою має бути дівчина, щоб сподобатись хлопці з ІІ відповідали: *«гарною та хазяйновитою»*, *«доброю та красивою»*, *«худюю, грамотною»* та ін. 75,5% респондентів з ІІ чоловічої статі не подобається, коли у дівчини є шкідливі звички. 11,1% стверджують, що їм категорично не подобаються дівчата, які *«сваряться»*, *«часто ображаються»* тощо.

Дівчата з ІІІ, які навчались у закладі відкритого типу зауважили, що сподобатись їм може хлопець, який є *«сильним»*, *«вірним»*, *«красивим»*, *«сміливим»*, *«заможним»* тощо. Ученицям категорично не подобаються хлопці, які проявляють грубість, агресію, зловживають алкоголем та ін. Хлопці вказують, що їм подобаються *«красиві»*, *«розумні»*, *«добрі»*, *«хазяйновиті»* дівчата, не подобаються *«конфліктні»*, *«плаксиві»*, *«нехазяйновиті»* та ін.

Вочевидь, підлітки з ІІІ, які мали негативний досвід сімейного життя, пріоритетними для себе визначають відсутність шкідливих звичок та неконфліктність майбутнього сімейного партнера. Їх рівень вимог та уявлення про хлопця\дівчину, що може викликати симпатію обмежується негативними установками та переживаннями. Водночас, учні з ІІІ, які навчаються у закладі

відкритого типу пріоритетними визначають позитивні якості характеру партнера. 55,8% респондентів з ІІ, які навчаються в закладах інтернатного типу вважають, що перш ніж створити свою сім'ю потрібно *«знайти кохану людину», «закохатись», «зустріти надійного чоловіка»* та ін. Порівняно з однолітками із СЗО відкритого типу, ця категорія учнів більше говорила на необхідність матеріального достатку, а саме: *«потрібно купити будинок, машину», «потрібно мати роботу, зарплату», «треба платити за їжу, комунальні послуги, одяг»* тощо. Вочевидь підлітки, які повноцінно спілкуються з батьками є більш орієнтовані на матеріально-побутові аспекти сімейного життя.

Малюнок, на якому зображені батьки, які радісно тримають новонароджену дитину на руках, підлітки з ІІ, що мають негативний досвід перебування у батьківській родині озвучували *«О, знову народила», «Жінка тримає дитину»*. 40,1% респондентів констатували зовнішню складову зображеного моменту, не аналізуючи його емоційної значущості. Серед відповідей підлітків було 32,6% тих, які назвали малюнок – *«щаслива сім'я», «радість»*. Підлітки підібрали назву до малюнку, орієнтуючись на емоційні переживання персонажів, при цьому не узагальнюючи у назві зображений момент, процес чи дії людей. Можна припустити, що для цієї категорії підлітків вагомим за значенням є емоційний зв'язок між членами родини, якого, цілком можливо, учням бракує. 27,3% перераховували усе, що бачили на малюнку: *«жінка сміється, кульки, квіти чоловік»*.

Малюнок із зображенням спільного сімейного відпочинку на морі у респондентів з закладів інтернатного типу викликав найбільше приємних емоцій. Підлітки озвучили декілька прикладів спільних сімейних розваг, а саме: *«ігри разом», «поїздка», «похід на ринок», «прогулянка в парку»* тощо. Але запитання про те, скільки часу усім членам родини слід проводити разом, викликало труднощі. Більшість респондентів відповідали навмання, бо не розуміли, якими критеріями слід володіти аби визначити обсяг часу. Проте були і учні, які зауважили: *«Як це можна визначити? Якомога більше!»*.

Зважаючи на більший обсяг взаємодії з власною родиною підлітки, що повноцінно взаємодіють з родиною дали більш розгорнуті відповіді на запитання про сімейне дозвілля. Було встановлено, що важливого значення набуває обсяг та характер взаємодії з родиною. Підлітки з ІІІ, які повноцінно спілкуються з батьками мають більший обсяг уявлень про сімейне життя. Володіючи при цьому більшим досвідом, вони звертаються до більш численних спогадів. Вочевидь, саме брак безпосереднього досвіду сімейного виховання відіграє важливу роль під час формування уявлень про свою майбутню сім'ю у підлітків з ІІІ.

Таблиця 2.5.

Рівні уявлень про сім'ю у підлітків відповідно до різних аспектів сімейного життя

Рівень	Підлітки з ІІІ, які навчаються в закладі закритого типу (у %)	Підлітки з ІІІ, які навчаються у закладі відкритого типу (у %)
Уявлення про стосунки між чоловіком та жінкоюю		
Високий	-	-
Достатній	19%	23,3%
Низький	81%	76,7%
Підготовка до сімейного життя та одруження		
Високий	-	-
Достатній	28,5%	46,4%
Низький	71,5%	53,6%
Інтимні стосунки подружжя		
Високий	-	-
Достатній	28,5%	44,2
Низький	71,5%	55,8
Сімейний бюджет		
Високий	2,1%	2,2%
Достатній	38,9%	44,2%
Низький	59%	53,6%
Побут та сімейне дозвілля		
Високий	-	4,6%

Достатній	48,4%	60,4%
Низький	51,6%	35%
Народження та виховання дітей		
Високий	-	-
Достатній	24,2%	46,5%
Низький	75,7%	53,5%
Конфлікти у родині		
Високий	-	-
Достатній	31,6%	44,1%
Низький	68,4%	55,9%

Узагальнення результатів порівняння уявлень про сім'ю двох категорій підлітків з однаковим рівнем інтелектуального розвитку але з різним досвідом сімейної взаємодії вказує на те, що обсяг та характер родинного впливу безпосередньо впливає на уявлення про сімейне життя. Так, у респондентів, що навчаються в закладах відкритого типу та повноцінно взаємодіють з родиною зафіксовані вищі кількісні та якісні результати. Найкраще це помітно під час аналізу відповідей учнів на запитання, які безпосередньо стосуються актуального досвіду сімейного життя. Постійний та благополучний приклад взаємодії батьківської родини закладає сприятливі основи для формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ.

Таблиця 2.6.

Результати визначення рівня сформованості уявлень про сім'ю у підлітків

Рівень	Підлітки з ІІІ, які навчаються в закладі закритого типу (у %)	Підлітки з ІІІ, які навчаються у закладі відкритого типу (у %)
Високий	0,3%	0,9%
Достатній	31,3%	44,1%
Низький	68,4%	55%

Оскільки у підлітків з ІІІ, які навчаються у закладах закритого типу, переважає негативний досвід сімейної взаємодії виникає гостра потреба у створенні відкритого та підтримуючого середовища для обговорення родинних

відносин та розвитку емоційного і соціального інтелекту. Це є важливими аспектами підтримки всіх дітей незалежно від рівня їхнього інтелектуального розвитку.

Кількісні та якісні відмінності у результатах підлітків з ІІ, які навчаються у різних типах закладів вказує на необхідність диференційованого підходу до формування у них уявлень про майбутню сім'ю. Важливо враховувати не лише рівень інтелектуального розвитку але і використовувати виховний потенціал батьківських родин, що мають перманентний сприятливий вплив на особистість підлітка з ІІ. У випадку з обмеженням або несприятливим досвідом перебування у батьківській родині корекційна робота має бути направлена на нівелювання негативних очікувань від самостійного сімейного життя.

2.4. Дослідження впливу батьків та компетентності педагогів щодо формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями

Однією із ключових завдань сучасної родини є успішне виховання майбутнього сім'янина та підготовка молодого покоління до подружнього життя. Уявлення підлітків з ІІ про майбутню сім'ю формуються стихійно під час перебування у батьківській родині у вигляді прагнення до повторення прикладу, або як бажання зробити щось інакше. Досить часто ці уявлення містять те, чого не вистачало в батьківському домі, тобто є компенсаторними. Тому актуальною проблемою є дослідження батьківського впливу на формування уявлень про майбутню сім'ю у підлітків з ІІ.

Емпіричне дослідження здійснювалось на базі Комунального закладу освіти «Навчально-реабілітаційний центр «Горлиця» Дніпровської обласної ради»; Тернопільської спеціальної загальноосвітньої школи Тернопільської міської ради для дітей, які потребують корекції розумового розвитку; Прибузької спеціальної загальноосвітньої школи-інтернат Вінницького району Вінницької обласної ради шляхом анонімного анкетування батьків підлітків з ІІ.

Відповідно до результатів анкетування, 62,5% вважають, що необхідно цілеспрямовано формувати уявлення про сім'ю у підлітків з ІІ; 25% мають протилежну думку і відповіли «ні»; 12,5% обрали варіант «складно відповісти». Вочевидь більшість респондентів усвідомлюють важливість формування уявлень про сім'ю у своїх дітей як необхідну умову їх подальшої соціалізації. Решта 37,5% мають сумніви та занепокоєння.

75% респондентів не зуміли обґрунтовано відповісти на запитання про те, які вікові, психічні, соціальні особливості підлітків з ІІ впливають на формування в них уявлень про майбутню сім'ю. Це може вказувати на те, що респонденти не достатньою мірою орієнтуються в особливостях психофізичного розвитку дитини з інтелектуальними порушеннями. Відповідно, вони не розуміють, на які аспекти слід звертати увагу під час реалізації підготовки своїх дітей до сімейного життя. 25% батьків зауважили, що на формування уявлень про сімейне життя впливає *«інфантильність, незрілість особистості», «безпорадність в окремих питаннях самостійного сімейного життя», «несамостійність»* тощо.

На думку батьків підлітків з ІІ, вони впливають на своїх дітей у питаннях формування уявлень про самостійне сімейне життя, зокрема: *«Підлітки намагаються бути схожими на своїх батьків», «Батьки формують цінності та передають традиції сімейного життя», «Діти беруть приклад батьків», «Діти дуже чутливі до того, що відбувається у сім'ї», «Діти вчать від батьків, що добре і що погано», «Діти найбільше повторюють поведінку та ставлення батьків»* тощо. Відповіді респондентів вказують на усвідомлення ними особистого впливу на формування уявлень про сім'ю у своїх дітей.

На запитання про те, хто має здійснювати формування уявлень про майбутню сім'ю у підлітків з ІІ, 37,5% респондентів відповіли *«педагоги», «навчальний заклад», «психологи»*. 62,5% вважають, що цю роботу мають реалізовувати спільно батьки та СЗО. Отримані відомості вказують на те, що більшість батьків не готові брати відповідальність та докладати зусилля з метою формування уявлень про сім'ю у своїх дітей з ІІ. Допускаємо, що причиною цих

результатів є відсутність усвідомлення необхідності здійснення цілеспрямованої роботи з формування уявлень про сім'ю. Водночас 91,9% педагогів ЗСО, в яких здійснювалось дослідження, вказують на необхідність партнерської співпраці з батьками у питаннях формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІ. Решта педагогів (8,1%) вважають, що це виключно батьківська функція і пояснюють, що вплив сім'ї на особистість підлітка з ІІ є вирішальними.

На запитання про те, чи уявляють батьки своїх дітей з ІІ сім'янами 62,5% відповіли *«Так»*. Батьки пояснили, що їх діти спроможні створити благополучну родину. 37,5% респондентів вважають цю перспективу маловірогідною: *«Бо такі діти несамотійні»*, *«Бо вони не зможуть себе забезпечити та виховати дітей»* тощо. 100% респондентів висловили свою готовність надавати допомогу власним дітям у разі необхідності створення власної родини та народження дітей.

Аналіз кваліфікаційної характеристики вчителя дефектолога засвідчує, що одним із завдань даного фахівця є *«створення оптимальної педагогічної стратегії соціальної адаптації кожної дитини»* одним із елементів якої є підготовка вихованців до самотійного сімейного життя [16]. В експериментальному дослідженні, спрямованому на визначення рівня компетентності вчителів щодо формування уявлень про сім'ю підлітків з ІІ брали участь педагоги СЗО з 6 областей України (Вінницька, Дніпропетровська, Тернопільська, Київська, Хмельницька, Чернівецька) зокрема: Комунального закладу освіти *«Навчально-реабілітаційний центр «Горлиця» Дніпропетровської обласної ради»*, Комунального закладу освіти *«Дніпропетровський навчально-реабілітаційний центр №1» Дніпропетровської обласної ради*, Тернопільської спеціальної загальноосвітньої школи Тернопільської міської ради для дітей, які потребують корекції розумового розвитку, Заліщицького обласного багатoproфільного навчально-реабілітаційного центру, Комунального закладу Київської обласної ради *«Таращанський навчально-реабілітаційний центр»*.

Отримані відомості вказують на те, що 100% чули від вихованців СЗО розповіді про своїх батьків. Респонденти наголошують, що ці розповіді є не

завжди позитивними: *«розповідають про конфлікти в родині, стосунки між батьками, відносини з братами і сестрами, фінансові проблеми»*; *«розказують про наболіле»*; *«діляться спогадами, враженнями отриманими під час канікул»*; *«розповідають про домашні справи»* та ін. 91,9% педагогів помічали, як підлітки з ІІІ в умовах СЗО наслідують поведінку та погляди на сімейну реалізацію власних батьків: *«підлітки повторюють реакції під час конфліктних ситуацій»*; *«наслідують манеру спілкування з іншими людьми та поведінки»*; *«учні переймають звички у побуті від батьків»*; *«наслідують цінності, погляди на життя, ставлення до оточуючих людей»* та ін. Вочевидь, підлітки згадують та часто розповідають про батьківську родину, сумують за домом. 8,1% педагогів не помічали подібного у поведінці учнів з ІІІ.

Вчителі констатують, що підлітки з ІІІ рідко (36,3%), або зовсім ніколи (27,2%) не говорять про те, що прагнуть бути подібними на рідних батьків. Допускаємо, що це може бути зумовлено досвідом негативного виховного впливу, який викликає неприємні асоціації та переживання. Педагоги аргументують, що учні, навпаки, скаржаться, що не хочуть *«як тато пити»*; *«бити своїх дітей»*. Підлітки з ІІІ іноді шукають інші зразки сімейного наслідування серед педагогів СЗО. Водночас частина учнів прагнуть бути у сімейному житті подібними на батьків. Це проявляється у тому, що *«учні постійно розповідають про своїх батьків з позитивного боку»*; *«прагнуть, щоб майбутній чоловік був схожим на батька»*; *«вихваляються перед однокласниками подарунками»*; *«вихваляються батьками»* та ін.

На запитання про те, чи мріють підлітки з ІІІ про створення майбутньої сім'ї та народження власних дітей 31% респондентів відповіли *«так»*, 41% педагогів зазначили: *«так, але не всі діти»*, *«так, але рідко»*, *«так, якщо почати запитувати про це»*. 28% вчителів вважають, що *«ні»*. Вочевидь, у більшості підлітків з ІІІ є прагнення, мрії, фантазії про майбутню самореалізацію у ролі дружити/чоловіка, батька/матері.

100% педагогів солідарні у питаннях актуальності та необхідності формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ для того, *«щоб зменшити вплив*

неблагополучних родин», «щоб учні розуміли відповідальність, яка на них покладається к перспективі створення родини», «бо кожна людина має право на сімейне життя», «для соціалізації вихованців», «цим дітям потрібно роз'яснити, як це бути мамою/батьком, правила взаємовідносин, їх обов'язки» та ін.

На запитання про те, хто має формувати уявлення про сім'ю у підлітків з ІІІ 81% респондентів відповіли «навчальний заклад (вчителі, вихователі, психологи) та батьки», решта 19% вважають, що це переважно завдання батьків.

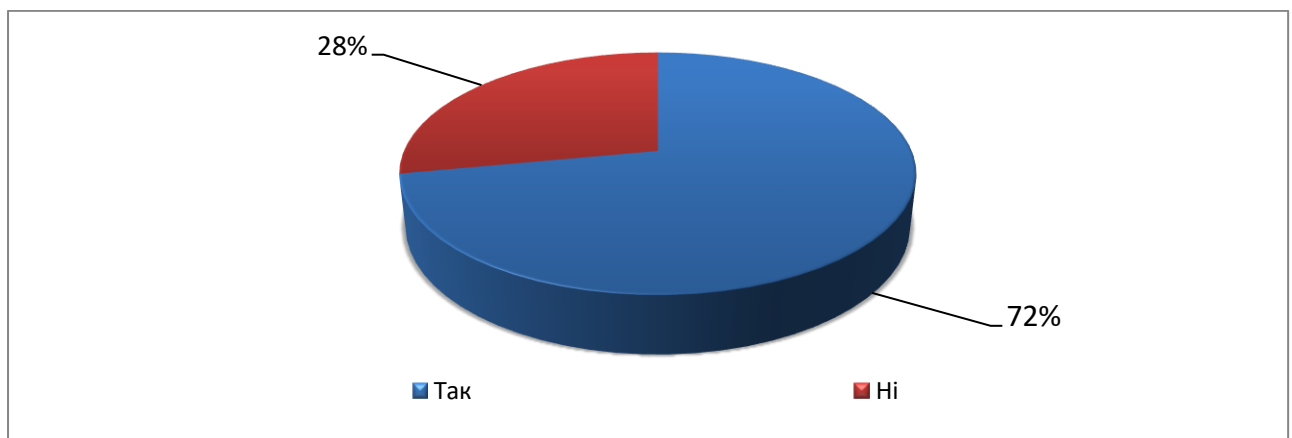

Рис 2.15. Відомості про те, чи мріють підлітки з інтелектуальними порушеннями про створення своєї сім'ї

Педагоги одностайні в тому, що участь батьків дітей з порушеннями інтелектуального розвитку «першочергова», «вирішальна», «основна», але водночас пояснюють, що не завжди батьки є гідним прикладом для наслідування і від них учні переймають «погані звички, агресивність до оточення», «негативні прояви в поведінці, лайливі слова», «схильності до брехні, хитроців» та інше. 84% респондентів цілеспрямовано проявляють батьківські риси до вихованців, зокрема: ласку, чуйність, ніжність, обійми та турботу. Свою роль педагоги оцінюють як «допоміжну» і пояснюють, що намагаються коригувати батьківський негативний вплив та збагачувати знання, вміння та навички дітей щодо майбутнього самостійного життя. Водночас 56% педагогів ніколи не консультували батьків учнів з інтелектуальними

порушеннями щодо майбутнього самостійного сімейного життя їх дітей. Це може свідчити про недостатню зацікавленість, або скептичне ставлення обох сторін щодо цієї проблеми.

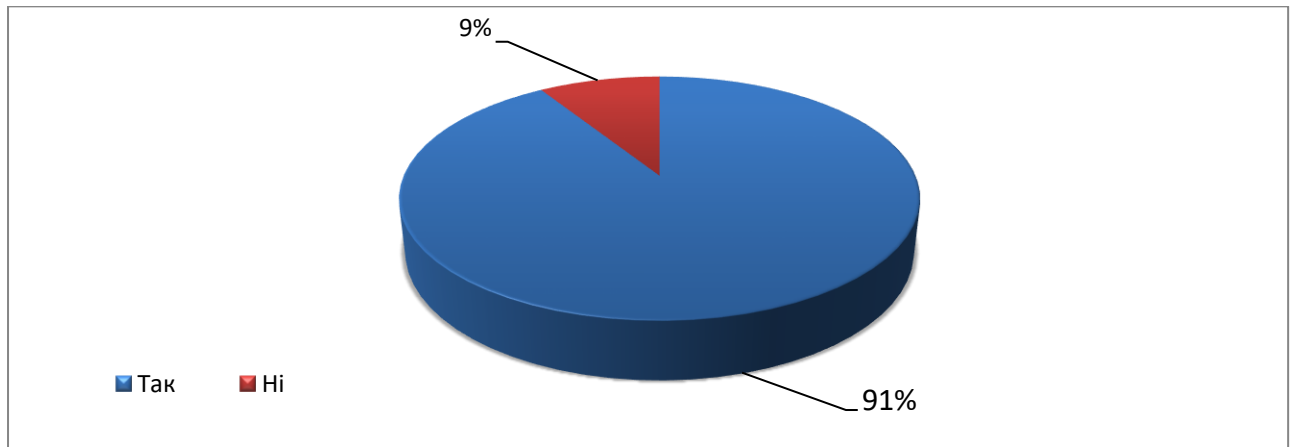

Рис 2.16. Відомості про те, чи потрібно готувати підлітків з ІП до створення своєї сім'ї на думку педагогів

На запитання про те, чи потрібно цілеспрямовано готувати підлітків з ІП до створення власної майбутньої сім'ї, 91% педагогів відповіли «так». Цю позицію педагоги пояснили такими аргументами: «щоб вберегти їх від можливих помилок», «бо вони вправі мати свою власну сім'ю», «щоб сім'ї, які створюють випускники з ІП були соціально благополучними» та ін. 9% респондентів не вважають, що потрібно готувати підлітків з ІП до створення власної сім'ї і пояснюють це ризиком народженні ними дітей з порушеннями психофізичного розвитку.

Педагоги стверджують, що вони систематично здійснюють роботу з формування уявлень про майбутню сім'ю у підлітків з ІП. Водночас відповіді на запитання про те, які методи вони використовують були короткими та неточними, а саме: «проведення бесіди», «індивідуальні розмови», «виховні години», «перегляд відеоматеріалів» та ін. 19% респондентів зовсім не змогли відповісти. Вочевидь педагоги недостатньо обізнані про те, яким чином потрібно формувати уявлення про сімейне життя у підлітків з ІП та вважають цю проблему пріоритетною.

На запитання про те, які труднощі виникають під час підготовки підлітків з ІП до сімейного життя респонденти відповіли: «потрібно систематично

роз'яснювати окремі аспекти», «підлітки не усвідомлюють відповідальність за створення родини і народження дітей», «негативний вплив батьківського виховання», «підлітки не здатні адекватно оцінювати свої матеріальні та побутові можливості», «у більшості підлітків з ІІІ сімейні цінності сформовані на низькому рівні» та ін.

65% педагогів переконані, що особи з легким ступенем ІІІ можуть стати хорошими сім'янами. Водночас вчителі наголошують, що це залежить від: «наявності сторонньої підтримки та постійного контролю», «сформованості уявлень про сімейне життя», «рівня інтелекту партнера з яким особа з ІІІ буде створювати сім'ю». 13% респондентів вагались із відповіддю. 22% скептично та/або негативно ставляться до перспективи успішної реалізації осіб з ІІІ у сімейному житті.

Позитивно ставляться до перспективи народження дітей особами з ІІІ 25% респондентів. Свою позицію вони пояснюють аргументами: «вони не позбавлені цього права як і інші». 25% мають негативні очікування і вказують на «спадковість порушень», «тому, що вони навіть про себе дбають з великими труднощами», «є багато матеріальних, соціальних, побутових факторів ризику» та ін. 50% респондентів не мають власної чіткої позиції.

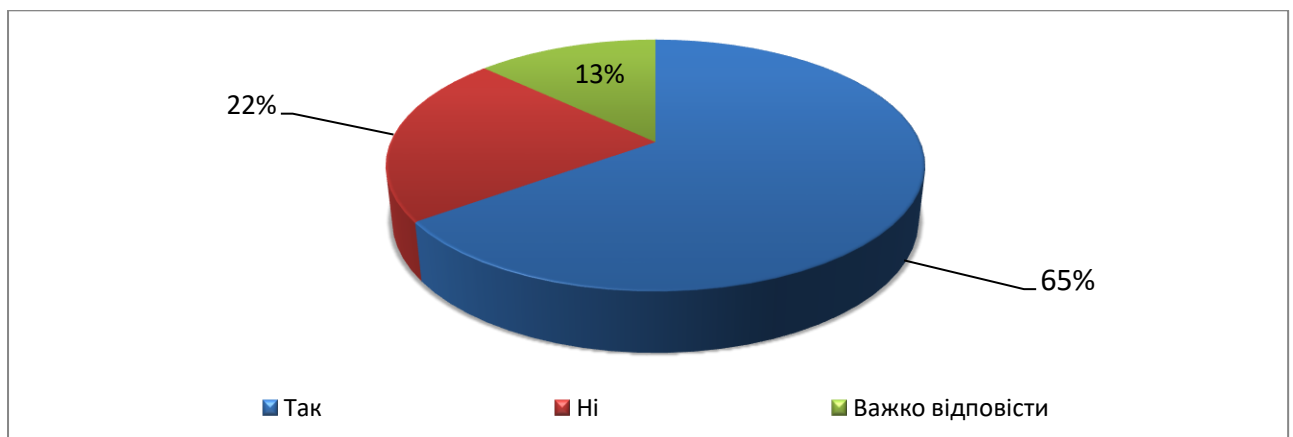

Рис 2.17. Відомості про те, чи можуть стати особи з ІІІ хорошими сім'янами на думку педагогів

56% педагогів не обговорювали з підлітками інтимні аспекти в стосунках між жінкою та чоловіком. 22% респондентів пояснили, що зовсім не готові

говорити на ці теми і запрошують на заняття медичних працівників або психолога для бесіди з підлітками. Вочевидь більшості педагогам складно здійснювати статеве виховання. 44% вчителів зазначили, що обговорювали з вихованцями *«питання інтимної гігієни», «культуру поведінки між чоловіком та жінкою», «говорили про вагітність та хвороби, які передаються статевим шляхом»* в межах навчальних дисциплін та тем передбачених навчальними та корекційно-розвитковими програмами.

Рис 2.18. Ставлення педагогів до народження дітей в парі осіб з ІІ

Аналіз *вивчення* педагогічної компетентності вчителів з питань формування уявлень про сім'ю підлітків з ІІ вказує на позитивні аспекти, зокрема: володіння знаннями про психолого-педагогічні особливості підлітків з ІІ; усвідомлення того, які базові уявлення про сімейне життя необхідно сформувати в учнів для їх успішної соціалізації; розуміння своєї участі та відповідальності за підготовку підлітків з ІІ до самостійного сімейного життя. Водночас респонденти не використовують увесь комплекс засобів, форм і методів формування уявлень про сімейне життя у підлітків з ІІ, уникають теми сексуального виховання, не консультують батьків. Лише частина педагогів, які позитивно, без упередженості ставляться до перспективи створення своєї власної сім'ї підлітками з ІІ, виражають потребу в оволодінні професійними знаннями та вміннями для ефективної роботи в напрямі підготовки підлітків з ІІ до самостійного сімейного життя.

Результати дослідження вказують на значущість впливу батьків на формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІ. Встановлено, що цей вплив не завжди є позитивним, про що часто розповідають вихованці спеціального закладу педагогам. Визначено, що не усі батьки учнів з ІІ усвідомлюють необхідність формування уявлень про сім'ю у своїх дітей. Частина респондентів вважають, що цей напрям роботи має реалізуватись у педагогами. Сім'я є першочерговим інститутом соціалізації дитини, має безпосереднє значення для її всебічного розвитку. Однак далеко не всі родини повною мірою використовують весь комплекс своїх можливостей. Причини різні: одні батьки не хочуть, інші не можуть правильно розповісти і показати, оскільки не володіють потрібним досвідом.

Отже, прогалини у сімейному вихованні має заповнити навчальний заклад. Особливого значення педагогічний вплив набуває в умовах навчання дітей з ІІ. Учні, які перебувають в закладах інтернатного типу, зокрема, ті, що мають легкий ступінь ІІ не в змозі повноцінно осмислити всю глибину сімейних взаєностосунків, передумови їх формування і перспективи розвитку. Крім того, більшу частину свого часу вони перебувають в оточенні педагогічного персоналу, через що сімейний вплив зводиться до мінімуму. Водночас результати анкетування вчителів, які навчають підлітків з легким ступенем ІІ свідчать про їх недостатню готовність та професійну компетентність формувати уявлення про сім'ю в учнів. Незважаючи на переважно позитивне ставлення та розуміння необхідності здійснення цієї роботи в умовах спеціального закладу освіти педагоги не приділяють цій проблемі достатньо уваги, не володіють методами та засобами формування уявлень про сімейне життя, уникають обговорення інтимних тем, майже не взаємодіють з батьками вихованців для консультування їх з цього питання.

Отримані відомості підтверджують необхідність пошуку ефективних шляхів підвищення батьківської та педагогічної компетентності в питаннях підготовки підлітків з ІІ до самостійного сімейного життя та формування комплексу необхідних для цього уявлень.

Висновки до другого розділу

У дослідженні обґрунтовано педагогічний підхід до визначення рівня сформованості уявлень про майбутню сім'ю у підлітків, виокремлено критерії та показники, кожен з яких орієнтовано на виявлення якості уявлень про власну майбутню сім'ю та знань про сімейношлюбні стосунки (критичне усвідомлення впливу батьківської родини на уявлення про власну сім'ю; розуміння та здатність до пояснення змісту основних аспектів сімейного життя; позитивне ставлення до перспективи створення власної сім'ї, народження та виховання дітей; вміння ефективно вирішувати конфліктні ситуації та долати труднощі сімейного життя; сформованість соціально-побутової, економічної та рольової компетентностей самостійного сімейного життя сімейного життя; усвідомлення інтимних аспектів життя подружжя; наявність свідомої потреби в засвоєнні додаткових знань про сімейне життя; прагнення досягати успіху у сімейному житті). Додатково здійснювалося дослідження впливу батьків та компетентності педагогів щодо формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями.

У результаті дослідження було здійснено аналіз уявлень про сім'ю у підлітків з нормотиповим та порушеним рівнем інтелектуального розвитку, які навчаються у різних типах закладів та мають не однаковий досвід взаємодії з батьками та подано їх цілісну психолого-педагогічну характеристику. Отримані відомості вказують на суттєві відмінності в сформованості уявлень про майбутню сім'ю в однолітків із III та нормотиповим розвитком. У більшості учнів з нормотиповим розвитком знання про сімейно-шлюбні відносини та уявлення про власне майбутнє сімейне життя повні, узагальнені та стійкі. Для підлітків з III характерні неповні та поверхові знання про інститут сім'ї; уявлення про власну майбутню сім'ю, її рольову структуру, господарсько-побутові відносини, особливості емоційного взаємозв'язку між подружжям та міжсімейних відношень фрагментарні, нестійкі та неузагальнені; уявлення про образи майбутніх чоловіка і дружини та про себе в якості сім'янина розмиті, звужені та фрагментарні.

Позиція підлітків з ІІІ стосовно їхнього бажання створювати в майбутньому власну сім'ю в цілому задовільна – більшість хлопців і дівчат бажають бути сімейними людьми. Водночас, порівняння двої категорій підлітків, які мають однаковий рівень інтелектуального розвитку, але різний досвід виховання у батьківській родині і тип закладу в якому навчаються вказує на необхідність диференційованого підходу. Більшість учнів з ІІІ, які виховується у неблагополучних, неповних та деструктивних сім'ях мають бажання бути схожим на когось з батьків, що свідчить про недостатність критичності мислення. Спроможність адекватно мотивувати оцінні судження, критично оцінювати приклад батьківської родини, засуджувати деструктивні сімейні взаємовідносини представлено досить фрагментарно у цієї категорії учнів.

Аналіз педагогічної компетентності фахівців закладу спеціальної освіти з формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ свідчить про те, що вони володіють знаннями про психолого-педагогічні особливості підлітків з ІІІ; розуміють, які базові уявлення про сімейне життя необхідно сформувати в учнів для їх успішної соціалізації; усвідомлюють свою роль у процесі підготовки підлітків з ІІІ до самостійного сімейного життя. Водночас, респонденти не використовують увесь комплекс засобів, форм і методів формування уявлень про сімейне життя у підлітків з ІІІ, уникають теми сексуального виховання, не консультують батьків щодо цієї проблеми. Лише частина педагогів позитивно, без упередженості ставляться до перспективи створення своєї власної сім'ї підлітками з ІІІ і виражають потребу в оволодінні професійними знаннями та вміннями для ефективної роботи в напрямі підготовки підлітків з ІІІ до самостійного сімейного життя; усвідомлення своєї відповідальності за успішність підготовки підлітків з ІІІ до самостійного сімейного життя. Вивчення впливу батьків на формування у підлітків з ІІІ уявлень про сім'ю свідчать, що далеко не усі батьки усвідомлюють необхідність цієї роботи. Частина респондентів вважають, що цей напрям має реалізуватись у закладі освіти педагогами. Це вказує на необхідність пошуку

ефективних шляхів підвищення батьківської компетентності в питаннях підготовки підлітків з інтелектуальними порушеннями до самостійного сімейного життя та формування комплексу необхідних для цього уявлень.

Зміст другого розділу дисертації висвітлено у таких публікаціях автора:

1. Валько Т.І. Уявлення про сімейні стосунки як умова створення власної сім'ї особами з інтелектуальними порушеннями. *«Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць / за ред. М.К. Шеремет. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2020. Вип. 16, Том 2. С 46-56.*

URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/614/579.pdf/>

2. Валько Т.І. Погляди педагогів з формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал / МОН України, Сумський державний педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2020. Вип. 9 (103). С. 11-20.*

URL: <https://www.repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/11221>

3. Валько Т.І. Уявлення про сім'ю дорослих осіб з інтелектуальними порушеннями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Вип. 20. Т. 1. С. 84-85.*

URL: <https://drive.google.com/file/d/135jZnH8Pr96g-OD0ScK8K-HVAbA-Zgd2/view>

4. Валько Т.І. Ставлення до сімейного життя підлітків з інтелектуальними порушеннями, які виховуються в неблагополучних родинах. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і*

аспірантів. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Вип.21. С. 191-192.

URL:<https://drive.google.com/file/d/1MB9V0PrjbVOyPiCSJIGfHBUhLPeKvbЮ/view>

5. Валько Т.І. Вивчення компетентності педагогів щодо формування уявлень про сім'ю у вихованців спеціального закладу освіти. *III Міжнародна науково-практична конференція «Природнича наука й освіта: сучасний стан і перспективи розвитку», (22-23 вересня 2022 р.)*, збірник тез. – Х.: ХНПУ імені Г.С.Сковороди, 2022. С. 114-115.

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%DD%D0%B8%D1%87%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0%20%D0%B9%20%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0.%2022-23%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81.%202022%20%D1%80..pdf>

6. Валько Т.І. Чинники вибору майбутнього шлюбного партнера особами з інтелектуальними порушеннями. *Наука, освіта, технології та суспільство: тенденції, виклики, перспективи: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції* (Полтава, 10 червня 2022 р.). Полтава: ЦФЕНД, 2022. С. 6-7.

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%86%D0%9A%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3D0%98%D0%9A%20%D0%9D%D0%90%20%D0%A1%D0%90%D0%99%D0%A2.pdf>

7. Валько Т.І. Гендерні особливості уявлень про сімейне життя у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*

[Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Випуск 14. С.58-59.

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%92%D0%D10%B0%D0%BC%D0%B8%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B9/Zb-mol-vcenyh-K-PNU-2022-V14.pdf>

8. Валько Т.І. Вплив виховання у батьківській родині на формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (23 листопада 2022 року, м. Суми)*. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2022. С. 321-322.

URL:[file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%D1%84%20\(23.11.2022\).pdf](file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%D1%84%20(23.11.2022).pdf)

9. Валько Т.І. Дошлюбні уявлення про сімейне життя молоді з інтелектуальними порушеннями. *Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Формування життєвої компетентності осіб з особливими освітніми потребами в системі позашкільної, спеціальної та інклюзивної освіти» / За загальною редакцією Ю. Д. Бойчука*. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2023. С. 44-46.

URL:https://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/10567/1/Zbirnik_HNPU_Spets.Osv.pdf

10. Валько Т.І. Ставлення до сімейного життя у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів*. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Вип. 22. С. 302-303.

URL:<https://drive.google.com/file/d/1I0jiuQiDjWTGBBMMe9YW993nj8QwOWio/view>

РОЗДІЛ 3.

ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО СІМ'Ю ПІДЛІТКІВ, ЯКІ НАВЧАЮТЬСЯ В РІЗНИХ ТИПАХ ЗАКЛАДІВ

3.1. Обґрунтування проведення формувального експерименту та опис процедури його проведення

Теоретичним підґрунтям формувального експерименту були дослідження: А.Висоцької, І.Єременка, М.Матвєєвої, В.Синьова, Н.Стадненко та ін. *про особливості психічного розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями*; В.Синьова, М.Матвєєвої, О.Хохліної *про вікову періодизацію та особливості розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями підліткового віку*; Ю.Бистрової, В.Бондаря, І.Єременка, В.Липи, С.Миронової, М.Супруна, В.Синьова, О.Хохліної, Д.Шульженко та ін. *про соціалізацію осіб з порушеннями інтелектуального розвитку*; Р.Каффеманаса, М.Матвєєвої, В.Синьова та ін. *про формування уявлень, їх вплив на соціальну поведінку дітей з інтелектуальними порушеннями*; Ю.Галецької, В.Засенка, В.Липи, Л.Прохоренко та ін. *про розвиток соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями*; Т.Говорун, В.Кравця, В.Луцека, С.Максименка, та ін. *про підготовку молоді до сімейного життя*; Л.Канішевської, О.Кізь та ін. *про формування психологічної готовності вихованців шкіл-інтернатів до створення сім'ї*; Т.Демидової та ін. *про основні механізми формування уявлень про майбутню сім'ю*; А.Денисенко та ін. *про вивчення психологічних засад подружніх взаємовідносин*; А.Іваненко, В.Левицького, Л.Яценко та ін. *про гендерний чинник у підготовці до сімейного життя*; Н.Гусак *про виявлення основних суперечностей, які негативно впливають на підготовку сучасної молоді до конструктивних сімейних взаємин*; О.Парубок, В.Рибальський, Г.Селевко, І.Ситник та ін. *про теорію, структуру та значення рольової гри*; А.Григор'єва, Г.Плешканівської, Л.Стожок та ін. *про різні аспекти організації ігрової*

діяльності у роботі з підлітками з інтелектуальними порушеннями; І.Блумер, П.Горностай, М.Кун, Р.Мертон, Дж.Мід, Т.Парсонс та ін. про соціально-психологічні засади формування рольової структури особистості.

Під час розробки програми формувального експерименту враховували законодавство України про сім'ю та шлюб, зокрема: Конституцію України, Сімейний кодекс України, Статтю 16 Загальної декларації прав людини, Статтю 23 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та ін.

З урахуванням результатів констатувального експерименту було сформульовано мету та завдання формувального етапу дослідження.

Мета формувального етапу дослідження полягала у розробці та практичному впровадженні педагогічного забезпечення, спрямованого на формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями, які навчаються у різних типах закладів. Педагогічне забезпечення містить програму для учнів, батьків, педагогів; методи роботи; умови.

Завдання формувального експерименту:

1. Розробити та здійснити апробацію диференційованої програми формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ, які навчаються в різних типах закладів.

2. Розробити та здійснити апробацію змісту та методів підготовки педагогів до формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ.

3. Розробити та здійснити апробацію змісту та методів формування компетентності батьків підлітків з ІІІ щодо формування у них уявлень про сімейне життя.

4. Здійснити оцінку ефективності диференційованої програми спрямованої на формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ, які навчаються в різних типах закладів.

5. Експериментально довести необхідність диференційованого підходу до формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ залежно від типу закладу.

В основу формувального експерименту було покладено припущення про те, що сформувати уявлення про сім'ю у підлітків з ІІІ можна шляхом

впровадження програми, яка ґрунтується на диференційованому підході, що визначається не лише рівнем інтелектуального розвитку учнів, але і досвідом виховання у батьківській родині.

Основу припущення містять результати констатувального дослідження про те, що різниця між уявленнями чотирьох категорій підлітків за різних умов та обставин також є різною. Це засвідчує актуальний взаємозв'язок між обсягом уявлень про сімейні взаємовідносини в учнів та безпосереднім досвідом сімейної взаємодії з батьками, а також типом закладу в якому навчається дитина, впливом педагогічного персоналу тощо. Очевидно, що наявність інтелектуального порушення впливає на глибину усвідомлення сімейних взаємостосунків, проте не є ключовою причиною, що обумовлює брак уявлень та неможливість створення своєї сім'ї. Порівняння двох категорій учнів з однаковим ступенем інтелектуального порушення, проте з різним досвідом сімейної взаємодії показало, що саме останнє визначає обсяг та правильність уявлень про сімейні стосунки.

Задля реалізації програми формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями нами були визначені умови, які розроблялися на основі принципів спеціальної дидактики та принципів корекційно-виховної роботи (І.Єременко, В.Липа, С.Миронова, В.Синьов та ін.) та були адаптовані до завдань формувального експерименту, зокрема **принципи**:

1. **Науковості.** Програма забезпечує формування в підлітків з інтелектуальними порушеннями достовірних, науково правильних знань, що відображають сімейне життя з урахуванням пізнавальних можливостей дітей, коригуючи у них відповідно: критичність мислення; вміння встановлювати причиново-наслідкові зв'язки і взаємозалежності; вміння зіставляти і порівнювати інформацію; розвиток особистої компетентності у сфері сімейно-шлюбних відносин й розуміння базових понять та термінів.

2. **Систематичності і послідовності.** Передбачає поступовість і логічність в оволодінні уявленнями про самостійне сімейне життя. Матеріал був поділений на логічні частини, що логічно пов'язані з навчальними

предметами (соціально-побутового орієнтування, української літератури, основ здоров'я, основ правознавства), виховними заходами, роботою з батьками.

3. *Доступності знань.* Означає, що зміст і методика формувального дослідження відповідають віковим та індивідуальним особливостям підлітків з інтелектуальними порушеннями.

4. *Активності та свідомості.* Програма передбачає забезпечення учнів не лише знаннями, а й навичками їх практичного використання у самостійному сімейному житті шляхом стимулювання свідомого та активного засвоєння матеріалу.

5. *Міцності засвоєння знань, формування вмінь та навичок.* У процесі діяльності відбувалося регулярне закріплення раніше вивченого. Зв'язок теорії та практики, обговорення актуальних для підлітків життєвих прикладів та ситуацій допомагали актуалізувати одержану інформацію.

6. *Корекційної спрямованості.* Корекція інтелектуальних порушень, розвиток особистості підлітків здійснюється у процесі реалізації програми перманентно. Також програма забезпечує корекцію деструктивних уявлень про сімейне життя у підлітків з негативним сімейним досвідом.

8. *Індивідуального та диференційованого підходу.* На заняттях враховували індивідуальні особливості, можливості та сімейний досвід учнів. Водночас підлітків було поділено на групи не лише відповідно до рівня інтелектуального розвитку, але і обсягу сімейної взаємодії, типу навчального закладу.

9. *Позитивної мотивації.* Цю умову реалізовували у стимулюванні до активності учнів на заняттях, створенні комфортного емоційного стану, пробудженні інтересу.

10. *Добровільності.* Участь у програмі є результатом свідомого та добровільного вибору респондентів.

11. *Взаємної поваги.* Обумовлює організацію повноцінного міжособистісного спілкування, яке будується на довірі, толерантності, поважному ставленні один до одного.

12. **Принцип довіри та підтримки.** Забезпечує право підлітків на інтимність думок, почуттів, переживань, створює умови для розвитку взаєморозуміння під час формування уявлень про майбутню сім'ю.

13. **Самореалізації.** Передбачає створення ситуацій успіху в процесі підготовки підлітків до майбутнього сімейного життя.

Теоретичний аналіз літературних джерел вказує, що жоден із методів формування уявлень про сімейне життя не є універсальним, зокрема: *методи усвідомлення сімейних цінностей* (бесіда, розповідь, приклад, переконання, навіювання), загальною особливістю яких є вербальність, передбачають своєрідний діалог між педагогами і підлітками, під час якого здійснюється обмін думками, ідеями, цінностями; *методи організації діяльності та формування досвіду поведінки* (доручення, вимога, та включення учнів у різні види фізичної активності) базуються на практичній діяльності підлітків; *методи стимулювання діяльності й поведінки* (заохочення й покарання) покликані регулювати, коригувати й стимулювати діяльність і поведінку підлітка; *інтерактивні методи виховання* передбачають моделювання реальних життєвих ситуацій, спільне вирішення проблем.

Результати констатувального експерименту свідчать, що оптимальність виховного процесу, спрямованого на формування уявлень про сімейне життя у підлітків з інтелектуальними порушеннями, досягається через комплексне й системне застосування усіх вище означених методів, які можуть частково поєднуватися і взаємодоповнюватися під час організації рольових ігор. Саме тому основним методом реалізації програми стала **рольова гра**.

Рольова гра є педагогічним засобом і активною формою навчання та виховання. У вітчизняній літературі є чимало визначень поняття «рольова гра», зокрема О.М.Котикова [14] описує рольову гру як засіб організації педагогічного процесу, суть якого полягає у виконання її учасниками різних ролей, значимих для них у житті. Зміст рольової гри полягає в тому, що учень «приймає» певну соціальну роль і демонструє поведінкові моделі, які, на його думку, відповідають їй. Рольова гра, на думку В.Безпалько [14], є комплексною,

багатофункціональною дією, що пов'язує декілька видів діяльності, зокрема: аналіз і пошук вирішення проблем, навчання, виховання, розвиток, дослідження, консультування та формування колективної взаємодії. П.Горностаї [13] визначив, що рольова гра – це спеціально організована форма активності людини, яка зумовлена прийнятими нею ігровими ролями (тобто відповідними даній ігровій ситуації), а не приписаними зарані сценарієм. Н.Стеценко [14] рольову гру розглядає як «живу» модель, що відтворює процеси прийняття рішень і взаємодії учасників соціальних процесів.

У своєму дослідженні ми розглядаємо рольову гру як інтерактивний метод педагогічної роботи, що оптимально поєднує як теоретичні, так і практичні види діяльності підлітків з інтелектуальними порушеннями, спрямовані на формування у них уявлень про самостійне сімейне життя.

Іншими словами, рольова гра є спеціально організованою педагогом діяльністю з впровадження теоретичних знань у практичну дійсність. Вважаємо важливим елементом рольової гри її двоплановість, що передбачає вирішення не лише ігрових завдань, але і навчання й виховання учнів. Рольова гра виступає засобом корекції та розвитку теоретичного й практичного мислення підлітків з інтелектуальними порушеннями шляхом постановки, аналізу, обґрунтування та вирішення відтворених проблемних життєвих та сімейних ситуацій.

Іншою специфічною особливістю і перевагою рольової гри як методу формування уявлень про сімейне життя у підлітків з інтелектуальними порушеннями є активізація групових процесів за допомогою цілеспрямованого моделювання функціонально-рольових сімейних відносин з реальної діяльності.

На основі досліджень І.Манохіної [14] ми виділили **основні переваги використання рольових ігор** у роботі з учнями з інтелектуальними порушеннями, а саме:

1. Спілкування учасників під час гри максимально наближене до відтворення ситуацій з реального життя.

2. Рольова гра передбачає формування уявлень про сімейне життя в учнів спільно, в одному темпі. Водночас, крім спільної, кожен учасник гри виконує свою чітко окреслену роль.

3. Під час рольової гри підлітки емоційно «проживають» кожен ситуацію, сприймають ігрову модель реально, залучаються до активної діяльності.

4. Необхідність персоналізованої розробки ігор збільшує можливість проявити індивідуальний підхід до кожного учасника ігрового процесу.

5. Цілісність і послідовність рольової гри дозволяє змодельовати широкий спектр різних аспектів сімейних відносин.

6. Можливість імпровізації та миттєвої зміни сюжету на запит учасників гри.

На основі узагальнених відомостей про особливості уявлень про майбутню сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями було визначено **психолого-педагогічні принципи ефективного формування уявлень про сімейне життя:**

1. Поетапність та систематичність психологічного супроводу підлітків з формування, розвитку і корекції в них знань про сімейно-шлюбні відносини та уявлень про власну майбутню сім'ю шляхом спеціальної організації розумової діяльності, спрямованої на свідоме оволодіння ними операціями порівняння, узагальнення, встановлення логічних зв'язків та ін.

2. Формування позитивної установки на шлюб та особистісно-усвідомленої готовності до створення сім'ї у майбутньому на основі активізації інтелектуальних й емоційно-ціннісних компонентів свідомості з урахуванням особистого досвіду учнів та урізноманітнення засобів і методів корекційного впливу.

3. Дозований обсяг теоретичного матеріалу зі збільшенням акцентів на самостійну практично-творчу роботу з використанням проблемних ситуацій, рольових ігор, що об'єктивно-критично відображають різні сторони сімейного життя та взаємини шлюбних партнерів.

4. Організація просвітницької і консультативної роботи з фахівцями спеціальних загальноосвітніх закладів та батьками щодо змісту, форм та методів психологічного супроводу підлітків з інтелектуальними порушеннями у процесі їхньої підготовки до самостійного сімейного життя.

Відповідно до завдань, формувальний експеримент складався з трьох етапів – підготовчого, основного та заключного. На *підготовчому* етапі нами було:

- 1) визначено контингент контрольної та експериментальної груп учнів;
- 2) розроблено програму формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Другий (*основний*) етап формувального експерименту передбачав розв'язання таких завдань:

- проведення первинної оцінки рівня уявлень про сімейне життя в учнів з контрольної та експериментальної груп;
- апробацію програми формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями;
- проведення повторної діагностики у контрольній та експериментальній групах для оцінки ефективності програми та фіксації змін, які відбулися / не відбулися у контрольних групах.

Первинна та повторна діагностика контрольної та експериментальної груп підлітків проводилася з використанням методики, описаної у пункті 2.1.

На *заключному* етапі формувального експерименту було проведено статистичне опрацювання отриманих результатів та зроблено висновок про ефективність запропонованої нами програми формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Для проведення формувального експерименту було сформовано контрольну та експериментальну групи з підлітків з інтелектуальними порушеннями, які навчаються в різних типах закладів. Всього дослідженням було охоплено 50 підлітків з інтелектуальними порушеннями. З них – 26 учнів увійшли до складу експериментальної групи, 24 – до контрольної. Для оцінки

впливу програми на педагогічну компетентність педагогів з формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями було залучено 26 педагогів та 12 батьків учнів з ІІІ.

Нами було розроблено програму «Формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями».

Мета програми – формування повноцінних уявлень про сімейне життя у підлітків з інтелектуальними порушеннями з урахуванням актуального досвіду виховання у батьківських родинах.

Завдання програми були сформульовані з урахуванням результатів констатувального експерименту, згідно з якими найменш сформованими компонентами уявлень про сімейне життя у підлітків з ІІІ виявилися емоційно-ціннісний та поведінковий. Проте оскільки всі компоненти структури уявлень про сім'ю є взаємопов'язаними, то до програми увійшли рольові ігри на розвиток усіх її компонентів, але з перевагою емоційно-ціннісного та поведінкового.

Також завдання визначались з опорою на навчальні та корекційно-розвиткові програми для спеціальних загальноосвітніх закладів для дітей з інтелектуальними порушеннями, зокрема: *соціально-побутового орієнтування* (укладачі: Н.Гіренко, Г.Мерсіянова), *з української літератури* (підготували Л.Остапенко, М.Чиркіна, А.Висоцька), *основ здоров'я* (укладач І.Гладченко), *основ правознавства* (укладач Ю.Косенко) [122; 123; 124; 135]. Програма спрямована на доповнення та поглиблення тих уявлень про самостійне сімейне життя, які недостатньо охоплені цими навчальними дисциплінами, а саме:

1. Деструктивний досвід сімейного життя у батьківській родині.
2. Гендерні стереотипи щодо матеріально-побутового життя.
3. Культура сексуальних взаємовідносин.
4. Інтимні аспекти сімейного життя.
5. Відчуття соціальної відповідальності за створення родини та народження дітей.
6. Критичний погляд на себе у ролі сім'янина.

7. Вимоги до партнера та взаємини з ним.
8. Складові благополучного сімейного життя.
9. Реконструкція стосунків у парі.
10. Алгоритм створення щасливої родини.

Реалізація програми спрямована вирішення таких **завдань**:

1) Формування комплексу необхідних уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями як обов'язкової передумови готовності до створення власної благополучної родини.

2) Корекція деструктивного досвіду виховання підлітків з інтелектуальними порушеннями у батьківських родинах.

3) Удосконалення компетентності педагогів щодо формування уявлень про сім'ю в учнів з інтелектуальними порушеннями.

4) Поглиблення знань батьків про специфіку формування уявлень про сім'ю у дітей з інтелектуальними порушеннями.

Програма формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ передбачає 16 тем занять для учнів (2-3 заняття на одну тему) залежно від можливостей та потреб учнів. Орієнтовна тривалість заняття з учнями 45 хвилин. Кількість учасників – не більше 5 осіб. Саме така кількість дає можливість з одного боку виявити індивідуальні особливості розвитку учасників, а з іншого – забезпечує різноманітність їх світоглядних позицій. Заняття проводились у другу половину дня у вигляді корекційно-розвиткових занять.

Взаємозв'язок програми з уроками української літератури, основ здоров'я, основ правознавства та корекційно-розвитковими заняттями з соціально-побутового орієнтування забезпечувався шляхом поглибленого вивчення матеріалів, які передбачені навчальними та корекційно-розвитковими програми, зокрема: організації власного побуту; виконання норм і правил культурної поведінки в суспільстві та родині; формування понять про сімейні стосунки та родину та формування усвідомленого, відповідального ставлення до міжособистісних стосунків та планування власного сімейного життя; вивчення питань дружби, любові, кохання, сексуального потягу; сім'я; сімейні

стосунки; взаємодопомога між членами сім'ї; сімейний бюджет; планування сімейного бюджету; вікових особливостей індивідуального розвитку підлітків; ознак статевого дозрівання; репродуктивного здоров'я; поняття «гендеру» та гендерних відмінностей чоловіка та жінки; права і обов'язки подружжя; розлучення; право на майно; аліменти; позбавлення батьківських прав та захист прав дитини тощо. Водночас програма містить теми, що доповнюють навчальний матеріал, а саме: нівелювання негативного досвіду батьківського виховання, критерії вибору сімейного партнера, визначення готовності до шлюбу, подолання життєвих труднощів та вирішення сімейних конфліктів, народження та виховання дітей та ін..

При плануванні занять ми дотримувалися їх загальної структури, яка містить такі складові:

1) **Вступна частина** – є обов'язковим елементом кожного заняття, її тривалість 10 хвилин.

Під час вступної частини заняття передбачено розв'язання таких завдань:

– актуалізація – матеріалу попереднього заняття (отримання зворотного зв'язку). Зазвичай це відбувається у формі опитування (*«Про що ми говорили на минулому занятті?»*, *«Як настій?»* тощо);

– повідомлення теми поточного заняття і з'ясування актуальних уявлень учнів;

– створення доброзичливої та продуктивної атмосфери через позитивне заохочення, похвалу або проблемне питання;

– повторення правил роботи в групі. До обов'язкових правил роботи на занятті ми віднесли:

1. Добровільність участі у грі.
2. Учасники мають дотримуватись теми гри та її сценарію.
3. Ігрове обладнання має використовуватись за призначенням. Для цього педагог (далі – ведучий) роздає інвентар виключно у момент необхідності його використання.

4. Ведучий володіє правом у будь-який момент зупинити гру, якщо учасники порушують дисципліну чи не дотримуються теми і сценарію.

5. У кінці гри усім потрібно «вийти» з ролі.

6. Гра має умовний характер.

7. Не критикувати гру товариша.

Важливим є залучення учасників заняття до спільного вироблення правил, що певним чином сприяє згуртуванню групи. Правила слід записати на великому аркуші паперу і прикріпити на видному місці. Вони мають бути доступними на кожному занятті, щоб можна було, якщо треба, послатися на відповідне правило.

2) **Основна частина** невелику кількість тематичних завдань у поєднанні з рольовою грою на задану тему. В основній частині можна виокремити теоретичний і практичний блоки, проте цей поділ є досить умовним. Інформаційні блоки (теоретичні) мають бути короткими (до 5 хв.) і чергуватися з інтерактивними (рольові ігри) більш тривалими (20-25 хв.). Кожна гра має завершуватися коротким обговоренням і підведенням підсумків.

3) **Заключна частина** передбачає підведення підсумків заняття; отримання зворотного зв'язку від учасників; вправи на завершення тренінгу (5-10 хв.).

Нами доведено, що однією із особливостей рольових ігор є те, що підлітку з інтелектуальними порушеннями стають доступними знання і досвід не лише педагога, а й інших учнів, що значно розширює уявлення про можливі проблеми та шляхи їх вирішення.

Організація та проведення рольових ігор вимагає здійснювалась у чотири етапи:

1) Визначення тематики, змісту та завдання гри.

2) Створення сценарію.

3) Організація імітаційного простору для гри.

4) Визначення правил та системи оцінювання результатів учасників.

Далі детальніше про кожен з них.

1 етап. Планування рольових ігор для підлітків з ІІІ спиралось на попереднє дослідження їх уявлень про сімейне життя. Це необхідно для визначення індивідуальних особливостей уявлень учнів про сім'ю, готовності говорити на ці теми, працювати в групі та прогнозування можливих труднощів у роботі.

Було визначено, що тематика рольових ігор для обох категорій підлітків з ІІІ буде однаковою, бо аспекти сімейного життя є єдиними у нашому суспільстві. Проте відрізнялись сценарії розвитку гри та педагогічні завдання оскільки уявлення однієї категорії підлітків ускладнено відсутністю сім'ї або наявністю негативного досвіду дитячо-батьківських взаємин.

Було передбачено різний рівень педагогічної допомоги під час гри: від озвучування сценарію вчителем до імпровізації та самостійного розвитку подій підлітками. Проте не усі аспекти гри можна передбачити, зокрема: темп роботи учнів, бажання відтворювати учнями сюжет, грати роль тощо. Програмою передбачена можливість дитини відмовитись грати певну роль. При цьому важливо, щоб вчитель індивідуально обговорив з дитиною причину відмови, її переживання.

Планування ігор представлено у таблиці 3.1., де категорія 1 – підлітки з ІІІ, що повноцінно взаємодіють з батьками, виховуються в благополучних родинах; категорія 2 – підлітки з ІІІ, що навчаються в закладах інтернатного типу, спілкуються з батьками епізодично, виховуються в неблагополучних, неповних родинах або є сиротами тощо.

Таблиця 3.1

Цикл рольових ігор з формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями

№ п/п	Назва гри	Завдання	
		Категорія 1	Категорія 2
1.	Дружба чи кохання?	<ul style="list-style-type: none"> - Ознайомити учнів з особливостями спілкування між хлопцями та дівчатами. - Розширити уявлення про варіанти ставлення людей один 	<ul style="list-style-type: none"> - Ознайомити учнів з особливостями спілкування між хлопцями та дівчатами - Розширити уявлення про варіанти ставлення людей

		<p>до одного, їх емоції, почуття.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Розвивати критичність, аналіз власних емоцій та почуттів інших людей. - Визначити ключові відмінності між дружбою та коханням. - Навчити підлітків диференціювати ці поняття на практиці. 	<p>один до одного, їх емоції, почуття.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Розвивати критичність, аналіз власних емоцій та почуттів інших людей. - Визначити ключові відмінності між дружбою та коханням. - Навчити підлітків диференціювати ці поняття на практиці. - Виховати культуру взаємин статей. - Опрацювати особистий деструктивний досвід підлітків.
2.	Залицання (романтика)	<ul style="list-style-type: none"> - Ознайомлення учнів із культурою міжстатевих взаємовідносин; - Сформувати уявлення про почуття до протилежної статі: симпатія, кохання. - Розвивати вміння диференціювати свої почуття та ставлення іншої людини. - Обговорити прояви першого кохання в учнів. - Навчити адекватних варіантів прояву почуттів до протилежної статі. 	<ul style="list-style-type: none"> - Ознайомлення учнів із культурою міжстатевих взаємовідносин; - Сформувати уявлення про почуття до протилежної статі: симпатія, кохання. - Розвивати вміння диференціювати свої почуття та ставлення іншої людини. - Обговорити прояви першого кохання в учнів. - Навчити адекватних варіантів прояву почуттів до протилежної статі. - Пропрацювати депреваційні емоційні дефіцити уваги, захоплення, любові.
3.	Побачення	<ul style="list-style-type: none"> - Навчити учнів адекватно проявляти увагу до протилежної статі. - Закріпити уявлення про проведення здорового дозвілля. - Розвивати вміння диференціювати свої почуття. - Розвивати критичність мислення та самоцінність у підлітків. 	<ul style="list-style-type: none"> - Навчити учнів адекватно проявляти увагу до протилежної статі. - Закріпити уявлення про проведення здорового дозвілля. - Розвивати вміння диференціювати свої почуття. - Розвивати критичність мислення та самоцінність у підлітків. - Пропрацювати депреваційні емоційні дефіцити уваги, турботи, любові.
4.	Стосунки	<ul style="list-style-type: none"> - Формувати здатність до 	<ul style="list-style-type: none"> - Формувати здатність

	(відповідальність)	самоспостереження та вибору власних реакцій. - Виховувати відповідальне ставлення до стосунків з протилежною статтю. - Усвідомлення особистих психологічних кордонів і розвиток вміння їх відстоювати.	до самоспостереження та вибору власних реакцій. - Виховувати відповідальне ставлення до стосунків з протилежною статтю. - Усвідомлення особистих психологічних кордонів і розвиток вміння їх відстоювати. - Пропрацювання дитячих переживань, що пов'язані з негативними настановами та сценаріями.
5.	Знайомство з батьками	- Розвиток довірливого ставлення до батьків. - Формування критичного ставлення до власних можливостей та вміння просити про допомогу.	- Розвиток довірливого ставлення до батьків 9інших значимих осіб, що їх замінують). - Формування критичного ставлення до власних можливостей та вміння просити про допомогу.
6.	Інтимні моменти (Довіра та готовність)	- Обговорення основних аспектів інтимного життя. - Усвідомлення значення близькості в стосунках; - Визначення критеріїв особистої готовності до інтимних стосунків. - Визначення достовірних джерел інформації про інтимне життя. - Обговорення методів контрацепції	- Обговорення основних аспектів інтимного життя. - Усвідомлення значення близькості в стосунках; - Визначення критеріїв особистої готовності до інтимних стосунків. - Визначення достовірних джерел інформації про інтимне життя. - Обговорення методів контрацепції.
7.	Укладання шлюбу (визначення готовності)	- Обговорення важливості офіційного укладання шлюбу. - Визначення особистих вимог до чоловіка (дружини). - Узагальнення причин та критеріїв готовності до шлюбу. - Виховання свідомого підходу до створення сім'ї. - Прищеплення учням сімейних цінностей.	- Обговорення важливості офіційного укладання шлюбу. - Визначення особистих вимог до чоловіка (дружини). - Узагальнення причин та критеріїв готовності до шлюбу. - Виховання свідомого підходу до створення сім'ї. - Прищеплення учням сімейних цінностей. - Пропрацювання дитячих переживань, що пов'язані з негативними

			настановами та сценаріями.
8.	Спільний побут	<ul style="list-style-type: none"> - Сформувати уявлення про побутові обов'язки та їх розподіл. - Навчити вирішувати спірні питання конструктивно. - Формування критичного ставлення до власних можливостей та вміння просити про допомогу. - Знизити рівень інфантилізму. 	<ul style="list-style-type: none"> - Сформувати уявлення про побутові обов'язки та їх розподіл. - Навчити вирішувати спірні питання конструктивно. - Формування критичного ставлення до власних можливостей та вміння просити про допомогу. - Знизити рівень інфантилізму. - Закріпити зразки благополучного сімейного життя.
9.	Конфлікти	<ul style="list-style-type: none"> - Визначити основні причини сімейних конфліктів. - Навчити вирішувати суперечки конструктивно. 	<ul style="list-style-type: none"> - Визначити основні причини сімейних конфліктів. - Навчити вирішувати суперечки конструктивно. - Пропрацювання дитячих переживань, що пов'язані з негативними настановами та сценаріями.
10.	Сімейний бюджет	<ul style="list-style-type: none"> - Сформувати уявлення про сімейний бюджет та варіанти заробітку. - Розвивати вміння планувати витрати. - Визначити першочергові та другорядні витрати родини. 	<ul style="list-style-type: none"> - Сформувати уявлення про сімейний бюджет та варіанти заробітку. - Розвивати вміння планувати витрати. - Визначити першочергові та другорядні витрати родини.
11.	Сімейне дозвілля	<ul style="list-style-type: none"> - Обговорити значення спільного сімейного дозвілля для родини. - Сформувати уявлення про варіанти проведення дозвілля. - Пропедевтика деструктивних та неблагополучних проявів. 	<ul style="list-style-type: none"> - Обговорити значення спільного сімейного дозвілля для родини. - Сформувати уявлення про варіанти проведення дозвілля. - Пропедевтика деструктивних та неблагополучних проявів.
12.	Народження дитини	<ul style="list-style-type: none"> - Обговорити значення народження дитини в родині. - Визначення готовності до народження дітей. - Виховання 	<ul style="list-style-type: none"> - Обговорити значення народження дитини в родині. - Визначення готовності до народження дітей.

		<p>усвідомленого ставлення до батьківства.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Підготовка дівчат до майбутнього материнства, хлопців до майбутнього батьківства. - Формування психологічної готовності до батьківства. 	<ul style="list-style-type: none"> - Виховання усвідомленого ставлення до батьківства. - Підготовка дівчат до майбутнього материнства, хлопців до майбутнього батьківства. - Формування психологічної готовності до батьківства. - Розвиток позитивного ставлення до дітей.
13.	Виховання дитини	<ul style="list-style-type: none"> - Виховання відповідального ставлення до батьківства. - Визначення потреб дитини, які потрібно забезпечити. - Обговорення особливостей догляду та спілкування з дитиною. - Формування критичного ставлення до власних можливостей та вміння просити про допомогу. - Знизити рівень інфантильності. 	<ul style="list-style-type: none"> - Виховання відповідального ставлення до батьківства. - Визначення потреб дитини, які потрібно забезпечити. - Обговорення особливостей догляду та спілкування з дитиною. - Формування критичного ставлення до власних можливостей та вміння просити про допомогу. - Знизити рівень інфантильності.
14.	Піклування та догляд за членами родини	<ul style="list-style-type: none"> - Виховання відповідального ставлення до сімейного життя. - Обговорення труднощів сімейного життя. - Визначення потреб родини, які потрібно забезпечити першочергово. - Обговорення особливостей догляду та спілкування в родині. - Формування критичного ставлення до власних можливостей та вміння просити про допомогу. 	<ul style="list-style-type: none"> - Виховання відповідального ставлення до сімейного життя. - Обговорення труднощів сімейного життя. - Визначення потреб родини, які потрібно забезпечити першочергово. - Обговорення особливостей догляду та спілкування в родині. - Формування критичного ставлення до власних можливостей та вміння просити про допомогу. - Пропрацювання дитячих переживань, що пов'язані з негативними настановами та сценаріями.
15.	Родичі (допомога)	<ul style="list-style-type: none"> - Формування критичного ставлення до власних 	<ul style="list-style-type: none"> - Формування критичного ставлення до

		<p>можливостей та вміння просити про допомогу.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Формування уявлень про взаємини з членами родини. - Обговорення варіантів вирішення конфліктів. 	<p>власних можливостей та вміння просити про допомогу.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Формування уявлень про взаємини з членами родини. - Обговорення варіантів вирішення конфліктів.
16.	Розірвання шлюбу	<ul style="list-style-type: none"> - Визначення критеріїв благополучного та щасливого сімейного життя. - Обговорення причин розірвання шлюбу. - Розвиток вмінь обговорювати проблеми та домовлятися. - Процедура розірвання шлюбу. 	<ul style="list-style-type: none"> - Визначення критеріїв благополучного та щасливого сімейного життя. - Обговорення причин розірвання шлюбу. - Розвиток вмінь обговорювати проблеми та домовлятися. - Процедура розірвання шлюбу.

Окреслимо важливі аспекти *організації простору*, врахування яких є однією з умов підготовки та проведення рольових ігор для підлітків з інтелектуальними порушеннями:

1. Достатня кількість простору та освітлення для вільного пересування учнів, роботи в парах, щоб підлітки не заважали один одному.

2. Зонування простору на дві частини – простір для обговорення та власне гри. Зона для обговорення не має містити зайвих меблів і передбачає наявність дошки для записів та стільців, розставлених по колу. Зону для гри доречно організувати в кабінеті для проведення уроків з соціально-побутового орієнтування.

3. Простір для рольової гри має містити максимальну кількість меблів та обладнання, що відображає сімейний побут.

4. Відсутність сторонніх подразників, що відволікають від роботи.

2 етап. Під час *підготовки сценарію рольової гри* потрібно чітко визначити очікуваний результат, який має бути обов'язково досягнутий шляхом організації ігрової діяльності учнів з ІІІ. У структурі рольової гри центральним, ключовим елементом є імітаційна модель об'єкта, оскільки тільки вона дозволяє реалізувати ланцюжок рішень. Дійовими особами у грі є підлітки з ІІІ,

які організовуються в команду і виконують індивідуальні або командні ролі. При цьому і модель, і дійові особи перебувають в ігровому середовищі, що є соціальним контекстом імітованої у грі діяльності членів самостійного сімейного життя.

Після озвучення правил відбувається *розподіл ролей*: дружини, чоловіка, дітей, бабусі, дідуся, інших родичів, сусідів тощо. Ведучий заздалегідь визначає кому, яка буде відведена роль, зважаючи на індивідуальні особливості уявлень про сім'ю в учнів з інтелектуальними порушеннями. Важливо переконатись, що підлітки правильно розуміють свою роль та поставлені ігрові завдання. Для цього необхідно поставити кілька уточнюючих питань. Після розподілу ролей ведучий озвучує план гри – послідовність ігрових ситуацій та діалогів.

Загалом увесь ігровий процес відбувається під супровід ведучого, адже підліткам з інтелектуальними порушеннями складно імпровізувати та розвивати сюжет. Обсяг словесного супроводу визначається рівнем самостійності підлітків з інтелектуальними порушеннями під час розвитку сюжету.

У таблиці 3.2 наводимо приклад обсягу словесної інструкції залежно від рівня самостійності підлітків з ІІІ. Рівень самостійності був обумовлений типом закладу та рівнем взаємодії з батьківською родиною підлітків.

Таблиця 3.2

Варіанти надання словесної інструкції до рольової гри

Рівень самостійності підлітків	Словесна інструкція до гри «Сімейний конфлікт»
Високий	<p>Педагог повністю зачитує ігрову ситуацію і просить учнів самостійно відтворити сюжет відстоюючи позицію свого персонажа: <i>«Чоловік приходить пізніше звичайного додому. Сьогодні він закінчив роботу і отримав за неї гроші. Він у хорошому настрої і злегка напідпитку. Дружина втомилася і ображена на чоловіка. Виникає конфлікт. Дружина звинувачує чоловіка в тому, що він зовсім не думає про сім'ю, що у нього своє особисте життя, а вона за своїми сімейними турботами нічого хорошого в цьому житті і не бачить. Чоловік виправдовує свої часті затримки на роботі тим, що прагне більше заробляти грошей саме для сім'ї. Взаємні звинувачення набувають явно емоційне забарвлення».</i></p> <p>Підлітки імпровізують та у грі шукають варіанти вирішення конфлікту</p>

Достатній	<p>Педагог повністю зачитує ігрову ситуацію і просить учнів самостійно відтворити сюжет відстоюючи позицію свого персонажа: <i>«Чоловік приходить пізніше звичайного додому. Сьогодні він закінчив роботу і отримав за неї гроші. Він у хорошому настрої і злегка напідпитку. Дружина втомилася і ображена на чоловіка. Виникає конфлікт. Дружина звинувачує чоловіка в тому, що він зовсім не думає про сім'ю, що у нього своє особисте життя, а вона за своїми сімейними турботами нічого хорошого в цьому житті і не бачить. Чоловік виправдовує свої часті затримки на роботі тим, що прагне більше заробляти грошей саме для сім'ї. Взаємні звинувачення набувають явно емоційне забарвлення».</i></p> <p>Під час відтворення ігрової ситуації педагог нагадує про основні деталі сюжету у вигляді плану: 1) Напідпитку заходить чоловік; 2) Реакція дружини; 3) Взаємні звинувачення; 4) Чоловік виправдовується; 5) Бурхливі емоції.</p> <p>Далі педагог зупиняє ненадовго гру та дає можливість обговорити учасникам варіанти вирішення конфлікту.</p> <p>Гра продовжується – учасники конфлікту шукають варіанти порозуміння.</p>
Низький	<p>Спочатку педагог зачитує ігрову ситуацію повністю. Далі озвучує сюжет частинами і просить учнів його відтворити відстоюючи позицію свого персонажа: <i>«Чоловік приходить пізніше звичайного додому. Сьогодні він закінчив роботу і отримав за неї гроші. Він у хорошому настрої і злегка напідпитку. Дружина втомилася і ображена на чоловіка. Виникає конфлікт. Дружина звинувачує чоловіка в тому, що він зовсім не думає про сім'ю, що у нього своє особисте життя, а вона за своїми сімейними турботами нічого хорошого в цьому житті і не бачить. Чоловік виправдовує свої часті затримки на роботі тим, що прагне більше заробляти грошей саме для сім'ї. Взаємні звинувачення набувають явно емоційне забарвлення».</i></p> <p>Під час відтворення ігрової ситуації педагог може надавати додаткові пояснення, уточнюючі питання учасникам гри.</p> <p>Далі педагог зупиняє ненадовго гру та дає можливість обговорити учасникам варіанти вирішення конфлікту. Підлітки, які не беруть участь у грі можуть пропонувати свої варіанти. Колективно обирається найоптимальніший варіант вирішення проблеми, який відтворюють учасники гри.</p>

Під час рольової гри ведучий координує дії та діалоги учнів, водночас створюючи проблемні ситуації, які потребують миттєвої самостійної реакції підлітків. Завдання вчителя не лише керувати ігровим процесом, але і вчасно втручатись з метою корекції неконструктивних варіантів вирішення проблемних сімейних ситуацій. Ведучий підводить підлітків з ІІ до альтернативних варіантів розв'язання проблеми, просить пояснити, чому цей варіант вирішення доречніший та пропонує його «програти» для закріплення практичної навички. Вчитель стежить за тривалістю та темпом ігрової діяльності учнів.

Завершується гра рефлексією. Це обов'язковий етап, адже важливо, щоб кожен учасник ігрового процесу мав можливість поділитись переживаннями, емоціями, враженнями. Аналіз рольової гри педагогом і рефлексія її учасників щодо отриманих знань, вмінь та навичок на заключному обговоренні відіграють важливе навчальне та виховне значення. Заключна частина гри – це не стільки підведення підсумків, скільки аналіз причин, що зумовили фактичні її результати. Гра з однієї тематики може тривати кілька занять. Тривалість залежить від того, наскільки учні засвоїли той чи інший аспект самостійного сімейного життя.

4 етап. Система *оцінювання результатів гри* забезпечує контроль прийнятих рішень і самоконтроль, передбачає змістовну оцінку дозволяє оцінювати діяльність і особистісний прогрес учасників гри, а також успішність роботи ігрової групи. Система оцінювання будується насамперед як система самооцінки гравців, а потім – як система оцінки досягнення очікуваних результатів рольової гри педагогом.

Підсумкове заняття програми спрямоване на узагальнення результатів роботи тренінгової групи, визначення та усвідомлення змін, які відбулися в кожного з учасників тренінгу та з групою загалом; аналіз тих проблем та труднощів, які не вдалося подолати. На останньому занятті учасникам програми було запропоновано сформувати образ майбутньої родини.

Після проведення програми формування уявлень про сім'ю для підлітків з інтелектуальними порушеннями на їх запит проводилися індивідуальні бесіди з метою закріплення та усвідомлення отриманих практичних навичок.

3.2 Оцінка ефективності програми формування уявлень про сім'ю підлітків з інтелектуальними порушеннями

3.2.1. Результати експериментальної та контрольної груп підлітків з інтелектуальними порушеннями

З метою оцінки ефективності програми формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ нами було проведено два дослідження: перед початком занять,

повторно – після. Зрізи проводилися з представниками експериментальної та контрольної групи для порівняння результатів дослідження.

Як уже зазначалося, до структури уявлень про сім'ю підлітків з ІП входять когнітивний, поведінковий та емоційно-ціннісний компоненти. Опишемо результати, отримані за кожним з компонентів, в експериментальній (далі експер.) та контрольній (далі контр.) групах.

Відомості щодо формування когнітивного компоненту відображено у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

**Порівняльні результати дослідження когнітивного компоненту
уявлень про сім'ю підлітків з інтелектуальними порушеннями
до та після застосування програми (кількість учнів, у %)**

Рівні	Експериментальна група		Контрольна група	
	Констат. експеримент	Формув. експеримент	Констат. експеримент	Формув. експеримент
Високий	-	19,2	-	-
Достатній	30,8	65,4	33,3	37,5
Низький	69,2	15,3	66,6	62,5

Отримані результати свідчать про те, що рівень розвитку когнітивного компоненту уявлень про сім'ю у підлітків з експер. гр. зазнав відчутних змін. Зокрема, з'явилися учні з високим рівнем розвитку когнітивного компоненту уявлень та зросла кількість підлітків з достатнім рівнем (з 30,8% до 65,4%). Показовим моментом є те, що після повторної діагностики суттєво зменшилась кількість респондентів з низьким рівнем (з 69,2% до 15,3%).

Дослідження уявлень про сім'ю підлітків експер. гр. до та після участі у програмі вказує не лише на кількісне але і на якісне покращення та розширення обсягу знань про самостійне сімейне життя, зокрема: усвідомлення сутності сім'ї, її соціального значення та функцій, пізнання правильних мотивів укладання шлюбу, розуміння господарсько-побутових та економічних обов'язків подружжя, засвоєння інформації щодо інтимного життя,

опрацювання рекомендацій щодо виховання та особливостей догляду за дитиною тощо.

На запитання, які передбачали визначення рівня сформованості когнітивного компоненту уявлень про сім'ю респонденти експерт. гр. відповідали більш впевнено та розгорнуто. 100% зуміли пояснити, що таке сім'я: *«Сім'я – це союз людей, які закохані. В сім'ї народжуються діти»*, *«Сім'я – це коли, люди об'єднуються через почуття для того щоб жити разом, народжувати і виховувати дітей»*, *«Сім'я – це група людей (чоловік, жінка, діти, родичі). Вони живуть разом»*, *«Сім'я – це люди, які люблять і поважають одне одного. Проживають разом, мають спільні справи, народжують і виховують дітей»* та ін. 100% респондентів експериментальної групи назвали мотиви створення сім'ї: *«Кохання»*, *«Взаємні почуття»*, *«Любов і спільні плани на майбутнє»* та ін. 100% підлітків експерт. гр. знають, що таке симпатія. 100% респондентів називають від 1 до 5 варіантів того, як можна проявити свою симпатію\розпізнати симпатію: *«Коли тобі кажуть компліменти»*, *«Коли роблять подарунки, запрошують провести час разом»*, *«Коли допомагають, захищають, хочуть проводити час разом»*, *«Коли кажуть, що ти подобаєшся»*, *«Коли посміхаються, говорять гарні слова, соромляться»* та ін. Підлітки знають, що таке побачення. Після участі у програмі поглибилися уявлення респондентів з експериментальної групи про сімейний побут. До участі у програмі відповіді респондентів були стереотипними з позиції гендеру. Після участі 100% досліджуваних з експериментальної групи вказали, що у сім'ї має бути *«взаємодопомога і підтримка»*, *«розподіл обов'язків у родині має бути справедливим»*, *«жінка не повинна виконувати усю сімейну роботу»*. Учні прагнуть до такого формату розподілу сімейних обов'язків, де господарські та побутові справи чоловік та дружина намагаються виконувати разом та допомагають один одному. Позитивна тенденція простежується у відповідях на запитання щодо сімейного бюджету. Так, респонденти з експериментальної групи в межах участі у програмі навчилися раціонально планувати сімейний бюджет, визначати

першочергові та другорядні фінансові потреби. Усі респонденти з експериментальної групи знають про планування вагітності та засоби контрацепції.

Покращились результати підлітків з експериментальної групи під час обговорення питань щодо причин створення родини, узаконення стосунків та народження дітей. 19,2% респондентів дали вичерпні відповіді на ці запитання, зокрема: *«Сім'ю створюють з людиною, яку кохають і, яка готова до її створення»*, *«Родину можна створювати тільки, коли ти до цього готовий: є робота, житло, відповідальний чоловік»*, *«Коли люди придивились одне до одного, зустрічались, у них спільні плани, є робота можна створювати сім'ю»*, *«Узаконюють стосунки для того, щоб шлюб був офіційним»*, *«У сім'ї народжують дітей тоді, коли є любов і батьки можуть забезпечити, виховати, дати освіту дитині»* та ін. 65,4% підлітків експериментальної групи достатньою мірою орієнтуються у цих темах. Деякі запитання у них викликають помітні труднощі. Респондентам складно було пояснити причини узаконення шлюбу: *«Щоб всі знали про сім'ю»*, *«Бо так усі роблять»*; питання інтимного у стосунках: *«Інтимне – це особисте»*, *«Інтимне – це не для всіх. Наприклад, про поцілунки»*; вони неосмислено повторювали думки та твердження почуті на заняттях: *«У сім'ї обоє мають виконувати побутові обов'язки бо ... так потрібно»*, *«Потрібно вирішувати конфлікти мирно: говорити про ...»* тощо. У 15,3% респондентів з експериментальної групи зафіксовано низький рівень когнітивного компоненту уявлень про сім'ю. У цих підлітків помітне незначне покращення якісних результатів, збільшення обізнаності щодо окремих аспектів сімейного життя. Проте ці результати є недостатніми для фіксації вищого рівня уявлень і залишаються в межах низького.

Результати контрольного експерименту засвідчили, що відповіді підлітків з експер. гр. ґрунтувались на логічних смислових зв'язках, характеризувалися значно більшою кількістю розгорнутих та вичерпних аргументів. При цьому відповіді учнів з контрольної групи характеризувалися роз'єднаністю логічних

зв'язків, бідністю асоціацій, другорядними, несуттєвими, випадковими ознаками, невмінням встановлювати істотні причини їх призначення й будувати узагальнене судження про майбутню сім'ю, обмеженим словниковим запасом термінологічної лексики.

У контр. гр. суттєвих змін не відбулося. З 66,6% до 62,5% зменшилася кількість підлітків з інтелектуальними порушеннями з низьким рівнем когнітивного компоненту уявлень про сім'ю. На нашу думку, це обумовлено тим, що учні продовжували отримувати знання про сімейне життя в рамках навчально-виховного процесу, досвіду виховання у батьківській родині, спілкування з ровесниками, впливу телебачення та соціальних мереж. З 33,3% до 37,5% зросла кількість респондентів із достатнім рівнем розвитку когнітивного компоненту. Високого рівня у контр. гр. не виявлено. Такі кількісні показники у контрольній групі підтверджують необхідність та доцільність проведення спеціальної роботи з формування когнітивного компоненту уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ.

Формулювання гіпотез для ЕГ:

H_0 : значення ознаки між фоновим рівнем і рівнем сформованості ознаки після впливу програми на вибірці не відрізняється.

H_1 : значення ознаки у вибірці до та після застосування програми відрізняється.

Знайдемо середнє значення різниці:

$$\bar{d} = \frac{53 - 34}{26} = 0,73$$

Обчислимо стандартне відхилення для різниць:

$$Sd = \sqrt{\frac{27 - \frac{19^2}{26}}{26 \cdot (26 - 1)}} = \sqrt{\frac{27 - 13,88}{650}} = \sqrt{\frac{13,12}{650}} = \sqrt{0,020} = 0,1421$$

Обчислимо критерій Стюдента:

$$t_{\text{екс}} = \frac{0,73}{0,14} = 5,21$$

Знайдемо число ступенів свободи:

$$df = 26 - 1 = 25$$

За таблицею критичних значень коефіцієнта Стьюдента для даного числа ступенів свободи знаходимо:

$$t_{кр} = \begin{cases} 2,06 \text{ для } p \leq 0,05 \\ 2,79 \text{ для } p \leq 0,01 \\ 3,73 \text{ для } p \leq 0,001 \end{cases}$$

Порівняємо критерій отриманий при обчисленні з табличним: $t_{екс} > t_{кр}$ ($5,21 > 3,73$) ($p=0,001$).

Виявлені відмінності між 1 зрізом та 2 зрізом ЕГ значущі більш, ніж на 0,1% рівні, тобто підлітки з 2 зрізу після застосування програми демонструють вищий результат, ніж учні з 1 зрізу. Тож, гіпотеза H_0 відхиляється і на 0,1% рівні значущості приймається альтернативна гіпотеза H_1 – про відмінності в показниках до початку застосування програми та після. Отримане значення $t_{екс}$ перевищує табличне, то робимо висновок про ефективність програми.

Формулювання гіпотез для КГ :

H_0 : значення ознаки між фоновим рівнем і рівнем сформованості ознаки після впливу програми на вибірці не відрізняється (зміни не суттєві).

H_1 : значення ознаки у вибірці до та після застосування програми відрізняється.

Знайдемо середнє значення різниці:

$$\bar{d} = \frac{33 - 32}{24} = 0,0417$$

Обчислимо стандартне відхилення для різниць:

$$Sd = \sqrt{\frac{1 - \frac{1^2}{24}}{24 \cdot (24 - 1)}} = \sqrt{\frac{1 - 0,04}{24 \cdot 23}} = \sqrt{\frac{0,96}{552}} = \sqrt{0,0017} = 0,041$$

Обчислимо критерій Стьюдента:

$$t_{екс} = \frac{0,04}{0,04} = 1$$

Знайдемо число ступенів свободи:

$$df = 24 - 1 = 23$$

За таблицею критичних значень коефіцієнта Стьюдента для даного числа ступенів свободи знаходимо:

$$t_{кр} = \begin{cases} 2,07 \text{ для } p \leq 0,05 \\ 2,81 \text{ для } p \leq 0,01 \\ 3,77 \text{ для } p \leq 0,001 \end{cases}$$

Порівняємо критерій отриманий при обчисленні з табличним: $t_{кр} < t_{кр}$ ($p=0,05$).

Висновок: відмінності між 1 зрізом та 2 зрізом КГ не суттєві. Тож, приймається гіпотеза H_0 про не значущі відмінності.

Зміни у розподілі результатів підлітків за рівнями поведінкового компоненту формування уявлень про сім'ю відображено у таблиці 3.4.

Відомості, що наведені у таблиці, дають підстави стверджувати про суттєві зміни в ЕГ та незначний розвиток поведінкового компоненту в контрольній групі. Так, в ЕГ після реалізації програми з'явилися підлітки з високим рівнем сформованості цього компоненту (з 0% до 23%). Меншою стала кількість респондентів з низьким рівнем поведінкового компоненту уявлень про сім'ю (19,2%), тоді як до початку занять їх було 61,5%. Відбулося також збільшення кількості респондентів із достатнім рівнем розвитку поведінкового компоненту (з 38,4% до 57,6%); незначна кількісна різниця обумовлена появою учнів з високим рівнем розвитку вищезазначеного компонента.

Дослідження уявлень про сім'ю підлітків з ЕГ після участі у програмі вказує не лише на кількісне але і якісне покращення поведінкового компоненту. Зокрема, зафіксовано зміни ідентифікаційної та статево-рольової поведінки респондентів. Після участі у програмі у підлітків з ЕГ значно менше простежується тенденція некритичного зв'язку та наслідування сімейної поведінки інших людей, перш за все своїх батьків. Респонденти розширили спектр уявлень про стратегії поведінки в родині, сімейні конфлікти навчилися розрізняти не лише через призму особистого сімейного досвіду. Аналіз отриманих результатів свідчить про те, що у хлопців і дівчат з експериментальної та контрольної груп уявлення про статеві ознаки власної

статі та протилежної статі відповідають традиційним статевим ознакам чоловіків та жінок. Однак, у респондентів з ЕГ уявлення про особливості фігури, одяг та аксесуари, зовнішній вигляд, первинні та вторинні статеві ознаки чоловіків та жінок більш повні, чіткі та цілісні в порівнянні з представниками контрольної групи.

Таблиця 3.4

Порівняльні результати дослідження поведінкового компоненту уявлень про сім'ю підлітків з інтелектуальними порушеннями до та після застосування програми (кількість учнів, у %)

Рівні	Експериментальна група		Контрольна група	
	Констат. експеримент	Формув. експеримент	Констат. експеримент	Формув. експеримент
Високий	-	23	-	-
Достатній	38,4	57,6	37,5	41,6
Низький	61,5	19,2	62,5	58,4

У представників з ЕГ розширились уявлення про догляд за дитиною та іншими членами родини. Саме ці аспекти поведінкового компоненту уявлень про сім'ю розвинуті гірше у підлітків з КГ, бо вони менше знають про власне тіло, предмети особистої гігієни та власне поняття «гігієна», про догляд за своїми речами, харчування, прибирання, розуміння того, як члени родини мають виконувати свої обов'язки по догляду та вихованні дитини.

Зафіксовано, що у підлітків з ЕГ розширився спектр реакцій на типові ситуації сімейного життя. Респонденти засвоїли важливість висловлювання своїх думок і почуттів без звинувачень; навчилися, як попросити про послугу чи про допомогу; «відпрацювали» стратегії поведінки про те, як без почуття провини відмовитися від того, що не підходить; краще зрозуміти почуття і проблеми інших людей; легше знаходити шляхи до порозуміння; підтримувати рівноправні стосунки; запобігати маніпуляціям та ін.

Що стосується змін, які відбулися у КГ, то вони були незначними: на 4,1% зменшився показник низького рівня розвитку поведінкового компоненту уявлень про сім'ю; за рахунок цього збільшився (з 37,5% до 41,6%) показник

достатнього рівня. Проте ці відмінності не є статистично значущими та істотно не впливають на розвиток поведінкового компоненту, що підтверджено результатами статистичних розрахунків.

Формулювання гіпотез для ЕГ:

H_0 : значення ознаки між фоновим рівнем і рівнем сформованості ознаки після впливу програми на вибірці не відрізняється.

H_1 : значення ознаки у вибірці до та після застосування програми відрізняється.

Знайдемо середнє значення різниці:

$$\bar{d} = \frac{53 - 36}{26} = 0,6538$$

Обчислимо стандартне відхилення для різниць:

$$Sd = \sqrt{\frac{25 - \frac{17^2}{26}}{26 \cdot (26 - 1)}} = \sqrt{\frac{25 - 11,12}{650}} = \sqrt{\frac{13,88}{650}} = \sqrt{0,021} = 0,146$$

Обчислимо критерій Стьюдента:

$$t_{\text{екс}} = \frac{0,65}{0,15} = 4,33$$

Знайдемо число ступенів свободи:

$$df = 26 - 1 = 25$$

За таблицею критичних значень коефіцієнта Стьюдента для даного числа ступенів свободи знаходимо:

$$t_{\text{кр}} = \begin{cases} 2,06 \text{ для } p \leq 0,05 \\ 2,79 \text{ для } p \leq 0,01 \\ 3,73 \text{ для } p \leq 0,001 \end{cases}$$

Порівняємо критерій отриманий при обчисленні з табличним: $t_{\text{екс}} > t_{\text{кр}}$ ($p=0,001$).

Виявлені відмінності між 1 зрізом та 2 зрізом ЕГ значущі більш, ніж на 0,1% рівні, тобто підлітки з 2 зрізу після застосування програми демонструють вищий результат, ніж учні з 1 зрізу. Тож, гіпотеза H_0 відхиляється і на 0,1% рівні значущості приймається альтернативна гіпотеза H_1 – про відмінності в

показниках до початку застосування програми та після. Отримане значення текс перевищує табличне, то робимо висновок про ефективність програми.

Формулювання гіпотез для контрольної групи :

H_0 : значення ознаки між фоновим рівнем і рівнем сформованості ознаки після впливу програми на вибірці не відрізняється (зміни не суттєві).

H_1 : значення ознаки у вибірці до та після застосування програми відрізняється.

Знайдемо середнє значення різниці:

$$\bar{d} = \frac{34 - 33}{24} = 0,0417$$

Обчислимо стандартне відхилення для різниць:

$$Sd = \sqrt{\frac{1 - \frac{1^2}{24}}{24 \cdot (24 - 1)}} = \sqrt{\frac{1 - 0,04}{24 \cdot 23}} = \sqrt{\frac{0,96}{552}} = \sqrt{0,0017} = 0,041$$

Обчислимо критерій Стьюдента:

$$t_{\text{екс}} = \frac{0,04}{0,04} = 1$$

Знайдемо число ступенів свободи:

$$df = 24 - 1 = 23$$

За таблицею критичних значень коефіцієнта Стьюдента для даного числа ступенів свободи знаходимо:

$$t_{\text{кр}} = \begin{cases} 2,07 \text{ для } p \leq 0,05 \\ 2,81 \text{ для } p \leq 0,01 \\ 3,77 \text{ для } p \leq 0,001 \end{cases}$$

Порівняємо критерій отриманий при обчисленні з табличним: текс < ткр (p=0,05).

Висновок: відмінності між 1 зрізом та 2 зрізом КГ не суттєві. Тож, приймається гіпотеза H_0 про не значущі відмінності.

Відомості у розподілі респондентів за рівнем сформованості емоційно-ціннісного компоненту формування уявлень про сім'ю наведено у таблиці 3.5. Отримані відомості дають підстави стверджувати про значні зміни в експериментальній групі та майже відсутній розвиток емоційно-ціннісного

компоненту у контрольній групі. На 30,7% зріс показник високого рівня розвитку цього компоненту в ЕГ, тоді як в КГ він залишився незмінним. У експерт. гр. покращився показник достатнього рівня: з 30,7% збільшився до 53,8%. Крім цього, в експериментальній групі значно зменшилася кількість підлітків (з 69,3% до 15,3%) з низьким рівнем розвитку емоційно-ціннісного компоненту уявлень про сім'ю, що свідчить про ефективність програми. У конт. гр. зафіксовані показники не є статистично значущими, що підтверджено результатами статистичної обробки.

Таблиця 3.5

**Порівняльні результати дослідження емоційно-ціннісного
компоненту уявлень про сім'ю підлітків з інтелектуальними
порушеннями до та після застосування програми
(кількість учнів, у %)**

Рівні	Експериментальна група		Контрольна група	
	Констат. експеримент	Формув. експеримент	Констат. експеримент	Формув. експеримент
Високий	-	30,7	-	-
Достатній	30,7	53,8	29,1	33,3
Низький	69,3	15,3	70,9	66,7

Отримані дані показали, що більшість підлітків з ІІ з контр. гр. не критично оцінюють свої стосунки з батьками та бажають у майбутньому перейняти образ батьківської сім'ї. Учні з ЕГ після участі у програмі більш об'єктивно та адекватно оцінюють власний досвід виховання у батьківській родині. У переважної кількості підлітків (69,3% – експериментальна група, 70,9% – контрольна група) до участі у програмі формування уявлень про сім'ю переважав низький рівень емоційно-ціннісного компоненту. У КГ ця тенденція не змінилась. У вихованців з неблагополучних сімей є нереалізовані емоційні потреби в підтримці, любові, радості. Як результат, у цих учнів сформовані стійкі негативні очікування щодо власного самостійного сімейного життя. У представників експер. гр. ставлення до перспективи власного самостійного сімейного життя та народження дітей змінилось кардинально. В ході групової

роботи підлітки активно обмінювались досвідом виховання у батьківській родині, аналізували та обговорювали альтернативні варіанти благополучного сімейного життя. Це дозволило знизити рівень негативних очікувань та підвищити рівень свідомого ставлення до власних можливостей.

Формулювання гіпотез для ЕГ:

H_0 : значення ознаки між фоновим рівнем і рівнем сформованості ознаки після впливу програми на вибірці не відрізняється.

H_1 : значення ознаки у вибірці до та після застосування програми відрізняється.

Знайдемо середнє значення різниці:

$$\bar{d} = \frac{56 - 34}{26} = 0,846$$

Обчислимо стандартне відхилення для різниць:

$$Sd = \sqrt{\frac{32 - \frac{22^2}{26}}{26 \cdot (26 - 1)}} = \sqrt{\frac{32 - 18,62}{650}} = \sqrt{\frac{13,38}{650}} = \sqrt{0,021} = 0,1435$$

Обчислимо критерій Стьюдента:

$$t_{\text{екс}} = \frac{0,85}{0,14} = 6,07$$

Знайдемо число ступенів свободи:

$$df = 26 - 1 = 25$$

За таблицею критичних значень коефіцієнта Стьюдента для даного числа ступенів свободи знаходимо:

$$t_{\text{кр}} = \begin{cases} 2,06 \text{ для } p \leq 0,05 \\ 2,79 \text{ для } p \leq 0,01 \\ 3,73 \text{ для } p \leq 0,001 \end{cases}$$

Порівняємо критерій отриманий при обчисленні з табличним: $t_{\text{екс}} > t_{\text{кр}}$ ($p=0,001$).

Висновок: виявлені відмінності між 1 зрізом та 2 зрізом ЕГ значущі більш, ніж на 0,1% рівні, тобто підлітки з 2 зрізу після застосування програми демонструють вищий результат, ніж учні з 1 зрізу. Тож, гіпотеза H_0 відхиляється і на 0,1% рівні значущості приймається альтернативна гіпотеза H_1

– про відмінності в показниках до початку застосування програми та після. Отримане значення текс перевищує табличне, то робимо висновок про ефективність програми.

Формулювання гіпотез для КГ:

H_0 : значення ознаки між фоновим рівнем і рівнем сформованості ознаки після впливу програми на вибірці не відрізняється (зміни не суттєві).

H_1 : значення ознаки у вибірці до та після застосування програми відрізняється.

Знайдемо середнє значення різниці:

$$\bar{d} = \frac{32 - 31}{24} = 0,0417$$

Обчислимо стандартне відхилення для різниць:

$$Sd = \sqrt{\frac{1 - \frac{1^2}{24}}{24 \cdot (24 - 1)}} = \sqrt{\frac{1 - 0,04}{24 \cdot 23}} = \sqrt{\frac{0,96}{552}} = \sqrt{0,0017} = 0,041$$

Обчислимо критерій Стьюдента:

$$t_{\text{екс}} = \frac{0,04}{0,04} = 1$$

Знайдемо число ступенів свободи:

$$df = 24 - 1 = 23$$

За таблицею критичних значень коефіцієнта Стьюдента для даного числа ступенів свободи знаходимо:

$$t_{\text{кр}} = \begin{cases} 2,07 \text{ для } p \leq 0,05 \\ 2,81 \text{ для } p \leq 0,01 \\ 3,77 \text{ для } p \leq 0,001 \end{cases}$$

Порівняємо критерій отриманий при обчисленні з табличним: текс < $t_{\text{кр}}$ ($p=0,05$).

Висновок: відмінності між 1 зрізом та 2 зрізом КГ не суттєві. Тож, приймається гіпотеза H_0 про не значущі відмінності.

На нашу думку, провідним фактором, який сприяв удосконаленню як когнітивного, так і поведінкового компонентів, був розвиток емоційно-ціннісного компоненту уявлень про сім'ю у підлітків з ІІ. Оскільки всі

складові структури уявлень про сімейне життя є взаємопов'язаними, то розвиток емоційно-ціннісного компонента впливає на усі інші. Аналізуючи його вплив на когнітивний та поведінковий компоненти, ми можемо стверджувати, що наявність позитивної мотивації до створення сім'ї та народження дітей, прагнення зробити сімейне життя благополучним, відсутність негативних очікувань та «пропрацювання» травматичних переживань негативного прикладу виховання у батьківських родинах спонукає учнів до більш свідомого засвоєння нових знань, формування навичок ефективної практичної взаємодії.

Порівняємо особливості змін у рівнях кожного з компонентів уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями в експерт. гр. (таблиця 3.6).

Таблиця 3.6

Вплив формувального експерименту на компоненти уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями в експериментальній групі (у %)

Рівні	Кількість досліджуваних					
	Когнітивний компонент		Поведінковий компонент		Емоційно-ціннісний компонент	
	До експ.	Після експ.	До експ.	Після експ.	До експ.	Після експ.
Високий	-	19,2	-	23	-	30,7
Достатній	30,8	65,4	38,4	57,6	30,7	53,8
Низький	69,2	15,3	61,5	19,2	69,3	15,3

Зміни когнітивного та поведінкового компонентів відбулися й завдяки теоретичній та практично-рольовій підготовці підлітків до сімейного життя, яка відбувалася під час їхньої участі у заняттях передбачених програмою, які проводилися під керівництвом педагога. Крім цього, на рівень розвитку вищевказаних компонентів уявлень про сім'ю вплинула активна участь у рольових іграх, яка також сприяє формуванню нових знань, умінь та стратегій поведінки в межах самостійного сімейного життя. Водночас навички вербальної та невербальної комунікації у групі, творчого мислення, колективної

взаємодії, активізації інтелектуальної та соціальної активності, які були відпрацьовані у процесі реалізації програми, у поєднанні із здобутими знаннями, безумовно позитивно вплинули на розвиток когнітивного та поведінкового компонентів уявлень про сім'ю.

Табличні відомості свідчать про зростання рівнів уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями, які увійшли до експериментальної групи по усіх компонентах структури. Що стосується респондентів з контрольної групи, то зафіксовані зміни мають вигляд ледь помітної позитивної тенденції і не є статистично вагомими (таблиця 3.7).

Незначна виразність змін у рівнях компонентів уявлень про сім'ю підлітків з інтелектуальними порушеннями може свідчити про те, що ці зміни є результатом навчально-виховної роботи, життєвого досвіду, впливу інтернет-ресурсів на респондентів з контрольної групи без проведення цілеспрямованої роботи з формування уявлень про сім'ю.

Таблиця 3.7

**Розподіл підлітків з контрольної групи за рівнями компонентів
уявлень про сім'ю (у %)**

Рівні	Кількість досліджуваних					
	Когнітивний компонент		Поведінковий компонент		Емоційно-ціннісний компонент	
	До експ.	Після експ.	До експ.	Після експ.	До експ.	Після експ.
Високий	-	-	-	-	-	-
Достатній	63,3	37,5	37,5	41,6	29,1	41,6
Низький	66,6	62,5	62,5	58,4	70,9	66,7

Незначна виразність змін у рівнях компонентів уявлень про сім'ю підлітків з інтелектуальними порушеннями може свідчити про те, що ці зміни є результатом навчально-виховної роботи, життєвого досвіду, впливу інтернет-ресурсів на респондентів з контрольної групи без проведення цілеспрямованої роботи з формування уявлень про сім'ю.

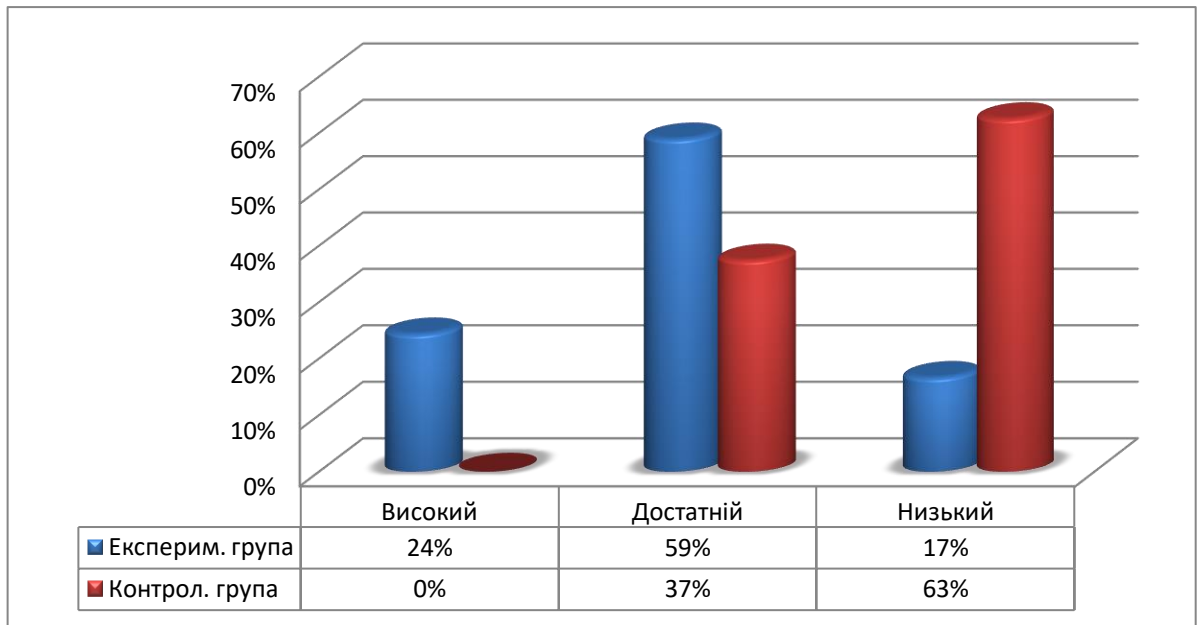

Рис. 3.1. Рівні розвитку уявлень про сім'ю у респондентів з експериментальної та контрольної груп

На основі визначення рівня розвитку кожного із компонентів по одинці було узагальнено рівні розвитку уявлень про сім'ю підлітків з ІІІ з експер. та контр. груп загалом. Результати представлено на рисунку 3.1.

Отримані відомості свідчать про результативність розробленої програми «Формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями». У 25,6% підлітків з ЕГ зафіксовано високий рівень розвитку уявлень. Тоді як у респондентів з контрольної групи високого рівня не виявлено. Респонденти з цієї групи володіють необхідними уявленнями про сім'ю. Учні правильно аналізують та цілісно описують побачене на малюнку, підбирають назву, яка точно відповідає сюжету. Дають повне і вичерпне визначення поняттям «сім'я», «кохання», «шлюб», «сімейний бюджет», «конфлікт» тощо. Підлітки в змозі критично проаналізувати власний досвід міжособистісних стосунків з протилежною статтю. Учні розуміють і пояснюють мотиви та наслідки створення родини, народження дітей та розлучення. Респонденти детально розповідають про розподіл побутових обов'язків між подружжям, раціональне використання сімейних доходів, вирішення конфліктів у родині тощо. Учні володіють базовими уявленнями про інтимні аспекти сімейного життя, можуть уявити себе у ролі майбутнього сім'янина, матері/батька. Мають позитивне та

свідоме ставлення до сімейного життя, ідентифікують себе зі своїми батьками та ін.

Достатній рівень уявлень про сімейне життя зафіксовано у 59,% респондентів з експер. гр. та 37,4% підлітків з конт. гр.. Підлітки з цієї групи володіють лише загальними уявленнями про сім'ю. Учні правильно аналізують та цілісно описують більшу половину побаченого на малюнках, у більшості випадків підбирають назву, яка відповідає сюжету. Дають дуже спрощені визначення поняттям «сім'я», «кохання», «шлюб», «сімейний бюджет», «конфлікт» тощо. Не у кожній ситуації критично аналізують власний досвід міжособистісних стосунків з протилежною статтю. Неосмислено можуть повторювати думки та твердження почуті від батьків, педагогів, однолітків. Поверхнево аналізують і пояснюють мотиви та наслідки створення родини, народження дітей та розлучення. Респонденти допускають неточності коли розповідають про розподіл побутових обов'язків між подружжям, раціональне використання сімейних доходів. Учні не повністю володіють базовими уявленнями про інтимні аспекти сімейного життя, можуть уявити себе у ролі майбутнього сім'янина, матері/батька, мають здебільшого позитивне ставлення до перспективи самостійного сімейного життя.

Низький рівень зафіксовано у 16,3% підлітків з ІІІ, що увійшли до експер. гр. та 62,5% учнів з контр. гр.. У респондентів з експер. групи зафіксовано якісне покращення результатів, збільшення обізнаності щодо окремих аспектів сімейного життя, покращення ставлення до перспективи створення сім'ї та ін. Проте ці результати є недостатніми для фіксації вищого рівня уявлень і залишаються в межах низького. Ці учні правильно аналізують та цілісно описують лише невелику частину побаченого на малюнках, у більшості випадків підбирають назву констатуючи побачене а не узагальнюючи зміст зображеного на малюнку. Не можуть дати повне визначення поняттям «сім'я», «кохання», «шлюб», «сімейний бюджет», «конфлікт» тощо. Некритично аналізує власний досвід міжособистісних стосунків з протилежною статтю. Використовують загально відомі фрази значення яких пояснити не можуть. Їм

не вдалось коректно пояснити мотиви та наслідки створення родини, народження дітей та розлучення. Їм мало відомо про розподіл побутових обов'язків між подружжям, раціональне використання фінансів. Учні не володіють уявленнями про інтимні аспекти сімейного життя, не можуть уявити/мають інфантильні уявлення про себе у ролі майбутнього сім'янина, матері/батька.

За результатами формувального експерименту (рисунок 3.1) ми можемо сказати, що рівень уявлень про сім'ю підлітків з ІІ, які увійшли до ЕГ вищий за рівень уявлень учнів з КГ. Для визначення, чи є кінцеві дані статистично значимими виникає потреба порівняти розподіли одержаних результатів окремо для дітей з експерт. та контр. груп.

З метою встановлення розбіжностей між рівнями знань контр. та експер. груп формувального експерименту для незв'язних і нерівних за кількістю груп, використали t-критерій Стьюдента.

За гіпотезу приймаємо, що:

H_0 : підлітки з ІІ, які входили до експер. групи показують такий самий результат, як і учні з контр. групи;

H_1 : підлітки з ІІ, які входили до експер. групи демонструють вищий рівень знань, ніж учні з контр. групи.

Занесемо кінцеві результати підлітків до таблиці (таблиця 3.8), для числових оцінок застосуємо такий розрахунок: високий рівень – 3 бали, достатній – 2 бали, низький – 1 бал.

Таблиця 3.8

Результати підлітків з інтелектуальними порушеннями

Рівні уявлень про сім'ю	Експерим. група	Контрол. група
Високий	24,3%	-
Достатній	58,9%	37,4%
Низький	16,6%	62,5%

Знайдемо вибіркoві x і y ЕГ та КГ:

$$\bar{x} = \frac{6 \times 3 + 16 \times 2 + 4 \times 1}{26} = \frac{54}{26} = 2,08$$

$$\bar{y} = \frac{9 \times 2 + 15 \times 1}{24} = \frac{33}{24} = 1,38$$

Далі потрібно знайти вибіркові дисперсії ЕГ (D_x) та КГ (D_y):

$$D_x = \frac{(3-2,08)^2 \times 6 + (2-2,08)^2 \times 16 + (1-2,08)^2 \times 4}{26} = \frac{5,08 + 0,10 + 4,67}{26} = 0,379$$

$$D_y = \frac{(3-1,38)^2 \times 0 + (2-1,38)^2 \times 9 + (1-1,38)^2 \times 15}{24} = \frac{3,46 + 2,17}{24} = 0,2346$$

Маючи дані вибірових дисперсій, потрібно вирахувати вибіркові середні квадратичні відхилення:

$$\sigma_x = \sqrt{D_x} = \sqrt{0,378} = 0,6156$$

$$\sigma_y = \sqrt{D_y} = \sqrt{0,235} = 0,4848$$

Визначимо число ступенів свободи:

$$df = 26 + 24 - 2 = 48$$

Визначимо емпіричне значення критерію:

$$t_{\text{емп}} = \frac{2,08 - 1,38}{\sqrt{\frac{0,379}{26} + \frac{0,235}{24}}} = \frac{0,7}{\sqrt{0,0146 + 0,0098}} = \frac{0,7}{0,1562} = 4,48$$

За таблицею критичних значень коефіцієнта Стьюдента для даного числа ступенів свободи знаходимо:

$$t_{\text{кр}} = \begin{cases} 2,02 \text{ для } p \leq 0,05 \\ 2,70 \text{ для } p \leq 0,01 \\ 3,55 \text{ для } p \leq 0,001 \end{cases}$$

Порівняємо критерій отриманий при обчисленні з табличним: $t_{\text{емп}} > t_{\text{кр}}$ ($4,48 > 3,55$) ($p=0,001$).

Висновок: виявлені відмінності між експер. і контр. групами значущі більш, ніж на 0,1% рівні, тобто підлітки з експерт. групи демонструють вищий результат, ніж учні з контр. групи. Тож, гіпотеза H_0 про схожість відхиляється і на 0,1% рівні значущості приймається альтернативна гіпотеза H_1 – про відмінності між ЕГ та КГ.

Отже, порівнюючи результати ЕГ та КГ бачимо розбіжність у балах. Підлітки, які працювали за розробленою програмою «Формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями» показали значно вищі

результати. Результативність формувальної частини експериментального дослідження також підтверджують дані, одержані за допомогою математичної статистики.

3.2.2. Результати співпраці з педагогами та батьками підлітків з інтелектуальними порушеннями

Співпраця між педагогами та батьками підлітків з ІП є однією із умов ефективності програми формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІП, оскільки це допомагає забезпечити реалізацію індивідуального підходу та збільшити обсяг фахового впливу на особистість учня. Водночас, співпраця дозволяє надати психоемоційну підтримку сім'ям учнів з ІП та здійснювати якісну консультаційну роботу з питань підготовки до самостійного сімейного життя. Спільні зусилля дозволяють систематизувати та збільшити інтенсивність виховних впливів, формувати єдність позитивних очікувань та уявлень про самостійне сімейне життя у підлітків з ІП.

Ефективність співпраці обумовлює рівень компетентності фахівців закладу освіти щодо питань формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІП. Саме тому в межах реалізації програми з формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІП було проведено роботу з метою підвищення компетентності педагогів в питаннях, що стосуються їх володінням знаннями про психолого-педагогічні особливості підлітків з ІП; розуміння базових уявлень про сімейне життя необхідно сформувати в учнів для їх успішної соціалізації; усвідомлення своєї участі у процесі підготовки підлітків з ІП до самостійного сімейного життя; використання широкого комплексу засобів, форм і методів формування уявлень про сімейне життя у підлітків з ІП; сексуальної просвіти; подолання упередженого ставляться до перспективи створення своєї власної сім'ї підлітками з ІП було проведено роботу з педагогами.

Підвищення педагогічної компетентності фахівців ЗСО у питаннях формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІП здійснювалось за наступними етапами:

1. Забезпечення володіння вчителями базовими знаннями про особливості психофізичного та вікового розвитку підлітків з ІІІ, що впливають на їх уявлення про сімейне життя.

2. Підвищення вмотивованості у педагогів та усвідомлення актуальності проблеми підготовки підлітків з ІІІ до самостійного сімейного життя.

3. Формування вміння використовувати ресурси у вигляді програмного матеріалу передбаченого навчальними та корекційно-розвитковими програми для підлітків з ІІІ, виховної та позакласної роботи з метою формування уявлень про сім'ю.

4. Оволодіння широким арсеналом форм, методів та засобів формування уявлень про сімейне життя у підлітків з ІІІ.

5. Формування основ партнерської співпраці з сім'ями підлітків з ІІІ, визначення критеріїв діагностики виховного потенціалу батьків учнів.

6. Введення практики педагогічного обговорення і оцінювання актуального стану практики підготовки підлітків з ІІІ до самостійного сімейного життя та формування уявлень про сім'ю.

Реалізація роботи за вказаними напрямками здійснювалась шляхом участі педагогів у циклі тренінгових занять. Кожне із них було присвячене одному із визначених напрямів підвищення педагогічної компетентності щодо формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ. Загальна кількість тренінгових занять – 6. Тривалість – 1 година. Зміст тренінгових занять детально представлено у таблиці 3.9.

Таблиця 3.9

Цикл тренінгових занять для педагогів з метою підвищення їх компетентності щодо формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ

№ п/п	Тема	Завдання	Зміст
1.	Особливості психофізичного розвитку підлітків з ІІІ та їх вплив на	– Надати педагогам базову інформацію про психофізичний розвиток підлітків з ІІІ; – розглянути вплив	<i>I. Вступна частина</i> 1. Привітання та знайомство з учасниками. 2. Пояснення мети та завдань заняття. 3. Визначення очікувань педагогів від тренінгу.

	уявлення про сім'ю	інтелектуального порушення на уявлення підлітків про сімейне життя; – стимулювати вчителів до самоосвіти.	<i>II. Основна частина</i> 1. Міні-лекція про особливості психофізичного розвитку підлітків з легким ступенем інтелектуального порушення. 2. Колективне обговорення впливу підліткового періоду на формування уявлень про сім'ю. 3. Робота у групах з вирішення проблемних ситуацій та вибір оптимальних педагогічних стратегій щодо їх вирішення. <i>III. Заключна частина</i> 1. Питання-відповідь. 2. Ознайомлення зі списком рекомендованої літератури. 3. Рефлексія учасників.
2.	Проблеми підготовки підлітків з ІІ до самостійного сімейного життя	– Аргументувати актуальність проблеми підготовки підлітків з ІІ до самостійного сімейного життя; – вмотивувати педагогів формувати уявлення про сім'ю в учнів з ІІ.	<i>I. Вступна частина</i> 1. Привітання. 2. Пояснення мети та завдань заняття. 3. Визначення очікувань педагогів від тренінгу. <i>II. Основна частина</i> 1. Анкетування педагогів та огляд існуючих проблем підготовки підлітків з ІІ до сім'ї. 2. Мозковий штурм щодо стратегій вирішення існуючих проблем. 3. Перегляд відео-презентації щодо закордонного досвіду підготовки та супроводу осіб з ООП у самостійному сімейному житті. <i>III. Заключна частина</i> 1. Супервізія (обговорення практичного випадку з практики педагогів закладу). 2. Рефлексія учасників.
3.	Формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІ на основі навчальних та корекційно-розвиткових програм	– Розглянути зміст навчальних на корекційно-розвиткових програм на предмет формування уявлень про сім'ю; – навчити педагогів ефективно використовувати ресурси, зокрема програмний матеріал, з метою формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІ.	<i>I. Вступна частина</i> 1. Привітання. 2. Пояснення мети та завдань заняття. 3. Визначення очікувань педагогів від тренінгу. <i>II. Основна частина</i> 1. Огляд навчальних та корекційно-розвиткових програм для цільової групи. 2. Міні-лекція щодо використання програмного матеріалу з метою формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІ. 3. Практичні вправи з створення на основі програмного матеріалу завдань з формування уявлень про сім'ю у підлітків

			<p>з ІІІ.</p> <p><i>ІІІ. Заключна частина</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Питання-відповідь. 2. Рефлексія учасників.
4.	<p>Методи формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ</p>	<p>– Розкрити засоби, методи формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ;</p> <p>– навчити педагогів ефективно використовувати інструменти формування уявлень про сімейне життя.</p>	<p><i>I. Вступна частина</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Привітання. 2. Пояснення мети та завдань заняття. 3. Визначення очікувань педагогів від тренінгу. <p><i>ІІ. Основна частина</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Розгляд різних методів, які доречно використовувати для формування уявлень про сім'ю. 2. Визначення переваг та недоліків кожного методу. 3. Міні-лекція щодо використання рольових ігор з метою формування уявлень про сім'ю. 4. Практична розробка рольових ігор на сімейну тематику. <p><i>ІІІ. Заключна частина</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Рефлексія учасників.
5.	<p>Партнерська співпраця закладу освіти з сім'ями підлітків з ІІІ</p>	<p>– Надати педагогам інструменти партнерської співпраці з батьками підлітків з ІІІ.</p> <p>– Визначити критерії діагностики виховного потенціалу родини батьків підлітків з ІІІ.</p>	<p><i>I. Вступна частина</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Привітання. 2. Пояснення мети та завдань заняття. 3. Визначення очікувань педагогів від тренінгу. <p><i>ІІ. Основна частина</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Міні-лекція на тему «Важливість партнерської співпраці з сім'ями підлітків з ІІІ». 2. Робота у групах для визначення можливостей та перешкод співпраці з батьками. 3. Практичні вправи для розвитку навичок ефективного комунікації з батьками підлітків з ІІІ. 4. Обговорення методів та критеріїв визначення виховного потенціалу сімей. <p><i>ІІІ. Заключна частина</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Супервізія (обговорення практичного випадку з практики педагогів закладу). 2. Рефлексія учасників.
6.	<p>Актуальний стан практики формування уявлень про сім'ю в умовах СЗО</p>	<p>– Надати педагогам інструменти для аналізу та оцінювання практики роботи з підлітками з ІІІ у напрямі підготовки до сімейного життя.</p> <p>– Забезпечити</p>	<p><i>I. Вступна частина</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Привітання. 2. Пояснення мети та завдань заняття. 3. Визначення очікувань педагогів від тренінгу. <p><i>ІІ. Основна частина</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Визначення основних викликів та

		<p>можливість обговорення та спільної розробки стратегії удосконалення у методах та підходах.</p>	<p>завдань актуальної практики формування уявлень про сім'ю в умовах СЗО. 2. Групова супервізія: обговорення конкретних практичних випадків та шляхів їх ввирішення. 3.Проведення оцінювання поточної роботи та формування рекомендацій. <i>III. Заключна частина</i> 1. Рефлексія учасників.</p>
--	--	---	---

Тренінгова система занять була адаптована до потреб педагогів, які працюють з підлітками з ІІ. В межах занять забезпечувалась можливість для активної взаємодії та рефлексії між педагогами, обміну досвідом. Водночас, тренінги надали практичні навички та інструменти, які педагоги можуть застосовувати у роботі з учнями з метою їх підготовки до самостійного сімейного життя.

Рефлексія педагогів наприкінці циклу тренінгів з підвищення компетентності щодо формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІ вказує на їх ефективність. Педагоги поділились, що покращився їх загальний рівень обізнаності щодо основних аспектів формування уявлень про сім'ю в учнів підліткового віку, підвищилась мотивація здійснювати цілеспрямовану підготовку до самостійного сімейного життя, збільшився практичний арсенал методичний інструментів здійснення цього напрямку роботи.

Робота з батьками підлітків з ІІ щодо формування уявлень про сім'ю була цілеспрямовано направлена на покращення їх якості комунікації з ЗСО; формування оптимістичної установки щодо перспективи створення своєї власної сім'ї особами з ІІ; підвищення виховного потенціалу родини у питаннях підготовки дітей до самостійного сімейного життя. Ця робота реалізувалась за такими напрямками:

1. Інформування – забезпечення батьків інформацією щодо особливостей психофізичного розвитку підлітків з ІІ, особливостей їх соціалізації, труднощів самостійного реалізації у самосітньому сімейному житті. Інформування відбувалось у вигляді лекцій, рекомендацій, списку літератури.

2. Консультування – індивідуальні зустрічі з батьками з метою надання психолого-педагогічної підтримки у питаннях виховання підлітків з ІІІ та їх підготовки до самостійного сімейного життя.

3. Тренінг – інтерактивна форма тренування батьків у вмінні ефективно спілкуватись з власною дитиною, розуміти її особливості, розвивати самостійність, створювати сприятливе сімейне середовища.

Взаємодія з батьками підлітків з ІІІ ґрунтувалась на індивідуальному підході до кожної родини, з урахуванням їх потреб та ресурсів. Ключовою умовою є відкритість до партнерської співпраці щодо формування позитивних уявлень про самостійне сімейне життя у підлітків з ІІІ. Водночас, кількість батьків готових до такого роду взаємодії є невеликою через стигматизацію проблеми.

Отже, аналіз результатів співпраці з педагогами та батьками підлітків з ІІІ під час формувального експерименту вказує на її важливість. Отримані відомості свідчать, що співпраця з педагогами сприяла підвищенню їх компетентності у роботі з підлітками з ІІІ щодо формування у них уявлень про сім'ю. Вони одержали необхідні знання та інструменти для створення сприятливих умов для підготовки до самостійного сімейного життя. Результати вказують, що педагоги стали впевненішими у використанні різних педагогічних методів та підходів. Також були розглянуті результати співпраці з батьками підлітків з ІІІ. Було зафіксовані побоювання батьків та невисокий рівень їх активності у питаннях підготовки до самостійного сімейного життя своїх дітей з ІІІ. Батьки, які обрали активну участь у процесі навчання та сімейної самореалізації своїх дітей сприяли покращенню родинного мікроклімату та усвідомленню актуальності цієї проблеми. Загалом, результати формувального дослідження підтверджують важливість співпраці закладу освіти та батьків підлітків з ІІІ у питаннях формування уявлень про самостійне сімейне життя.

Висновки до третього розділу

Результати констатувального експерименту, аналіз та узагальнення теоретико-методологічних підходів інших науковців до проблеми дослідження надали підстави для розробки та практичного впровадження педагогічного забезпечення, спрямованого на формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІІ, які навчаються у різних типах закладів. Педагогічне забезпечення містить програму для учнів, батьків, педагогів; методи; умови роботи. В основу формувального експерименту було покладено припущення про те, що формувати уявлення про сім'ю у підлітків потрібно диференційовано. Це визначається не лише рівнем інтелектуального розвитку учнів, але і досвідом виховання у батьківській родині.

Теоретичний аналіз літературних джерел вказує, що жоден із методів формування уявлень про сімейне життя не є універсальним, зокрема: методи усвідомлення сімейних цінностей (бесіда, розповідь, приклад, переконання, навіювання); методи організації діяльності та формування досвіду поведінки (доручення, вимога, та включення учнів у різні види фізичної активності); методи стимулювання діяльності й поведінки (заохочення й покарання); інтерактивні методи виховання. На наш погляд, максимальна оптимальність виховного процесу, направлено на формування уявлень про сімейне життя у підлітків з ІІІ, досягається через системне й комплексне застосування усіх вище означених методів, які можуть частково взаємодоповнюватися і поєднуватися під час організації рольової гри. Саме тому рольова гра є основним методом реалізації програми стала.

На етапі формувального експерименту розроблено та апробовано програму «Формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями». Для проведення експерименту було сформовано контр. та експер. гр. підлітків з ІІІ, які навчаються у різних типах закладів. Завдання програми були сформульовані з урахуванням результатів констатувального експерименту, згідно з якими найменш сформованими компонентами уявлень про сімейне життя у підлітків з ІІІ виявилися емоційно-ціннісний та

поведінковий. Проте оскільки всі компоненти структури уявлень про сім'ю є взаємопов'язаними, то до програми увійшли рольові ігри на розвиток усіх її компонентів, але з перевагою емоційно-ціннісного та поведінкового. У процесі проведення роботи з батьками та педагогами з застосовувались наступні форми роботи: тренінгові заняття, індивідуальне консультування, обговорення науково-популярної літератури, лекції, психолого-педагогічні рекомендації.

Експеримент довів, що у підлітків з легким ступенем ІІ можна суттєво підвищити рівень уявлень про самостійне сімейне життя та майбутню сім'ю, якщо здійснювати вплив системно (на усіх учасників навчально-виховного процесу) та диференційовано (з урахуванням типу закладу та досвіду сімейної взаємодії учнів). Результати впровадження запропонованої програми засвідчили її ефективність та доцільність застосування у СЗО. Експериментальна перевірка показала, що середній показник високого рівня сформованості уявлень про майбутню сім'ю учнів з експер. гр. на 24 % (статистично достовірно) перевищив відповідні дані у підлітків з контр. гр..

Зміст третього розділу дисертації висвітлено у таких публікаціях автора:

1. Валько Т.І. Рольова гра як засіб формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Науковий журнал «Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи»* Вип. 2(8), 2022. С. 21-27.

URL: <http://ppsh.udpu.edu.ua/article/view/268046>

2. Валько Т.І. Тренінгові заняття як засіб формування уявлень про сім'ю у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка 2020. – Випуск 11. С. 57-58.

URL: <file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D>

[0%A3%D0%91%D0%9B%D0%86%D0%9A%D0%90%D1%86%D1%96%D0%B9,%20%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%8%D0%B8%D0%BA%D0%B8/20200616_190333.pdf](#)

3. Валько Т.І. Методичні особливості проведення рольових ігор з формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 9 листопада 2022 р.* / за ред. Т.О. Докучиної, відп.секретар О.І. Дмитрієва. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. С. 29-31.

URL:file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%86%D0%9A%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87/%D0%9F%D1%80%D0%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97_2022.pdf

4. Валько Т.І. Формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями на основі творів української художньої літератури. *Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кам'янець-Подільський, 24-25 листопада 2022 р.).* Кам'янець- Подільський, 2022. С.141-142.

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%92%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%%D1%86%D1%96%D0%B9/%D0%A2%D1%80%D1%96%D0%BF%D0%B0%D0%BA%202022.pdf>

5. Валько Т.І. Особливості рольової гри підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір в умовах воєнного часу : збірник тез доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції*

студентів та молодих вчених (м. Запоріжжя, 13-14 квітня 2023 р.) / за заг. ред. В. В. Нечипоренко. Запоріжжя : Вид-во Хортицької національної академії, 2023. С. 19-20.

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%92%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97/%D0%AB%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B6%D0%B6%D1%8F.pdf>

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичний аналіз проблеми, проведено експериментальне дослідження особливостей формування у підлітків з ІІ уявлень про сім'ю. Проведене дослідження дає підстави для наступних **висновків**:

1. У результаті теоретичного аналізу загальної та спеціальної психологопедагогічної літератури визначено, що, незважаючи на гостру актуальність проблеми формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІ, вона є недостатньо розробленою у теоретичному та практичному аспектах. Встановлено, що тлумачення сутності поняття «уявлення про сім'ю» здійснюється через призму соціальної свідомості, що вміщує комплекс уявно відтворених образів, які відтворюють характерні ознаки майбутнього сімейного життя. Серед чинників, які впливають на формування уявлень про сімейне життя у шкільному віці науковці відводять особливе значення психологічному клімату та досвіду виховання у батьківській родині. Вагоме значення має також вплив закладу освіти, відомості отримані від друзів, з соціальних мереж, телебачення, інтернет-ресурсів та ін. Узагальнення результатів теоретичного дослідження дає підстави вважати, що підлітковий вік є оптимальним періодом для формування уявлень про майбутню сім'ю. Це обумовлено формуванням складніших соціальних уявлень та увідомленням значення своєї статевої приналежності в учнів.

2. На етапі констатувального дослідження було здійснено аналіз уявлень про сім'ю у підлітків з НТР та порушеним рівнем інтелектуального розвитку, які навчаються у різних типах закладів та мають різний досвід взаємодії з власними батьками. Отримані відомості вказують на певні особливості та суттєві відмінності у сформованості уявлень про сім'ю в учнів з ІІ та НТР. У більшості респондентів з НТР знання про сімейно-шлюбні відносини та уявлення про власне майбутнє сімейне життя стійкі, повні та узагальнені. Водночас, для підлітків з ІІ характерні неповні та поверхові знання про інститут сім'ї; уявлення про майбутню родину, її рольову структуру,

господарсько-побутові відносини неточні та інфантильні; образи майбутніх чоловіка і дружини розмиті та фрагментарні; уявлення про емоційний взаємозв'язок між подружжям нестійкі та неузагальнені. Позиція підлітків з інтелектуальними порушеннями стосовно їх бажання створювати в майбутньому власну сім'ю в цілому задовільна. Водночас порівняння двох категорій підлітків, які мають однаковий рівень інтелектуального розвитку, але різний досвід виховання у батьківській родині вказує на необхідність застосування диференційованого підходу у питаннях підготовки до сімейного життя та формування комплексу необхідних для цього уявлень.

4. Аналіз педагогічної компетентності фахівців СЗО з формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІ свідчить про те, що вони володіють знаннями про психолого-педагогічні особливості підлітків з ІІ; розуміють, які базові уявлення про сімейне життя необхідно сформувати в учнів для їх успішної соціалізації; усвідомлюють свою роль у процесі підготовки підлітків з інтелектуальними порушеннями до самостійного сімейного життя. Водночас, респонденти не використовують увесь комплекс засобів, форм і методів формування уявлень про сім'ю, уникають теми сексуального виховання, не консультують батьків щодо цієї проблеми, не мають чіткої особистої позиції щодо перспектив реалізації цієї роботи. Вивчення впливу батьків на формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІ вказує на те, що далеко не усі батьки усвідомлюють необхідність цієї роботи. Частина респондентів вважають, що цей напрям має реалізуватись саме у закладі освіти педагогами.

5. Результати констатувального експерименту, аналіз та узагальнення теоретико-методологічних підходів інших науковців до проблеми дослідження надали підстави для розробки та практичного впровадження педагогічного забезпечення, спрямованого на формування уявлень про сім'ю у підлітків з ІІ, які навчаються у різних типах закладів. Педагогічне забезпечення містило програму для учнів, батьків, педагогів; методи та умови роботи. В основу формувального експерименту було покладено припущення про те, що формувати уявлення про сім'ю у підлітків потрібно диференційовано. Це

обумовлено не лише рівнем інтелектуального розвитку учнів, але і досвідом виховання у батьківській родині учнів. Основним методом реалізації програми є рольова гра, що забезпечує оптимальну ефективність виховного та корекційного впливу через комплексне й системне застосування теоретичних та практичних методів, що частково поєднуються і взаємодоповнюються у ній.

6. Експеримент довів, що у підлітків з легким ступенем ІІІ можна суттєво підвищити рівень сформованості уявлень про самостійне сімейне життя та майбутню сім'ю, якщо здійснювати вплив системно (на усіх учасників навчально-виховного процесу) та диференційовано (з урахуванням типу закладу та досвіду сімейної взаємодії учнів). Результати впровадження запропонованої програми засвідчили її ефективність та доцільність застосування у закладах спеціальної освіти. По завершенні формувального експерименту значно збільшилась кількість підлітків із високим та середнім рівнями досліджуваних уявлень, водночас значно зменшилась представленість із низьким. Середній показник високого рівня сформованості в підлітків експерт. гр. уявлень про майбутню сім'ю на 24% (статистично достовірно) перевищив відповідні дані у підлітків контр. гр.

Дисертаційне дослідження не вичерпує усіх аспектів розглянутої проблеми. Науковими перспективами дослідження проблеми вбачаємо адаптацію програми «Формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями» до умов дистанційного навчання; вивченні особливостей уявлень про сім'ю у дітей інших вікових періодів; вдосконаленні системи соціального супроводу сімей дорослих осіб з ІІІ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О.О. Соціалізація особистості як соціально-педагогічна проблема. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Хмельницький : Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Богдана Хмельницького*, 2013. Вип. 5. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_5_3 (дата звернення: 13.08.2023).
2. Алексеєнко Т.Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризики : *навч.-метод. посіб.* Київ : Педагогічна думка, 2007. 152 с.
3. Бахмат Н.В. Особливості формування образу та уявлень про сім'ю у здобувачів загальної середньої освіти з інтелектуальними порушеннями. *Академічні візії*. 2023. № 22.
4. Бедлінський О.І. Проблема періодизації підліткового віку в сучасному суспільстві. *Практична психологія та соціальна робота*. №2. Одеса, 2011. С. 49-54.
5. Бельо Л.Ю. Право на сім'ю. Його зміст та особливості. *Юридичний науковий електронний журнал*. №3. 2022. С.74-77. URL: http://lsej.org.ua/3_2022/14.pdf (дата звернення: 28.08.2023).
6. Берегова Н.П., Федорчук П.І. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. Вип 6. Львів, 2020. С.10-15. URL: http://psy-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/6_2020/4.pdf (дата звернення: 29.08.2023).
7. Борбич Н.В. Соціальна компетентність як психолого-педагогічний феномен. *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень* : матеріали міжн. наук.-практ. конференції (Луцьк, 10-11 трав. 2011 р.). Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. С. 187–188.
8. Боряк О.В. Особливості уявлення підлітків із інтелектуальними порушеннями про сім'ю. *Освіта. Інноватика. Практика*. Том 10. №8. 2022. С. 67-72. URL: <https://oip-journal.org/index.php/oip/article/view/200/132> (дата звернення: 28.08.2023).

9. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка. Київ : Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2003. 341 с.
10. Буленко Т.В. Особливості формування готовності до сімейного життя у молоді. Київ : Наука, 1999. 214 с.
11. Валько Т.І. Уявлення про сімейні стосунки як умова створення власної сім'ї особами з інтелектуальними порушеннями. *«Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць / за ред. М.К. Шеремет. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2020. Вип. 16, Том 2. С. 46-56.*
12. Валько Т.І. Погляди педагогів з формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал / МОН України, Сумський державний педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2020. Вип. 9 (103). С. 11-20.*
13. Валько Т.І. Напрями формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Науковий журнал Хортицької національної академії. (Серія: Педагогіка. Соціальна робота) : наук. журн. / [редкол. : В. В. Нечипоренко (голов. ред.) та ін..]. Запоріжжя : Вид-во комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, 2022. Вип. 1(6). С. 79-86.*
14. Валько Т.І. Рольова гра як засіб формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Науковий журнал «Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи». Вип. 2(8), 2022. С. 21-27.*
15. Валько Т.І. Тренінгові заняття як засіб формування уявлень про сім'ю у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка 2020. Випуск 11. С. 57-58.*
16. Валько Т.І. Роль педагогів у формуванні уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Наукові праці Кам'янець-*

Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Вип. 19. Т. 1. С. 118-119.

17. Валько Т.І. Теоретичні аспекти формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Випуск 12. С. 54-55.*

18. Валько Т.І. Уявлення про сім'ю дорослих осіб з інтелектуальними порушеннями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Вип. 20. Т. 1. С. 84-85.*

19. Валько Т.І. Вплив батьків на формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Спеціальна освіта: проблеми та перспективи матеріали XIV-ї Міжнародної науковопрактичної конференції 15-16 квітня 2021 р. / за ред. О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В., 2021. С. 38-40.*

20. Валько Т.І. Образ майбутньої сім'ї у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 9 листопада 2021 р. / за ред. Т.О. Докучиної, О.І. Дмитрієвої. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. С. 37-38.*

21. Валько Т.І. Ставлення до сімейного життя підлітків з інтелектуальними порушеннями, які виховуються в неблагополучних родинах. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів,*

докторантів і аспірантів. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Вип.21. С. 191-192.

22. Валько Т.І. Чинники вибору майбутнього шлюбного партнера особами з інтелектуальними порушеннями. *Наука, освіта, технології та суспільство: тенденції, виклики, перспективи: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції* (Полтава, 10 червня 2022 р.). Полтава: ЦФЕНД, 2022. С. 6-7.

23. Валько Т.І. Вивчення компетентності педагогів щодо формування уявлень про сім'ю у вихованців спеціального закладу освіти. *III Міжнародна науково-практична конференція «Природнича наука й освіта: сучасний стан і перспективи розвитку»*, (22-23 вересня 2022 р.), збірник тез. Х.: ХНПУ імені Г.С.Сковороди, 2022. С. 114-115.

24. Валько Т.І. Гендерні особливості уявлень про сімейне життя у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка [Електронний ресурс]*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Випуск 14. С.58-59.

25. Валько Т.І. Методичні особливості проведення рольових ігор з формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 9 листопада 2022 р.* / за ред. Т.О. Докучиної, відп. секретар О.І. Дмитрієва. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. С. 29-31.

26. Валько Т.І. Формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями на основі творів української художньої літератури. *Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму: Матеріали VI*

Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кам'янець-Подільський, 24-25 листопада 2022 р.). Кам'янець-Подільський, 2022. С.141-142.

27. Валько Т.І. Вплив виховання у батьківській родині на формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (23 листопада 2022 року, м. Суми). Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2022. С. 321-322.*

28. Валько Т.І. Дошлюбні уявлення про сімейне життя молоді з інтелектуальними порушеннями. *Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Формування життєвої компетентності осіб з особливими освітніми потребами в системі позашкільної, спеціальної та інклюзивної освіти» / За загальною редакцією Ю. Д. Бойчука. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2023. С. 44-46.*

29. Валько Т.І. Ставлення до сімейного життя у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Вип. 22. С. 302-303.*

30. Валько Т.І. Психологічні особливості уявлень про сім'ю у вихованців закладів інтернатного типу з інтелектуальними порушеннями *Інтеграція науки і практики в умовах модернізації спеціальної освіти України: збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 23-24 березня 2023 року / за заг.ред. С.Д.Яковлевої, Н.В.Кабельнікової. Івано-Франківськ, 2023. С.309-312.*

31. Валько Т.І. Особливості рольової гри підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір в умовах воєнного часу : збірник тез доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції*

студентів та молодих вчених (м. Запоріжжя, 13-14 квітня 2023 р.) / за заг. ред. В. В. Нечипоренко. Запоріжжя : Вид-во Хортицької національної академії, 2023. С. 19-20.

32. Валько Т.І. Формування уявлень про сім'ю у дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання. Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат : Матеріали III Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Тернопіль, 23–24 квітня 2023 р.) / Упоряд. З. І. Удич, І. М. Шульга. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 32-34.

33. Ватрас В.А. Поняття «Сім'ї» у сімейному праві України. *Форум права*. Харків, 2009. № 1. С. 83-91.

34. Вдовенко В.В. Математичні методи у психології : *навч.-метод. посіб.* Кропивницький : Центр оперативної поліграфії, 2017. 112 с.

35. Вдовиченко І.В. Соціалізація розумовідсталих дітей-сиріт. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. *Збірник наукових праць*. Київ, 2004. №1 (3). С. 504. URL: <https://ap.uu.edu.ua/upload/publicationpdf/26441b93bfb3bff2ae41d23411c06ffb.pdf> (дата звернення: 27.08.2023).

36. Вержиховська О.М., Рудзевич І.Л. Корекція порушень структури особистості підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць. Вип.16. т.2 / за ред. М.К. Шеремет*. Кам'янець-Подільський: видавець Ковальчук О.В., 2020. 330 с. С.55-66.

37. Вержиховська О.М., Рудзевич І.Л. Теорія і методика виховання дітей в спеціальній школі : *навч. посіб.* Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. 292 с.

38. Вержиховська О.В. Особливості виховання розумово відсталої дитини у сім'ї. *Актуальні питання корекційної освіти. Зб. наук. праць:* Кам'янець-Подільський, Вип. 8. 2016. 12 с. URL: <https://aqce.com.ua/vipusk-n8->

2017/verzhihovska-om-osoblivosti-vihovannja-rozumovo-vidstaloj-ditini-v-simi.html

(дата звернення: 27.08.2023).

39. Вихор С.Т. Гендерне виховання учнів старшого підліткового та раннього юнацького віку: *дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07* / Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2005. 272 с.

40. Вовчик-Блакитна М.В. Підготовка молоді до сімейного життя. Київ: Знання, 1994. 148 с.

41. Гаврилов О.В. Особливі діти в закладі і соціальному середовищі. *Навчальний посібник*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 308 с.

42. Гаврилов О.В., Левицький В.Е., Гаврилова Н.С. Теоретичні підходи до гендерного аспекту виховного процесу в контексті спеціальної освіти. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 21. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Вип. 41. К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова 2021. С. 5-12.

43. Гаяш О.В. Співпраця закладу освіти з батьками дітей з особливими освітніми потребами як умова реалізації умов інклюзії. URL: <http://surl.li/lkrfk> (дата звернення: 27.08.2023).

44. Гаяш О.В. Основні аспекти діяльності вчителя-олігофренопедагога в сучасних умовах. *Актуальні питання корекційної освіти*. Серія : педагогічні науки. Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 12. С. 64-72.

45. Гельбак А.М. Становлення підлітка в динамічно змінному суспільстві : *наук.-метод. посіб.* Кіровоград : КОІППО імені В.Сухомлинського, 2014. 68 с.

46. Говорун Т.В. Сексуальна поведінка підлітків: традиції соціалізації. *Шкільна бібліотека*. 2007. № 11. С. 140-143.

47. Говорун Р., Дроздова Н. Формування соціально зрілої особистості. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід*. 2012. № 5. С. 31-38.

48. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Вид. 2-ге, допов. і випр. Рівне : Волинські обереги, 2011. 552 с.

49. Гладуш В.А. До питання професійної самовизначеності розумово відсталих підлітків. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. Київ: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова. 2015. С. 34-41.
50. Глуханюк Т. Вибір стратегії поведінки у конфлікті з підлітками з порушеннями інтелектуального розвитку. Методичні матеріали для практичних психологів. Івано-Франківськ, 2022. URL: <https://www.ippo.if.ua/predmety/oid=79> (дата звернення: 1.09.2023).
51. Гончарук Н.М. Психологія регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.08. Київ, 2013. 523 с.
52. Гончарук Н.М. Психологічні особливості вольового регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2020. Вип.15. С. 362–379.
53. Гончарук Н.М. Теоретичні і методичні засади психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту: *монографія*. Київ : Наша друкарня, 2021.340 с.
54. Гончарук Н.М., Онуфрієва Л.А. Психологічні засади впливу сімейного виховання на емоційний розвиток дітей дошкільного віку. *Психологічний часопис*. 2019. Вип. 5(7). С.148–160.
55. Горбатюк М.М. Міжособистісні стосунки як чинник соціального становлення особистості. *Особистісні та ситуативні детермінанти здоров'я : матеріали всеукраїнської конференції ДНУ імені Василя Стуса (Донецьк, 2019)*. Донецьк, 2019. С. 60-64.
56. Гречин І.М. Підготовка учнівської молоді до виконання батьківських обов'язків у Німеччині : дис. ... пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2012. 166 с.
57. Гушлєвська І. Поняття компетентності у вітчизняній та зарубіжній педагогіці. *Шлях освіти*. 2004. № 3. С. 22-24

58. Даценко І.М. Підготовка учнівської молоді до життя в сім'ї у Республіці Польща : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Тернопільський національний педагогічний ун-т ім.Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2008. 251 с.

59. Демидова Т.А. Особливості формування уявлень про майбутню сім'ю у старшокласників : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. Київ, 2003. 272 с.

60. Денисенко А.О. Психологічна готовність старших підлітків і юнаків до подружніх взаємостосунків : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Південноукраїнський держ. педагогічний університет ім. К.Д.Ушинського. Одеса, 2003. 305 с.

61. Дмитрієва І.В. Змістовно-процесуальні компоненти системи естетичного виховання розумово відсталих учнів 6-9-х класів засобами мистецтва. *Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка*. Луганськ, 2008. № 22(161). С. 55-64.

62. Дмитрієва І.В., Одинченко Л.К. Розвиток самостійності учнів спеціальної школи як фактору їхньої соціалізації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Київ, 2015. Вип. 30. С. 54-59.

63. Дмитерко-Карабин Х.М. Мотиваційна готовність до професійної діяльності як психологічна проблема. *Зб. наук. пр.: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпат. ун-ту, 2004. Вип. 9, ч. 2. С. 23-32.

64. Долинська Л.В., Максимчук Н.П. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя : навч. посіб. для студ. ВНЗ. Кам'янець-Подільський : Сисин О.В., 2008. 124 с.

65. Єрмакова З.І. Місце комунікативного потенціалу індивіда в розвитку моральних норм і відносин між людьми. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. Запоріжжя, 2012. №2(18). С. 58-61.

66. Засенко В.В. Стан і пріоритети розвитку освіти дітей з психофізичними порушеннями. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: зб. наукових праць*. № 4(6). Київ: Університет «Україна», 2008. С.236-240.

67. Засенко В.В. Спеціальна освіта: кроки до змін. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2017. №1(81). С. 7-12.

68. Захарчук Т.П., Строкач Л.М. Вплив батьківської сім'ї на формування статево рольових установок та уявлень старшокласників про майбутнє сімейне життя. *Психологічний часопис*. Київ, №1 (1). 2015. С. 92-97.

69. Зубілевич М.І. Гендерне виховання дівчат-підлітків у Великій Британії : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Рівненський держ. гуманітарний ун-т. Рівне, 2007. 211 с.

70. Іваненко А.С. Дослідження характеру знань про сімейно-шлюбні відносини та уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих підлітків. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. Вип.1. Херсон, 2016. С. 153-158.

71. Іваненко А.С. Основні напрямки корекційної роботи з підготовки учнів з вадами розумового розвитку до майбутнього сімейного життя. *Зб. наук. праць «Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови»*. Суми, 2015. С. 80-85.

72. Іваненко А.С. Особливості прояву статево-рольової ідентифікації розумово відсталих підлітків. *Теоретичне та методичне забезпечення навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами*. Вип. 5. Слов'янськ, 2015. С. 119-123.

73. Іваненко А.С. Формування уявлень про майбутню сім'ю у розумово відсталих підлітків : дис. ... канд. псих. наук: 19.00.08 / Національний пед. ун-т імені М.П.Драгоманова. Київ, 2016. 254 с.

74. Іваненко А.С. Шляхи розв'язання проблеми з підготовки учнів з вадами розумового розвитку до майбутнього сімейного життя. *Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому*

вимірі: матеріали Міжнародного конгресу зі спеціальної педагогіки, психології та реабілітації (15-16 жовтня 2015 року). Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2015. С. 112-113.

75. Ісаєва О.В. Комунікативна компетентність та засоби корекції процесу спілкування підлітків. *Актуальні питання сучасної психології*. 2014. С. 71-75.

76. Калініна Т.С. Теоретичні аспекти особливостей розвитку особистості та поведінки молодших підлітків із затримкою психічного розвитку. Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський, 2013. Вип. 21. С. 186-195.

77. Кашпур Ю.М. Теоретичні аспекти статево-рольової ідентифікації особистості в період дорослішання. URL: <http://surl.li/lkrfi> (дата звернення: 1.09.2023).

78. Карасевич А.П. Зміст і структура готовності студентів до шлюбу і створення сім'ї. *Педагогіка. Гуманітарний вісник*. №28. 2013. URL: file:///C:/Users/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%96%D0%B9/Downloads/gvpdpu_2013_28_2_29.pdf (дата звернення: 1.09.2023).

79. Карпова Д.Є., Потапчук Є.М. Теоретичний аналіз психологічної структури молоді про сімейні ролі. *Науковий журнал «Психологічні травелогі»*. №1. Хмельницький, 2021. С.24. URL: <http://elar.khmnu.edu.ua/bitstream/123456789/10577/1/40.pdf> (дата звернення: 1.09.2023).

80. Карамушка Л.М. Рольова гра. *Енциклопедія освіти / Акад. пед.. наук України* ; головний ред.. В.Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.

81. Кісарчук З.Г. Особливості шлюбно-сімейних уявлень старшокласників. *Психологія : Наук.-метод. зб.* / Під ред. Л.Н.Проколієнко. Київ : Київський міжрегіональний ін-т удосконалення вчителів ім. Б.Грінченка, 2008. Вип. 14. С. 65–73.

82. Климчук В.О. Тренінг внутрішньої мотивації: результати апробації та структури. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 10. С. 52-59.

83. Кливник В.М. Рольова гра як один із методів активного навчання URL: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/stud_almanah/21.pdf (дата звернення: 1.09.2023).

84. Кляцька Л.В. Особливості освітнього процесу в спеціальній школі для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку. *Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців : зб. наук. праць*. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2021. Вип. 9. С. 225-232.

85. Коваленко В.Є. Взаємодія закладів позашкільної та загальної середньої освіти у процесі соціалізації дітей з інтелектуальними порушеннями. *Збірник наукових праці «Педагогіка та психологія»*. Харків, 2019. Вип. 61. С. 81-90. URL: <https://doi.org/10.34142/2312-2471.2019.61.09> (дата звернення: 1.09.2023).

86. Коваленко В.Є., Бистрова Ю.О. Характер емоційного зв'язку з розумово відсталою дитиною підліткового віку: *зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський держ. ун-ту / за ред. О.В. Гаврилова, В.І. Співака*. Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В.С., 2008. Вип. 8. С. 317–322.

87. Ковтун Л.М. Формування та розвиток компетентностей в здобувачів освіти з порушеннями інтелектуального розвитку на уроках соціально-побутового орієнтування шляхом застосування інтерактивних технологій. *Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців : зб. наук. праць*. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2021. Вип. 9. С. 232-238.

88. Колишкін О.В. Особливості впровадження профорієнтаційної роботи в спеціальній школі. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Випуск 30: збірник наукових праць*. Київ : Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2015. С. 91-96.

89. Колишкін О., Васько О., Колишкіна А., Бутенко В. Напрями співпраці колекційного педагога з сім'ями, що виховують дітей з порушеннями психофізичного розвитку. URL: https://repository.sspu.edu/1/Kolyshkin_OV.pdf (дата звернення: 1.09.2023).

90. Конограй І.В. Особливості використання індивідуального підходу в процесі організації корекційно-розвивальної роботи. Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців : зб. наук. праць. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2021. Вип. 9. С. 78-85

91. Коновальчук І.М. Сімейні взаємовідносини й особливості соціалізації дитини. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д.Максименка*. Т. 8. вип.1. Київ, 2006. С.171-176.

92. Конопльова Л.В. Теоретичні аспекти вивчення життєвого цілепокладання у підлітків із розумовою відсталістю. *Nowoczesna edukacja: filozofa, innowacja, doświadczenie*. 2016. № 1(5). Р. 97-106

93. Кондратюк С.М. Сімейне виховання як важлива умова формування особистості дитини. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 2. Т.1. Херсон, 2016. С. 75-78.

94. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 1.09.2023).

95. Константи́нів О.В. Розвиток змісту і форм професійного трудового навчання розумово відсталих учнів в Україні (друга половина ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03 / Національний пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. Київ, 2014.18 с.

96. Кравець В.П. Теорія і практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Тернопільський держ. педагогічний ун-т. Тернопіль, 1997. 386 с.

97. Кравець В.П. Підготовка учнівської молоді до сімейного життя в Україні XXI століття: стан, тенденції, шляхи вдосконалення: *монографія*. Тернопіль : ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2020. 584 с.

98. Кравець В.П. Підготовка учнівської молоді до сімейного життя в зарубіжній школі та педагогіці: історія та сучасність: *монографія*. Тернопіль: ТНПУ, 2019. 256 с.

99. Кравець В.П. Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства. Київ: Академія, 2001. 244 с.

100. Кравець В.П. Основні підходи до сексуальної соціалізації учнівської молоді в країнах Західної та Східної Європи. Статева соціалізація та підготовка учнівської молоді до сімейного життя у педагогіці та шкільній практиці зарубіжних країн. *Монографія*. Тернопіль: ТзОВ «Видавництво Астон», 2009. С.172-204.

101. Кравчина Т.В. Методичні аспекти використання рольових ігор. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальної роботи»*. Ужгород: Вип. 2 (39). 2016. С. 114-116.

102. Крупник І. Батьківська модель родини в аспекті її впливу на формування уявлень про майбутнє сімейне життя. *Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації»*. №3. Київ, 2013. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/1129> (дата звернення: 1.09.2023).

103. Косенко Ю.М. Формування елементарних правових знань у школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціального закладу середньої освіти. *Inclusion and Diversity*. 2023. № 1. С. 33-40.

104. Кузьменко В.У., Міськова Г.А. Теоретичний аналіз проблеми розвитку комунікативних здібностей підлітків. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2012. Вип. 10. С. 95–120.

105. Лавренова А.Г. Гендерні особливості статево-рольової ідентифікації підлітків. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/3363/1/%D0%9B%D0%B0%D0%2%.pdf> (дата звернення: 1.09.2023).

106. Левицький В.Е. Особливості підготовки учнів старших класів з порушеним інтелектом до сімейного життя. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна*. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 17 (2). С. 116–121.

107. Левицький В.Е. Окремі аспекти виникнення та попередження вербальної агресивної поведінки у підлітків з порушеннями розумового розвитку. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць: Вип. 19 / за ред. М.Шеремет, О.Гаврилова*. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2022. С. 147-158.

108. Ляшко В.В. Індивідуальний стиль діяльності в контексті компенсаторних можливостей розумово відсталих дітей. *Актуальні питання корекційної освіти. Серія : педагогічні науки*. 2016. Вип. 7(2). С. 196-205.

109. Макаренко А.С. Книга для батьків. Київ: *Радянська школа*, 1980. 327 с.

110. Мачуська І.М. Формування культури міжособистісного спілкування старшокласників у їх підготовці до сімейного життя : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07/ АПН України, Ін-т пробл. виховання. Київ, 2004. 203 с.

111. Медіна Т.В. Соціологія сім'ї. *Навчальний посібник*. Чернівці: Рута, 2006. 72 с.

112. Мельниченко М.В. Особливості статевої культури дівчат-підлітків із вадами інтелекту. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. Зб. наук. праць. №12 (14)*. Київ, 2015. URL: <https://ap.uu.edu.ua/article/391>

113. Миронова С.П., Опалюк Т.Л. Роль педагогів у формуванні уявлень про сім'ю в старшокласників з типовим розвитком та інтелектуальними порушеннями. *Педагогіка й сучасні аспекти фізичного виховання: збірник наукових праць VII Міжнародної науково-практичної конференції (17-18 лютого 2021)*. Краматорськ, 2021. С.405-408.

114. Миронова С.П. Робота фахівців з сім'ями, які виховують дітей з особливими освітніми потребами. *Актуальні питання корекційної освіти*

(педагогічні науки). Зб. наук. праць. Вип. 9. Кам'янець-Подільський, 2017. С.1-9.

115. Миронова С.П. Педагогічне вивчення сімей, які виховують дітей з психофізичними порушеннями. *Актуальні проблеми спеціальної педагогіки та психології*. Херсон, 2010. С. 129-134.

116. Миронова С.П. Подолання упередженості щодо осіб з психофізичними порушеннями як шлях до суспільної та освітньої інтеграції. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) : зб. наук. пр. / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова*. Кам'янець-Подільський : Медобори – 2006, 2016. Вип. 7. С. 233-241.

117. Миронова С.П. Теоретико-методичні основи підготовки майбутніх учителів до корекційної роботи в освітніх закладах для дітей з вадами інтелекту : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.03. Київ, 2007. 390 с.

118. Миронова С.П. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : *підручник*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 312 с.

119. Михальська С.А., Опалюк Т.Л. Погляди майбутніх спеціальних педагогів на підготовку учнів з інтелектуальними порушеннями до самостійного сімейного життя. *Молодь і ринок*. 2023. № 2 (210). С. 63-66.

120. Мільчевська Г.С. Соціально-психологічні особливості старшого підліткового віку. Теоретичні та практичні наукові інновації : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Краков, 29-31 січня 2013 р.). Краків : б/в, 2013. Ч. 3. С. 31–33.

121. Мухіна А.Ю., Загороднюк Я.І. Особливості захисних механізмів та копінг-стратегій розумово відсталих підлітків: диференціація понять. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекц. педагогіка та спец. психологія*. Київ, 2013. Вип. 24. С. 326-330.

122. Навчальні програми з української літератури для 8-10 класів спеціальних закладів загальної середньої освіти для дітей з інтелектуальними порушеннями / уклад. Остапенко Л.І., Чиркіна М.О., Висоцька А.М. Київ :

Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2016. 44 с. URL : https://corr.ks.ua/progr_int.htm (дата звернення: 03.09.2023).

123. Навчальні програми з основ здоров'я для 8-10 класів спеціальних закладів загальної середньої освіти для дітей з інтелектуальними порушеннями / уклад. І.В.Гладченко Київ : Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2016. 27 с. URL : https://corr.ks.ua/progr_int.htm (дата звернення: 03.09.2023).

124. Навчальна програми з основ правознавства для 10 класу спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку / уклад. Ю.М.Косенко Київ : Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2016. 11 с. URL : <http://surl.li/lkrfg> (дата звернення: 03.09.2023).

125. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи: документ Міністерства освіти і науки від 27.10.2016 р. С. 7. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 1.09.2023).

126. Опалюк Т.Л. Уявлення про майбутню сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Освіта. Інноватика. Практика*. 2023. Вип.11(6). С.20-26.

127. Опалюк Т.Л. Михальська С.П. Формування у підлітків з інтелектуальними порушеннями уявлень про майбутню сім'ю: соціально-психологічний аспект. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2023, № 3 (127). С.293-303.

128. Зязюн І.А. Педагогічна майстерність : *підручник* / за ред. І.А. Зязюна. Київ : Вища шк., 1997. 349 с.

129. Павлюк Н.В. Педагогічна характеристика осіб з розумовою відсталістю. URL: <http://surl.li/lkrfb> (дата звернення: 3.09.2023).

130. Павлюк М.М., Дармограй О.О. Соціальна компетентність підлітків як розгортання життєвого потенціалу особистості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка*

НАПН України. Серія : Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Київ, 2020. Вип. 21. Т. XI. С. 309-327.

131. Поставий В.Г. Виховання дітей в нових соціокультурних умовах української родини. *Педагогіка.* 2004. С. 103-108. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2004/04/103-108_no-2_vol4_2004_UKR.pdf (дата звернення: 1.09.2023).

132. Попович І.С. Психологія соціальних очікувань особистості: методологія, теорія і практика : навч.-метод. посіб. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 158 с.

133. Прашко О.В. Особливості розвитку соціальної компетентності у підлітків. *Освіта та розвиток обдарованої особистості.* 2013. № 11. С. 23-27.

134. Примак Ю.В. Соціальні уявлення про сім'ю та шлюб у сучасної молоді. *Сучасна молодь у соціально-психологічному вимірі: здобутки чернігівських психологів: монографія / за наук. ред. А. Г. Скок, О. Ю. Дроздова, Т. В. Данильченко.* Чернігів : Десна Поліграф, 2017. С. 97-116.

135. Програма з корекційно-розвиткової роботи «Соціально-побутове орієнтування» (варіативний модуль «Подорож у життя») для 5-10 класів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з інтелектуальними порушеннями / уклад. Міненко А.В., Грикун А.С. Київ : Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2016. 39 с. URL : <http://surl.li/ebphm> (дата звернення: 03.09.2023).

136. Рібцун Ю.В. Спеціальна освіта дітей-сиріт за рубежом. Соціально-правовий захист дітей, позбавлених батьківської опіки : *наук. вісник Ужгород. нац. ун-ту : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (22–23 вересня 2005 р.).* Ужгород, 2005. № 9. С. 84-85.

137. Рибалка О.Я. Формування готовності студентів біологічних факультетів до виховання у підлітків культури між статевих стосунків : *дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04/* Полтавський держ. педагогічний ун-т ім. В.Г.Короленка. Полтава, 2005. 242 с.

138. Рогач І.М., Керецман А.О., Гаджега І.І. Огляд динаміки демографічної ситуації в Україні та її регіонах на фоні країн ЄС та світу: проблеми та перспективи. Проблеми клінічної педіатрії, 2 (44) 2019. С. 49-56.

139. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2005. С. 7-30

140. Савчук Л. Проблеми родинного виховання дітей з особливими освітніми потребами. URL : www.teacher.at.ua (дата звернення: 3.06.2023).

141. Саламанська декларація та рамки дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/99_001-94 (дата звернення: 4.06.2023).

142. Семиченко В.А. Психологія педагогічної діяльності : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2004. 335 с.

143. Сильмаха А. Вікова динаміка уявлень про сім'ю. *Соціальна адаптація особистості в сучасному суспільстві, ортобіоз та паліативна допомога із циклу : Психологічні складові сталого розвитку суспільства: пошук психологічного обґрунтування на виклики сучасності : матеріали VII наук.-практ. інтернет-конф. (з міжнар.участ.) (14-16 січня 2021 р.) / за заг. ред. Я.О. Гошовського, Ж.П. Вірної, Д.Т. Гошовської, Н.К. Вічалковської, О.Є. Іванашко.* Луцьк : ПП Іванюк В. П, 2021. С. 101-104.

144. Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталої дитини: *підручник.* Київ: Знання, 2008. 360 с.

145. Синьов В.М. Українська корекційна педагогіка та психологія на шляху до інтеграції у світовий простір. *Педагогіка духовності: поступ у третє тисячоліття : матеріали міжнар. наук. конф.* Київ, 2005. С. 175-180.

146. Синьов В.М., Шеремет М.К., Руденко Л.М., Шульженко Д.І. Освітньо-психологічна інтеграція школярів із психофізичними порушеннями в сучасних умовах України. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) : зб. наук. пр. / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова.* Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2016. Вип. 7. С. 233-241.

147. Синьов В.М. Основні тенденції модернізації підготовки корекційних педагогів в умовах реформування освітньої галузі. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2017. №7 (51). С. 390-396.

148. Синьов В.М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : *підручник*. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2009. Ч. 2 : Навчання і виховання дітей. 224 с.

149. Сімейний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 1.09.2023).

150. Словник психолого-педагогічних понять і термінів. URL : <http://osvita.ua/school/method/psychology/1270/> (дата звернення: 2.09.2023).

151. Стадненко Н.М., Матвєєва М.П., Обухівська А.Г. Нариси з олігофренопсихології: *навч. посіб. для спец. «Дефектологія»*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т. 2002. 199с.

152. Стельмахович Г.П. Виховний потенціал української родини. *Учитель*. 1998. № 6. С.52- 55.

153. Стельмахович Г.П. Теорія і практика українського національного виховання. *Посібник для вчителів початкових класів та студентів педагогічних факультетів*. Івано-Франківськ, 1996. 180 с.

154. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології та педагогіки : *навч. посіб.* Київ : Академвидав, 2012. 528 с.

155. Столярчук О.А. Психологія сучасної сім'ї : *навч. посіб.* / О.А. Столярчук. Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2015. 136 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19502/1/O_Stoliarchuk_PSS_IL.pdf (дата звернення: 2.09.2023).

156. Супрун М.О. Корекційне навчання учнів допоміжних закладів освіти: витоки, становлення та розвиток (друга половина XIX-перша половина XX ст.) : *моногр.* Київ : Вид. Паливода А.В., 2005. 350 с.

157. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. Київ: *Радянська школа*. 1978. 263 с.

158. Татяничкова І.В. Вивчення особливостей соціалізації учнів з обмеженими інтелектуальними можливостями на стадії індивідуалізації. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекц. педагогіка та спец. психологія*. Київ, 2012. Вип. 21. С. 264-269.

159. Татяничкова І.В. Механізми і показники соціалізації дитини з інтелектуальними порушеннями. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2017. № 1(50). С. 155-169.

160. Татяничкова І.В. Проблема соціалізації учнів з вадами розумового розвитку у контексті сучасних соціально-економічних змін у суспільстві. *Науковий часопис. Корекційна педагогіка*. С. 239-242. URL: file:///C:/Users/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%96%D0%B9/Downloads/Nchnpu_019_2011_17_60.pdf (дата звернення: 2.09.2023).

161. Терещенко М.В. Дошлюбні уявлення про сімейне життя як чинник подружнього взаєморозуміння. *Вісник психології і педагогіки : зб. наук. праць*. Київ, 2013. Вип. 13. № 6. С. 106-114.

162. Терещенко М.В. Уявлення про шлюб та сім'ю як аспект картини світу людини. *Вісник психології та педагогіки*. Вип. 4. Київ, 2010. URL: <http://surl.li/lkrex> (дата звернення: 2.09.2023).

163. Технологія тренінгу / упоряд.: О.Главник, Г.Бевз за заг. ред. С. Максименко. Київ : Главник, 2005. 112 с.

164. Технологія підготовки персоналу освітніх організацій до роботи в умовах соціально-економічних змін : *навч. посіб.* / Л. М. Карамушка та ін. ; за ред. Л. М. Карамушки. Київ : Наук. світ, 2008. 100 с.

165. Ткачук О.В. До проблеми місця уяви у творчій діяльності. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/5_2011/33.pdf (дата звернення: 15.08.2023).

166. Туз Н.Д. Вплив недоліків сімейного виховання на формування особи неповнолітнього злочинця. *Науковий вісник Львівського національного університету внутрішніх справ*. Львів, №1. 2015. С. 326-331.

167. Утьосов Я.А., Утьосова О.І., Вержиховська О.М. Результати впровадження спеціальної методики формування соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Київ, 2022. Вип. 43. С. 64–76.*
168. Федоренко Р.П. Психологія сім'ї : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 364 с.
169. Фіцула М.М. Педагогіка. Київ : Академвидав, 2009. 560 с.
170. Флярковська О.В. Ціннісні орієнтації у підлітковому віці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Вип 26. Ужгород, 2020. с. 221-224.*
171. Фомін Ф.В. Сім'я як соціокультурний феномен: аналіз підходів та методологій дослідження. «Наука. Релігія. Суспільство». 2012. № 1. 104 с. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/86813/10Fsequence=1> (дата звернення: 2.08.2023).
172. Фомічова Л.І. Теоретичні підходи до навчання дітей у спеціальних школах. Актуальні проблеми теорії і практики спеціальної педагогіки та психології. Київ, 2002. Вип. 9. С. 199-207.
173. Харре Р. Друга когнітивна революція. *Психологічний журнал. 1996. Т. 17. № 2. С. 3-15.*
174. Хохліна О.П. Теоретичні аспекти проблеми психолого-педагогічного забезпечення соціалізації дитини з порушеннями психофізичного розвитку у контексті особистісного підходу. *Людиноцентризм як основа гуманітарної політики країни: освіта, політика, економіка, культура: матеріали Всеукр. конф., 22 лютого 2011р. Київ, С. 260-268.*
175. Хохліна О.П. Теоретичні засади удосконалення змісту освіти школярів із порушеннями інтелекту на перетині століть. Особлива дитина: навчання і виховання. 2014. № 2. С. 28-37.

176. Цяо Л. Уявлення особистості як психологічне поняття. *Порівняльно-педагогічні студії*. № 1(19), 2014. С. 19-20. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/poriv_ped_stydii/2014/2014_1/3.pdf (дата звернення: 1.09.2023).

177. Чорноус Л.В. Дитина з порушеннями інтелекту в сучасній школі: реалізація індивідуального підходу. *Поради вчителю української мови та літератури*. Вивчаємо укр. мову та літ. 2014. № 34/36. С. 9-13.

178. Шалімова І.М. Морально-етична підготовка старшокласниць до сімейного життя : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / АПН України, Ін-т педагогіки. Київ, 1997. 224 с.

179. Шанскова Т.І. Соціально орієнтована підготовка майбутніх учителів початкової школи до роботи з батьками : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. Київ, 2002. 20 с.

180. Шеремет М.К. Проблеми та перспективи спеціальної освіти. *Корекційна педагогіка*. 2007. № 1. С. 14-16.

181. Шишменцев І.М. Виховання культури людських взаємин у розумово відсталих старшокласників засобами української літератури : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2017. 21 с.

182. Щербань Є.А. Образ материнства у психологічній картині світу студентської молоді. URL: <http://surl.li/esaxl> (дата звернення: 2.09.2023).

183. Юда Л.А. Етнопедагогічні традиції виховання у сім'ї. URL: <http://surl.li/lkreu> (дата звернення: 1.09.2023).

184. Яворська Л.Г. Підготовка молоді до сімейного життя в США : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Тернопільський національний педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2007. 211 с.

185. Якименко А. Формування уявлень про майбутню сім'ю в учнівській молоді. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2019. Вип. 5. С. 98-104. URL: http://www.psy-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/5_2019/16.pdf (дата звернення: 2.09.2023).

186. Baumrind D. Parenting styles and adolescent development. In R. Lerner, A. C. Peterson, & J. 1991. 204 p.
187. Betel Germany. URL: <https://betel.org/about-betel/> (дата звернення: 2.09.2023).
188. Bystrova Yu.O. Behaviour Peculiarities of Adolescents with Intellectual Disabilities in Conflict Situations. Modern Research of the Representatives of Psychological Sciences : collective monograph. Lviv-Toruń : Liha-Pres. 2019. P. 18-23.
189. ChobanianA., BoriakO., KolyshkinO., KolyshkinaA., DehtiarenkoT., ChebotariovaO. Results of competence formation in parents of children with moderate intellectual disabilities. 2022 Wiad Lek. 75(8 p1). P. 1861-1867.
190. Chen S., Chen K., Shaw L. Self-verification motives at the collective level of self-definition. Journal of Personality and Social Psychology. 2004. №86 (1). P.77-94.
191. Cook G.A. George Herbert Mead: the making of social pragmatist / G. A. Cook. University of Illinois Press, 1993. P. 4.
192. Constantinople A. Sex-role acquisition: in search of the elephant. Sex Roles, 1979. Vol 5. P. 121-134/
193. Harris J.R. Socialization, personality development, and the child's environments. Developmental Psychology. 2000. Vol. 36. P. 699-710.
194. Ionova I., Kyryliuk A., Kosenko Y. Social integration of young people with disabilities to educational space and public life of Ukraine: state, problems and prospects. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал СумДПУ ім. А.С.Макаренка*. Суми, 2019. № 7. С. 3-14.
195. Kreutner A.K. Sexuality, Fertility, and the problem of Menstruation in Mentally Retarded Adolescents. Pediatric Clinic of Nourth America. Vol.28, №2, 1981. P. 66-82.
196. Mykhalska S., Myronova S., Buinyak M. Influence of family education on the psychophysical development and socialization of a child with intellectual disabilities. *Pedagogika-Pedagogy*. Volume 94, Number 3, 2022. P. 329-340.

197. Mykhalska S., Myronova S., Dokuchyna T., Buinyak M. The role of the special teacher in the formation of motivation for educational activities of students with intellectual disabilities. *Pedagogika-Pedagogy*. Volume 95, Number 6, 2023. P.740-748.

198. Sovereign house GH URL: <https://www.sos-childrensvillages.org/where-we-help/europe/austria> (дата звернення: 2.09.2023).

199. Standards for Sexuality Education in Europe. WHO Regional Office for Europe and BZgA. Federal Centre for Health Education, BZgA, Cologne, 2010. 75 p.

200. The Council for Exceptional Children (CEC). URL: <https://exceptionalchildren.org/about-us> (дата звернення: 2.09.2023).

201. Rosenberg P.B. Attention deficit disorder and hyperactivity / P. B. Rosenberg / *Indian J. Ped.* 1990. Vol.57. № 3. P. 353-360.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

Публікації у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України

1. Валько Т.І. Уявлення про сімейні стосунки як умова створення власної сім'ї особами з інтелектуальними порушеннями. *«Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць / за ред. М.К. Шеремет. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2020. Вип. 16, Том 2. С. 46-56.*

URL: <https://aqce.com.ua/download/publications/614/579.pdf/>

2. Валько Т.І. Погляди педагогів з формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал / МОН України, Сумський державний педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2020. Вип. 9 (103). С. 11-20.*

URL: <https://www.repository.sspu.edu.ua/handle/123456789/11221>

3. Валько Т.І. Напрями формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Науковий журнал Хортицької національної академії. (Серія: Педагогіка. Соціальна робота) : наук. журн. / [редкол. : В. В. Нечипоренко (голов. ред.) та ін..]. Запоріжжя : Вид-во комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, 2022. Вип. 1(6). С. 79-86.*

URL: https://www.researchgate.net/publication/365225905_FORMATION_OF_FAMILY_PERCEPTION_IN_ADOLESCENTS_WITH_INTELLECTUAL_DISORDERS_AS_A_PSYCHOLOGICAL_AND_PEDAGOGICAL_PROBLEM

4. Валько Т.І. Рольова гра як засіб формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Науковий журнал «Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи». Вип. 2(8), 2022. С. 21-27.*

URL: <http://ppsh.udpu.edu.ua/article/view/268046>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Валько Т.І. Тренінгові заняття як засіб формування уявлень про сім'ю у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка 2020. Випуск 11. С. 57-58.

URL: file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%86%D0%9A%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8/20200616_190333.pdf

6. Валько Т.І. Роль педагогів у формуванні уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Вип. 19. Т. 1. С. 118-119.

URL: <https://drive.google.com/file/d/1HqSXLvzln72CWFrgZWDdvOuWzprol4IA/view>

7. Валько Т.І. Теоретичні аспекти формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Випуск 12. С. 54-55.

URL: <file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%86%D0%9A%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B>

[5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B9,%20%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8/Zb-mol-vcenyh-K-PNU-2021.pdf](https://drive.google.com/file/d/135jZnH8Pr96g-OD0ScK8K-HVAbA-Zgd2/view)

8. Валько Т.І. Уявлення про сім'ю дорослих осіб з інтелектуальними порушеннями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Вип. 20. Т. 1. С. 84-85.

URL: <https://drive.google.com/file/d/135jZnH8Pr96g-OD0ScK8K-HVAbA-Zgd2/view>

9. Валько Т.І. Вплив батьків на формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Спеціальна освіта: проблеми та перспективи матеріали XIV-ї Міжнародної науковопрактичної конференції 15-16 квітня 2021 р.* / за ред. О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О. В., 2021. С. 38-40.

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1% %D1%8E%D0%B7%D0%B8 %BD%D0%B0%20%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0>.pdf

10. Валько Т.І. Образ майбутньої сім'ї у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 9 листопада 2021 р.* / за ред. Т.О. Докучиної, О.І. Дмитрієвої. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. С. 37-38.

URL:<https://drive.google.com/drive/folders/1BIBTR1gl3kImqa5tbL2qjizc44RWzYP>

11. Валько Т.І. Ставлення до сімейного життя підлітків з інтелектуальними порушеннями, які виховуються в неблагополучних родинах. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів,*

докторантів і аспірантів. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Вип.21. С. 191-192.

URL:<https://drive.google.com/file/d/1MB9V0PrjbVOyPiCSJIGfHBUhLPeKvbЮ/view>

12. Валько Т.І. Чинники вибору майбутнього шлюбного партнера особами з інтелектуальними порушеннями. *Наука, освіта, технології та суспільство: тенденції, виклики, перспективи: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції* (Полтава, 10 червня 2022 р.). Полтава: ЦФЕНД, 2022. С. 6-7.

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%86%D0%9A%D0%900%BA%D0%B8/%D0%97%D0%91%D0%86%D0%A0%D0%9D%D0%98%D0%9A%20%D0%9D%D0%90%20%D0%A1%D0%90%D0%99%D0%A2.pdf>

13. Валько Т.І. Вивчення компетентності педагогів щодо формування уявлень про сім'ю у вихованців спеціального закладу освіти. *III Міжнародна науково-практична конференція «Природнича наука й освіта: сучасний стан і перспективи розвитку»*, (22-23 вересня 2022 р.), збірник тез. Х.: ХНПУ імені Г.С.Сковороди, 2022. С. 114-115.

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%8623%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81.%202022%20%D1%80..pdf>

14. Валько Т.І. Гендерні особливості уявлень про сімейне життя у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка [Електронний ресурс]*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Випуск 14. С.58-59.

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%92%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97/%D0%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B9/Zb-mol-vcenyh-K-PNU-2022-V14.pdf>

15. Валько Т.І. Методичні особливості проведення рольових ігор з формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 9 листопада 2022 р.* / за ред. Т.О. Докучиної, відп.секретар О.І. Дмитрієва. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. С. 29-31.

URL:file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8%20%D0%BD%D0%B0%D1%88%D0%BE%D1%97%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97_2022.pdf

16. Валько Т.І. Формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями на основі творів української художньої літератури. *Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кам'янець-Подільський, 24-25 листопада 2022 р.).* Кам'янець- Подільський, 2022. С.141-142.

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%92%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B8%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5>

[%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B9/%D0%A2%D1%80%D1%96%D0%BF%D0%B0%D0%BA%202022.pdf](#)

17. Валько Т.І. Вплив виховання у батьківській родині на формування уявлень про сім'ю у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (23 листопада 2022 року, м. Суми)*. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2022. С. 321-322.

URL:[file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%86%D0%9A%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87/%D0%D0%B1i%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20VI%D0%86%D0%86%20%D0%9Ci%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%20\(23.11.2022\).pdf](file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%90%D1%81%D0%BF%D1%96%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9F%D0%A3%D0%91%D0%9B%D0%86%D0%9A%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%87/%D0%D0%B1i%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20VI%D0%86%D0%86%20%D0%9Ci%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%20(23.11.2022).pdf)

18. Валько Т.І. Дошлюбні уявлення про сімейне життя молоді з інтелектуальними порушеннями. *Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Формування життєвої компетентності осіб з особливими освітніми потребами в системі позашкільної, спеціальної та інклюзивної освіти» / За загальною редакцією Ю. Д. Бойчука*. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2023. С. 44-46.

URL:https://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/10567/1/Zbirnik_HNPU_Spets.Osv.pdf

19. Валько Т.І. Ставлення до сімейного життя у підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. [Електронний ресурс]*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Вип. 22. С. 302-303.

URL:<https://drive.google.com/file/d/1I0jiuQiDjWTGBBMMe9YW993nj8QwOWio/view>

20. Валько Т.І. Психологічні особливості уявлень про сім'ю у вихованців закладів інтернатного типу з інтелектуальними порушеннями *Інтеграція науки і практики в умовах модернізації спеціальної освіти України: збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 23-24 березня 2023 року / за заг.ред. С.Д.Яковлевої, Н.В.Кабельнікової. Івано-Франківськ, 2023. С.309-312.*

URL:<https://www.kspu.edu/FileDownload.ashx/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0%20%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B2%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%BC-b4ca-b84b81565c68>

21. Валько Т.І. Особливості рольової гри підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір в умовах воєнного часу : збірник тез доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (м. Запоріжжя, 13-14 квітня 2023 р.) / за заг. ред. В.В. Нечипоренко. Запоріжжя : Вид-во Хортицької національної академії, 2023. С. 19-20.*

URL:<file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%92%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97/%D0%A%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B6%D0%B6%D1%8F.pdf>

22. Валько Т.І. Формування уявлень про сім'ю у дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах інклюзивного навчання. *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат : Матеріали III Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Тернопіль, 23–24 квітня 2023 р.) / Упоряд. З. І. Удич, І. М. Шульга. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 32-34.*

URL:file:///D:/%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%AF/%D0%92%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%2024/Tezu_Inklyz_osvita.pdf

Відомості про апробацію результатів дисертації:

1. Міжнародна науково-практична конференція «Спеціальна освіта: проблеми та перспективи» (Кам'янець-Подільський, 2020-2022).
2. Міжнародна науково-практична конференція «Наука, освіта, технології та суспільство: тенденції, виклики, перспективи» (Полтава, 2022).
3. III Міжнародна науково-практична конференція «Природнича наука й освіта: сучасний стан і перспективи розвитку» (Харків, 2022).
4. VIII Міжнародна науково-практична конференція «Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі» (Суми, 2022).
5. VI Міжнародна науково-практична конференція «Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму» (Кам'янець-Подільський, 2022).
6. VII Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічні проблеми вищої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (Суми, 2023).
7. III Міжнародна науково-практична конференція студентів та молодих вчених «Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір» (Запоріжжя, 2023).
8. Всеукраїнська науково-практична конференція «Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти» (Кам'янець-Подільський, 2021-2022).
9. IV Всеукраїнська науково-практична конференція (з міжнародною участю) «Від творчого педагога до творчої дитини: гармонія партнерської взаємодії» (Кам'янець-Подільський, 2022).
10. Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування життєвої компетентності осіб з ООП в системі позашкільної спеціальної та інклюзивної освіти» (Харків, 2023).

11. Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інтеграція науки і практики в умовах модернізації спеціальної освіти України» (Херсон, 2023).

12. III Всеукраїнській міждисциплінарній науково-практичній конференції з міжнародною участю: «Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат» (Тернопіль, 2023).

13. Звітна наукова конференція викладачів, докторантів і аспірантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка за підсумками науково-дослідної роботи (Кам'янець-Подільський, 2020-2023 рр.).

14. Наукова конференція молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, 2019-2023 рр.).

Методика «Основні аспекти сімейного життя»

Малюнки до запитань

1. Уявлення про стосунки між чоловіком та жінкоюю*2. Підготовка до сімейного життя*

3. Одруження

4. Інтимні стосунки подружжя

5. Сімейний бюджет

6. Побут

7. Сімейне дозвілля

8. Народження дітей

9. Виховання дітей

10. Конфлікти в родині

